

'Nergens zo thuis als in Bosnië?'

Ervaringen van Bosnische Nederlanders - gekomen tijdens en na de Bosnische Oorlog (1992-1995) - over remigratie en re-integratie in de Bosnische samenleving

O.a. oog voor oorlogservaringen, psychologische effecten van de oorlog, traumaverwerking en
het vinden van een nieuw 'thuis'

Geeft variatie in ervaringen binnen de Bosnische remigranten op basis van etniciteit, leeftijd,
gender & geboorteplaats

Afbeelding 1 Hierboven een Nederlands huis met daarnaast een verwoest huis in Sarajevo. Sommigen keerden terug naar dit door oorlog verwoeste land in de hoop daar opnieuw een thuis te vinden.

Masterscriptie Dianne Bisselink (s4613341)

Begeleider: Paul Puschmann

Aantal woorden: 16.215

(in overleg met meneer Puschmann gold de 10% regel bovenop de 15.000 woorden).

Inhoudsopgave

1. Voorwoord	3
2. Inleiding	4
3. Historische context	6
3.1 <i>Historische context: Bosnische Oorlog</i>	6
3.2 <i>Gevolgen van de oorlog</i>	7
3.3 <i>Migratie en integratie</i>	9
4. Status Quaestionis	11
5. Bronnen en methoden	18
6. Betoog	21
6.1 Hoofdstuk 1: Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun remigratie naar Bosnië?	21
6.1.1 De vooroorlogse situatie bezien vanuit de verschillende etniciteiten	21
6.1.2 De oorlog	22
6.1.3 Redenen voor remigratie	24
6.1.4 Remigratie: hoe en door wie?	27
6. Betoog	29
6.2 Hoofdstuk 2: Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun re-integratie in Bosnië?	29
6.2.1 Vinden van een 'thuis'	29
6.2.2 In Sarajevo	32
6.2.3 Uitsluiting	33
6.2.4 Toekomst	35
7. Conclusie	39
8. Literatuurlijst	42
9. Bijlagen	45
9.1 <i>Historische context</i>	45
9.1.1 Extra informatie over de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina	45
9.1.2 Extra informatie over de val van Srebrenica	45
9.1.3 Extra informatie over de historische context Sarajevo	46
9.1.4 Extra informatie over traumaverwerking van slachtoffers van de Bosnische oorlog	46
9.2 <i>Interviews uitgetypt</i>	48

1. Voorwoord

Altijd heb ik me geïnteresseerd in mensen en hun levensverhalen. Ook vluchtelingen hebben veel te vertellen, we moeten er alleen meer naar luisteren. Vooral de laatste tijd wordt dit minder gedaan nu er veel onbegrip over hen is aangewakkerd door populistische uitspraken over 'grote stromen' vluchtelingen naar 'ons land'. Toen ik met dit vage idee bij Paul Puschmann - mijn scriptiebegeleider, die universitair docent economische, sociale en demografische geschiedenis aan de Radboud Universiteit is - opperde meneer Puschmann de Bosnische vluchtelingen als scriptieonderwerp te kiezen. Net als vele andere Nederlanders had ik van de val van Srebrenica gehoord, maar ik wist weinig van de Bosnische oorlog en deze oorlogsmigranten af. Ik zag het als een uitdaging.

Toen wist ik nog niet dat ik toen ik eenmaal het eerste boek opensloeg over deze oorlog het complexe verhaal ingezogen werd. Zoveel mogelijk wilde ik hierover weten en over de mensen die gedwongen werden op de vlucht te slaan en - in mijn specifieke geval - in Nederland probeerden een nieuw thuis te vinden. Toch keerden sommigen terug naar Bosnië. Op deze specifieke doelgroep van remigranten heb ik me gefocust in mijn onderzoek. Zo wilde ik een poging doen de mensen die de oorlog in Bosnië hadden meegemaakt maar toch besloten te remigreren zoveel mogelijk te begrijpen en recht te doen aan hun verhaal. Om door middel van *oral history* hun verhalen op te schrijven ben ik samen met mijn broer afgereisd naar Sarajevo. Niek, hiervoor wil ik je bedanken, zonder jou was de reis niet zo mooi en enerverend geweest. Ik ben erkentelijk voor alle mooie en leerzame gesprekken die ik daar heb gevoerd en de mooie ontmoetingen. De respondenten waren allemaal zeer vriendelijk en gastvrij. Het was niet makkelijk voor ze om over de oorlog en hun ervaringen rondom hun remigratie en re-integratie in de Bosnische samenleving te praten. Maar toch deden ze het. Iets waar ik veel respect voor heb. Ik hoop dat ik hun verhaal eer aan doe en dat ze met een fijn gevoel op deze ontmoetingen terugkijken. Ik wel in elk geval.

Sarajevo is prachtig. Een stad die een letterlijke belichaming is van de 'meeting of cultures' dankzij haar 'rijke' geschiedenis van verschillende machthebbers en oorlogen. De veerkracht van de stad en haar inwoners viel me op. Ik ben er dan ook achter gekomen hoe wilskrachtig mensen kunnen zijn: ondanks het grote verlies en het vertrouwen wat kapot geslagen is toen buurman tegen buurman vocht, blijven de meesten geloven in het goede van de mens. Een hoopvoller bericht bestaat er niet.

Dank daarvoor. En meneer Puschmann, u ook bedankt voor de fijne begeleiding.

Afbeelding 2 Hier staan we voor de Bascarsija, de oude bazaar en het historische en culturele centrum van Sarajevo.

2. Inleiding

Van 1992 tot 1995 werd Bosnië verscheurd door een onafhankelijkheidsoorlog. De verwoestingen die dit met zich meebracht waren enorm. De verplaatsing die tijdens en na de oorlog plaatsvond omvatte het grootste aantal vluchtelingen in Europa vanaf de Tweede Wereldoorlog. 2,5 miljoen mensen werden vluchteling, waarvan 1,2 miljoen Bosniërs naar het buitenland migreerden, 1,5 miljoen mensen raakten hun bezittingen kwijt en meer dan 250.000 Bosniërs verloren hun leven.¹ Ook de hoofdstad Sarajevo moest het ontgelden: deze plek werd gedurende de hele oorlog belegerd en tienduizenden mensen stierven door bombardementen, kogels van sluipmoordenaars, honger en ziekte.²

Van deze 1,2 miljoen vroegen ongeveer 25.000 migranten asiel aan in Nederland.³ Zij waren gedwongen te vluchten, weg van een plek die zij ooit hun thuis hadden genoemd. Deze aantallen vertellen weinig over de persoonlijke levenservaringen van deze Bosniërs die weer opnieuw in Nederland moesten 'wortelen', maar de oorlogsherinneringen - ondanks het grote verdriet en de slapeloze nachten - vaak onwelwillend meenamen. In Nederland probeerden ze weer te aarden, maar toch bleek voor sommigen het geboorteland - of 'thuisland' te trekken. Deze mensen heb ik gevonden en ik heb door middel van interviews hun ervaringen opgeschreven over hun remigratie naar en re-integratie in Bosnië. Zodat hun gedachtes hierover niet in vergetelheid raken maar opgeschreven worden. Bovendien kwam ik er tijdens mijn onderzoek achter dat sommige respondenten zich onbegrepen voelden in Nederland aangezien weinig Nederlanders van de Bosnische oorlog afwisten, dit onbegrip was voor sommigen een reden te remigreren. Met mijn onderzoek hoop ik deze mensen het beeld te hebben gegeven dat er Nederlanders zijn die zich hierin willen verdiepen en echt een poging willen doen hun ervaringen rondom de oorlog, de remigratie en re-integratie te lezen en begrijpen. Bewust heb ik in mijn betoog deze remigranten veelvuldig aan het woord gelaten, niet ik, maar zij hebben het recht te spreken. Verder was het noodzakelijk het stereotype beeld van Bosnische Serviërs als de grote daders van de oorlog te ontcrachten, ook zij waren slachtoffers en hier is dan ook aandacht voor in mijn onderzoek.

---

¹ C.A. van den Akker, B. Wiefferink, Gezinscommunicatie over oorlog en migratie in relatie tot sociaal functioneren van Bosnische jongeren binnen de Nederlandse samenleving (Onderzoek uitgevoerd in kader van masterprogramma Klinische en Gezondheidspsychologie, UU 2008) 3, 4, H. Halilovich, 'Reclaiming erased lives: archives, records and memories in post-war Bosnia and the Bosnian diaspora', *Archival Science: International Journal on Recorded Information* 3:14 (2014) 231, 239, R. Brown, S. Cehajic, 'Dealing with the past and facing the future: mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia and Herzegovina', *European Journal of Social Psychology* 4:38 (2008) 674.

² M. Tankink, *Over zwijgen gesproken: een medisch-antropologische studie onder vluchtelingenvrouwen in Nederland, afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, naar het omgaan met ervaringen van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld* (2009) 102, R. Goldstein, N. Wampler, 'War experiences and distress symptoms of Bosnian children', *Pediatrics* 5:100 (1997) 873.

³ T. Hessels, *Voormalig Joegoslaven in Nederland* (2005), 101.

De integratie van Bosnische vluchtelingen in Nederland is al ruimschoots onderzocht, maar nog niet de remigratie en re-integratie van Bosnische Nederlanders naar Bosnië en in mijn specifieke geval naar Sarajevo. Mijn onderzoek beoogt een bijdrage te leveren aan dit onderzoeksthema door deze wetenschappelijke leemte op te vullen. Hierbij heb ik oog voor de oorlogservaringen van Bosnische remigranten, hun beslissingsproces aangaande remigratie en hun re-integratie. Naast overeenkomsten zal de diversiteit van deze ervaringen van Bosnisch-Nederlandse remigranten op het gebied van gender, leeftijd, etniciteit en woonplaats in kaart worden gebracht. De hoofdvraag luidt dan ook: *Hoe ervoeren Bosnische Nederlanders - gekomen tijdens en na de Bosnische Oorlog (1992-1995) - hun remigratie en re-integratie in de Bosnische samenleving?*

Om deze vraag te beantwoorden zal er eerst in het onderzoek uitgebreid ingegaan worden op de historische context: de Bosnische oorlog komt aan bod, de verschrikkelijke gevolgen, migratiestromen en integratie waarbij de focus op Bosnische Nederlanders zal liggen. Vervolgens zal in de status quaestionis een algemeen overzicht worden gegeven van de remigratie en re-integratie en zal die uiteindelijk worden toegespitst op Bosnië. Verder wordt bij bronnen en methoden uitgelegd waarom voor *oral history* is gekozen. Dan volgt het betoog en zal de eerste deelvraag worden beantwoord: *'Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun remigratie naar Bosnië?'* Aan de hand van interviews is deze vraag onderzocht en hierbij is een vergelijking met de literatuur gelegd om dominante theorieën van wetenschappers te toetsen. Deze methode is ook op de tweede deelvraag: *'Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun re-integratie in Bosnië?'* toegepast.

Het onderzoek laat zien dat de ervaringen van Bosnische Nederlanders rondom de oorlog, integratie, remigratie en re-integratie continu met elkaar verweven zijn en elkaar beïnvloeden. Tot slot wordt er afgesloten met de toekomstvisie van respondenten over Sarajevo en Bosnië. De conclusie en methodologische reflectie zullen volgen en in de bijlagen zullen de uitgetypte interviews van de zeven respondenten te lezen zijn en extra historische context over de oorlog dat gezien de geringe omvang van de scriptie helaas niet aan bod is gekomen.

3. Historische context

3.1 Historische context: Bosnische Oorlog

In 1945 werd door de Tito de Volksrepubliek Joegoslavië (1945-1991) uitgeroepen. Tito - de president hiervan - streefde ernaar een nieuw Joegoslavië te creëren waarin de verschillende groepen die elkaar daarvoor hadden bevochten samen konden leven in vrede en welvaart.⁴ De nationalistische gevoelens die tijdens de heerschappij van Tito lang waren onderdrukt kwamen na zijn dood in 1980 op en bereikten ook de deelrepubliek Bosnië Herzegovina. Een land met een multiculturele achtergrond die katholieke Bosnische Kroaten, orthodoxe Bosnische Serviërs en Bosnische Moslims (Bosniakken) tot zijn inwoners kon rekenen.⁵ Er waren vooral nationalistische gevoelens aanwezig bij het katholieke Kroatië en het orthodoxe Servië. Op 25 maart 1991 kwamen Milosevic (President Servië) en Tudjman (President Kroatië) dan ook in het geheim bijeen waar ze afspraken Bosnië te verdelen in een Servisch en Kroatisch deel, waarbij er geen aandacht was voor de belangen van de Bosniakken.⁶ Assimilatie van de Bosnische moslims in de gewenste Servische of Kroatische cultuur was hierbij een doel.⁷

Toen het voormalige Joegoslavië viel in 1992 besloten de Bosnische Kroaten onder leiding van Tudjman en de Bosniakken voorgezeten door Izetbegovic (President Bosnië) in 1992 een onafhankelijk Bosnië uit te roepen, tot groot ongenoegen van Milosevic en Karadzic die de Bosnische Serviërs vertegenwoordigden. Deze keuze werd gemaakt nadat in een volksreferendum een groot deel van de Bosnische bevolking voor onafhankelijkheid had gestemd. De moslimbevolking stemde vrijwel unaniem voor de onafhankelijkheid, terwijl de Bosnische Serviërs het referendum boycotten. Dit deden zij omdat zij een aangrenzend Servisch territorium wilden creëren. Het referendum werd toch geldig verklaard: de Bosnische onafhankelijkheid was een feit. In de Bosnische hoofdstad Sarajevo liepen de spanningen hoog op. Kort na de onafhankelijkheidsverklaring brak dan ook de oorlog uit.⁸

In de periode 1992-1995 werd het land verscheurd waarbij er gevechten plaatsvonden tussen de Bosnische Serviërs tegenover de Bosniakken en Bosnische Kroaten, en voor korte tijd tussen de Bosniakken en de Kroaten onderling. Het doel van de oorlog voor de nationalistische Servische en

---

⁴ Hessels, *Voormalig Joegoslaven in Nederland*, 103.

⁵ Deze Bosniakken zijn erfgenamen van de Slaven die tijdens de 400-jaar durende heerschappij van het Ottomaanse Rijk zich hadden bekeerd tot de Islam - te lezen in: T. Bringa, *Being Muslim the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village* (1995) 14.

⁶ G. Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië: de achtergronden van de val van Srebrenica* (2002) 46, 118, J. Udovicki, J. Ridgeway, *Burn this house: the making and unmaking of Yugoslavia* (1997) 174.

⁷ Bringa, *Being Muslim the Bosnian way*, 13, M. Velikonja, *Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina* (2003) 236.

⁸ Bringa, *Being Muslim the Bosnian way*, 1, 24, 26, 135, F. Krupic, R. Krupic (et al.), 'Being immigrant in their own country: experiences of Bosnians immigrants in contact with health care system in Bosnia and Herzegovina', *Materia socio-medica 1:27* (2015) 4, F. Kondylis, 'Conflict displacement and labor market outcomes in post-war Bosnia and Herzegovina', *Journal of Development Economics 2:93* (2010) 236, Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*, 46.

Kroatische leiders was een herverdeling van de etnisch gemengde populatie van Bosnië tot homogeen etnische 'pure' territoria.⁹

Tijdens de oorlog omsingelden ultranationalistische Servische troepen de Bosnische hoofdstad Sarajevo. In april 1992 begon de belegering, het bombardement en de vernietiging van de stad. De aanval op de hoofdstad duurde bijna vier jaar, en ruim 12000 burgers en 8000 soldaten verloren hierbij het leven. Sarajevo - een multi-etnische en multireligieuze stad - werd grotendeels vernietigd.¹⁰ Heden ten dage is Sarajevo nog herstellende van de oorlog. Veel naoorlogse hoop was neergeslagen door de trage economische reconstructie en de sociale en etnische segregatie.¹¹

Het Verdrag van Dayton maakte in 1995 een einde aan de oorlog en verdeelde het land in twee entiteiten: de Moslim-Kroatische 'Federatie van Bosnië Herzegovina' en de Servische Republiek. Het verdrag gaf aan de entiteiten elk het recht hun eigen taal, geschiedenis, territorium en regering uit te dragen. Het verdrag bracht zo een institutioneel einde aan het gewapende conflict, maar legitimeerde de ruimtelijke en sociale divisies gevestigd tijdens de oorlog. De segregatie bleef zo in stand.¹² De historicus Forde stelde dan ook dat er sprake was van een 'negatieve vrede': enkel het geweld is opgehouden maar etnische tegenstellingen heersen nog steeds.¹³ De historicus Perry noemde dit een 'bevroren conflict' gezien de kernproblemen nog niet opgelost zijn, een stabiele vrede ontbreekt en Bosnië vandaag de dag nog verminkt is door verborgen politieke conflicten.¹⁴

3.2 Gevolgen van de oorlog

De drie verschillende etniciteiten die jarenlang in vrede samenleefden werden elkaars vijand in een oorlog waarbij buurman tegen buurman streed. Waar voor de oorlog de verschillende groepen elkaar hielpen was er nu vooral sprake van wantrouwen en vrees. De Kroatische nationalistische beweging Ustasa en de Servische nationalistische Chetniks pleegden vooral gruweldaden in deze oorlog.¹⁵

Van belang is te vermelden dat de Serven vaak door de internationale gemeenschap worden beschuldigd voor het zijn van de grootste agressor in de Bosnische oorlog, maar zij zien zichzelf als

---

⁹ Hessels, *Voormalig Joegoslaven in Nederland*, 103.

¹⁰ F. Markowitz, 'Tense and tension in long-term fieldwork: how postwar is postwar Sarajevo?', *Anthropology and Humanism* 36:1 (2011) 67, 68.

¹¹ Ibid, 72.

¹² Ibid, 66, S. Forde, 'Socio-spatial agency and positive peace in Mostar, Bosnia and Herzegovina', *Space and Polity* 2:23 (2019) 154.

¹³ Forde, 'Socio-spatial agency and positive peace in Mostar, 155.

¹⁴ V. Perry, 'Frozen, stalled, stuck, or just muddling through: the post-Dayton frozen conflict in Bosnia and Herzegovina', *Asia Europe Journal: Studies on Common Policy Challenges* 1:17 (2019) 107, 114.

¹⁵ R. Black, 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina', *Applied Geography* 22:2 (2002) 124, Alhoewel een klein aantal Serven ook hulp boden aan Bosniakken en andersom - te lezen in: J. O'Loughlin, 'Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina', *Ethnicities* 1:10 (2010) 26.

een historisch vervolgte en gekoloniseerde groep.¹⁶ Zij zagen de Servische Republiek als een noodzakelijk bolwerk tegen de nationale en religieuze aspiraties van de Bosnische moslims en wensten dat de Servische Republiek een onafhankelijke staat, of nog idealiter, een deel van Servië zou zijn.¹⁷

Voor de Bosniakken werden dan ook tijdens de etnische zuiveringen uitgeroeid door de Chetniks. Velen werden verkracht, gemarteld, uitgemoord, vernederd, uitgehongerd, verdreven in eigen land of opgesloten in kampen. De Bosnische oorlog bracht onvoorstelbare verwoestingen toe aan het menselijke, economische en culturele kapitaal. De oorlog duurde ongeveer 3,5 jaar en de burgers waren verreweg het meest slachtoffer geworden van dit gruwelijke bloedvergieten.¹⁸ Naast materiële schade¹⁹ waren de psychische gevolgen nog verwoestender. Na de oorlog moesten burgers omgaan met verlies, psychologisch trauma en grove ontwrichtingen van families en gemeenschappen.²⁰

Sommige psychologen hebben de oorlogservaringen van Bosnische vrouwen onderzocht: de psycholoog Robertson heeft de ervaringen van Bosnische moeders in Sarajevo beschreven en hun buitengewone strijd om het leven van hun kinderen te beschermen tussen al het geweld en verlies.²¹ Twee respondenten uit mijn onderzoek waren zwanger of al bevallen in Sarajevo toen de oorlog in 1992 uitbrak. Zij waren onvermurwbaar in het zorgen voor hun kinderen. Verder heeft de antropologe Tankink de nadruk gelegd op de naoorlogse situatie: veel Bosnische vrouwen moesten omgaan met

---

¹⁶ Bijvoorbeeld de Ottomaanse oppressie die de voorouders van de Bosniakken veroorzaakt zouden hebben, de Europese ondankbaarheid dat volgde op de Servische opofferingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de anti-Servische houding van Tito. Volgens de Serviërs waren zij altijd al slachtoffers geweest van de haat jegens hen door verschillende nationale 'Others': Moslims of het Westen. Bovendien beweren de Serven in hun nationale geschiedenis dat zij de moslims niet haten maar andersom: moslims zouden sterke wrokgevoelens hebben jegens de Serven. Deze angst voor de moslims versterkt volgens de wetenschapper Jansen de nationalistische en morele grenzen. Ook was er een angst voor het islamitisch fundamentalisme wat de Bosniakken zouden willen doorvoeren volgens de Bosnische Serviërs. De pijn van anderen werd in de Servische geschiedenis wel erkend, maar de Servische pijn was relevanter en legitiemer omdat de Servische pijn historische pijn zou zijn: de uitdrukking van een eeuwenlang nationaal lot. Te lezen in: S. Jansen, 'Why do they hate us? Everyday Serbian nationalist knowledge of Muslim hatred', *Journal of Mediterranean Studies* 13:2 (2003) 215, 218, 222, 223, 233.

¹⁷ A. Stefansson, 'Homes in the making: property restitution, refugee return, and senses of belonging in a post-war Bosnian town', *International Migration* 44:3 (2006) 128, 130.

¹⁸ Van den Akker, Wiefferink, Gezinscommunicatie over oorlog en migratie, 3, 4, Halilovich, 'Reclaiming erased lives', 231, 239, Brown, Cehajic, 'Dealing with the past and facing the future', 674.

¹⁹ De Amerikaanse diplomaat Graham verhaalde in 1996 in een ooggetuigenverslag over de materiële verwoestingen van Bosnië: 'Most of the day's journey was through ruins. Towns and villages gutted, some by armed conflict but most burned or blown up by one or other of the opposing ethnic forces.' Te lezen in: J. Graham, 'Black past, grey future? A post-Dayton view of Bosnia and Herzegovina. A personal essay based on the author's experience in Bosnia in 1996 and 1997', *International Journal* 2:53 (1998) 204.

²⁰ Goldstein, Wampler, 'War experiences and distress symptoms of Bosnian children', 873, E. Music, L. Jacobsson, 'Suicide in Bosnia and Herzegovina and the city of Sarajevo', *Crisis* 1:35 (2014) 48.

²¹ C. Robertson, L. Duckett, 'Mothering during war and postwar in Bosnia', *Journal of Family Nursing* 4:13 (2007) 474.

het grote verlies, hadden zonder de bescherming en financiële steun van hun echtgenoten weinig inkomen en waren weerloos tegen discriminatie en geweld.²²

3.3 Migratie en integratie

De helft van de Bosnische populatie heeft door de Bosnische oorlog hun huis moeten verlaten. Volgens veel Bosniërs waren zijzelf, de samenleving waarin ze woonden, en de plek waar zij ooit een 'thuis' hadden radicaal veranderd door de oorlog, waardoor het geen verrassing is dat velen ervoor kozen op een andere plek - waar ook hun kinderen een betere toekomst geboden kon worden - helemaal overnieuw te beginnen.²³

Deze migranten die wegtrokken uit het oorlogsgebied werden vaak gezien als de 'lucky ones' omdat ze aan de Bosnische Oorlog konden ontsnappen. Maar de realiteit lag anders: volgens de psycholoog Hunt namen deze vluchtelingen op hun moeilijke reis naar een opvangland vaak hun trauma's mee en kwamen voor nieuwe uitdagingen te staan zoals discriminatie en sociale isolatie. Er waren volgens haar dan ook nostalgische gevoelens naar de vooroorlogse situatie.²⁴ De wetenschapper Porobic wijkt van deze visie af en benadrukt juist de succesvolle integratie van Bosniërs in het buitenland dat er volgens hem toe geleid heeft dat migranten veel schenkingen naar familieleden in Bosnië konden sturen en hun banden met het geboorteland aanhielden. De historicus Forde benadrukte hierbij ook het leed van de blijvers: het land was verwoest en te midden van die chaos heerste er politieke instabiliteit en werkloosheid.²⁵

De Bosnische vluchtelingen kwamen in buurlanden, maar ook overal in West-Europa terecht, waaronder in Nederland. Dit waren er ongeveer 25.000. Het rapport is voorzichtig positief over de integratie van Bosniërs in Nederland. Het opleidingsniveau is in vergelijking met andere migranten hoog en zij staan op cultureel en sociaal gebied het dichtst bij de autochtonen. Bovendien zijn zij het meest positief in vergelijking met andere migrantengroepen over hun acceptatie in Nederland.²⁶ Daarentegen is het werkloosheidscijfer een stuk hoger dan dat van autochtonen. Of de integratie succesvol zal blijken, hangt onder andere af van hun tevredenheid over de economische perspectieven hier.²⁷ Het onderzoeksrapport van Mattheijer is negatiever. Volgens de onderzoeker doet het huidige Nederlandse integratiebeleid te weinig om een volwaardige integratie te realiseren.²⁸ Verder hebben

---

²² Tankink, *Over zwijgen gesproken*, 104.

²³ S. Jansen, *Troubled locations: return, the life course, and transformations of 'home' in Bosnia-Herzegovina* (Publicatie op ResearchGate, 2007) 27, S. Porobic, 'Daring 'life-return projects' to post-Dayton Bosnia and Herzegovina', *International Migration* 55:5 (2017) 194.

²⁴ C. Daiute, L. Lucic, 'Situating cultural development among youth separated by war', *International Journal of Intercultural Relations* 6:34 (2010) 615, 616.

²⁵ Ibid, 619, Porobic, 'Daring 'life-return projects'', 198.

²⁶ Hessels, *Voormalig Joegoslaven in Nederland*, 101.

²⁷ Ibid, 101, 102.

²⁸ Ibid, 2, 86, 98, M. Mattheijer, *De toelating van vluchtelingen in Nederland en hun integratie op de arbeidsmarkt* (2000) 100, 101.

Van den Akker en Wiefferink zich gefocust op de integratie van Bosnische jongeren in Nederland. Zij benadrukten de trauma's en accentueerden het belang van communicatie binnen het gezin voor de verwerking hiervan. Weinig Bosnische jongeren praatten bovendien met Nederlanders over de oorlog omdat het gebrek aan kennis hierover afkerig werkte. Bovendien werd de integratie bemoeilijkt door de denkbeelden die de Bosnische jongeren hadden over Nederlanders: ze zouden 'regelziek' en 'ongezellig individualistisch' zijn in tegenstelling tot Bosniërs waar het gemeenschapsleven meer vooropstond. Dit komt overeen met uitspraken van respondenten uit mijn onderzoek, wat een reden vormde voor remigratie. Ook wees het onderzoek van Van den Akker en Wiefferink uit dat veel jongeren het gevoel hadden zich in een spagaat te begeven: Bosnië of Nederland? De vereniging van deze twee werelden bleek een opgave. Permanent afscheid nemen van Bosnië kan deze groep niet: ze willen contact onderhouden met de mensen daar en ze willen hun geboorteland, waar vooral met liefde over gepraat wordt, graag blijven zien.²⁹

---

²⁹ Van den Akker, Wiefferink, *Gezinscommunicatie over oorlog en migratie*, 21, 25, 26.

4. Status Quaestionis

De antropoloog Gmelch heeft een algemeen werk geschreven over remigratie en definieert dit als *'bewegingen van emigranten terug naar hun geboorteland om zich daar permanent te vestigen.'*³⁰

Volgens hem is remigratie op wetenschappelijk gebied lange tijd vaak onverlet gelaten.³¹ Volgens de onderzoeker zijn er twee 'soorten' remigranten: ten eerste zijn er mensen die gedwongen worden terug te keren naar het geboorteland door familieomstandigheden of omdat ze geen economische stabiele basis in het opvangland vinden. Ten tweede zijn er remigranten die niet slaagden te assimileren in het opvangland, onder andere door de vreemde taal, mensen en gewoontes en/of omdat ze niet lang gescheiden van hun vrienden en familie in het geboorteland wilden zijn. Volgens Gmelch zijn de niet-economische factoren zoals sterke familiebanden en loyale gevoelens jegens het geboorteland de primaire redenen voor remigratie. Er kunnen ook negatieve, of push-factoren aanwezig zijn vanuit het opvangland, zoals discriminatie en vooroordelen. Maar volgens Gmelch hebben de pull-factoren van het geboorteland een grotere invloed op remigratie dan de push-factoren van het opvangland.³²

Gmelch heeft bovendien de re-integratie van remigranten onderzocht en volgens hem zijn er twee manieren waarop dit kan worden gemeten: via de economische en sociale omstandigheden van remigranten: hebben ze in het geboorteland weer een baan gevonden, hoe is de huisvesting, persoonlijke relaties, participatie in gemeenschappen, enzovoorts. De tweede benadering focust op de eigen percepties van de remigrant over zijn/haar aanpassing en in hoeverre het geboorteland zijn behoeftes heeft vervuld en hem een gevoel van welzijn heeft verschaft. Deze re-integratie wordt volgens Gmelch bemoeilijkt door gevoelens van afgunst en jaloezie bij de achtergebleven minder welvarende bevolking. Voor vrouwelijke remigranten kan re-integreren nog lastiger zijn aangezien er in het thuisland vaak minder baanmogelijkheden voor hen zijn.³³

De moeilijke re-integratie kan ervoor zorgen dat remigranten besluiten toch weer terug te keren naar het opvangland. Dit kan ook komen doordat remigranten volgens Gmelch vaak onrealistische verwachtingen hadden bij hun remigratie. Hun herinneringen van thuis zijn vaak nostalgisch. Eenmaal terug in het thuisland zijn ze vaak ontevreden. Zij realiseren zich vaak niet hoeveel de lokale gemeenschappen zijn veranderd. Vaak zijn ze ontevreden over het gebrek aan efficiëntie en de aanwezigheid van corruptie. Ook speelt volgens Gmelch voor succesvolle en hogeropgeleide remigranten de economische factor een rol bij de keuze voor de terugkeer naar het opvangland. Deze mensen zijn sneller geneigd weer terug te verhuizen naar het buitenland wanneer zich daar betere baankansen voordoen. Anderen zijn rusteloos en worden culturele forenzen die heen

---

³⁰ G. Gmelch, 'Return migration', *Annual Review of Anthropology* 9:1 (1980) 136.

³¹ Ibid, 136.

³² Ibid, 137, 139, 140.

³³ Gmelch, 'Return migration', 142, 143, 144.

en weer blijven reizen tussen het opvangland en geboorteland; nooit helemaal voldaan met waar ze zijn.³⁴

Bovendien heeft Gmelch de rol van remigranten in de lokale gemeenschappen onderzocht. Volgens de onderzoeker is er geen bewijs dat remigratie een significante verandering teweeg brengt in de sociale structuur van de lokale gemeenschappen. Vaak is door de komst van remigranten de sociale en economische ongelijkheid in de lokale gemeenschap juist toegenomen wanneer ze het geld vooral in de eigen levensstandaard investeren wat wrok veroorzaakt bij de lokale bevolking.³⁵

Tot slot heeft Gmelch in zijn overzichtswerk gewezen op de wetenschappelijke leemtes: er is weinig onderzoek gedaan naar de persoonlijke levensverhalen van remigranten. Verder ontbreekt informatie over de remigratie van midden- en hogere klassen migranten. Of over de verschillen van remigratie bij remigranten die terugkeren naar hun geboorteplaats of een andere plek. Meer informatie is bovendien vereist over de speciale assimilatieproblemen van vrouwen en kinderen.³⁶

In de jaren na dit overzichtswerk is er literatuur over de remigratie in specifiek Bosnië verschenen. De UNHCR stelde in 2000 een rapport op over remigratie naar Bosnië. Het rapport vermeldde de belangrijke clausule (appendix VII): *'All refugees and displaced persons have the right freely to return to their homes of origin. They shall have the right to have restored to them property of which they were deprived in the course of hostilities since 1991.'*³⁷ Dit was opgenomen in het vredesverdrag van Dayton dat hiermee het recht vestigde van alle remigranten terug te keren naar hun geboorteland en daar hun vooroorlogse huis te bezitten. Zo poogde het vredesakkoord de etnische tegenstellingen ongedaan te maken door remigranten te laten terugkeren naar plekken waar ze de etnische minderheid vormen, om zo de creatie van etnisch 'pure' gebieden terug te draaien.³⁸

Dit rapport benadrukte ook de verschillende obstakels die remigranten moeten overwinnen dat bepaalt of hun terugkeer duurzaam is. Zoals werkloosheid, financiële onzekerheid, zorgen over de gezondheidszorg, gebrek aan educatieve faciliteiten, een lage levensstandaard, weinig publieke diensten, zorgen voor de toekomst van de kinderen, veiligheid, enzovoorts. Deze factoren beïnvloeden de levenskwaliteit van remigranten, vooral wanneer ze hun huidige huizen in het buitenland verlaten waar ze wel toegang hebben tot een huis en goede publieke diensten.³⁹ Een andere factor die de remigratie kan belemmeren zijn volgens het rapport de lokale regeringen. De UNHCR roept hen dan ook op hun discriminatoire politieke en administratieve obstakels te verwijderen om de komst van etnische minderheden naar 'hun' gebied tegen te houden.⁴⁰ In hetzelfde jaar bracht de UNHCR ook een

---

³⁴ Ibid, 141, 142, 143, 146.

³⁵ Ibid, 150, 153.

³⁶ Ibid, 155, 156.

³⁷ Dayton Vredesverdrag, appendix VII.

³⁸ UNHCR, *Returnee monitoring study: minority returnees to Republika Srpska. Sarajevo* (2000) 1.

³⁹ Ibid, 1, 17, 32.

⁴⁰ Ibid, 1, 18.

rapport uit over de remigratie, maar dit keer gefocust op Bosnische vrouwen. Het rapport vond obstakels voor terugkeer bij vrouwen: een gebrek aan steun en persoonlijke veiligheid en psychologisch trauma.⁴¹

Een jaar later heeft de wetenschapper Ito een artikel gepubliceerd over de eerste vijf jaar van het Bosnische remigratiebeleid. Pogingen van de internationale gemeenschap om met financiële schenkingen remigratie te vermeerderen zijn volgens hem onsuccesvol gebleken. Ook appendix VII werkte niet aangezien dit de politieke obstructie niet aanpakte.⁴² Volgens Ito zal het proces van remigratie dan ook lang en pijnlijk zijn.⁴³ In hetzelfde jaar onderzochten Fischel de Andrade en Delaney⁴⁴ bovendien de terugkeer van etnische minderheden naar Bosnië. Van de 2,5 miljoen Bosnische vluchtelingen waren rond 2000 ongeveer 360.000 mensen uit het buitenland geremigreerd en 321.000 binnenlandse vluchtelingen keerden terug naar hun vooroorlogse huis. Dit waren dan vooral ook ouderen die hun laatste jaren in hun vooroorlogse huis wilden doorbrengen. Hoewel een laag aantal, laat de terugkeer van deze minderheden zien dat de etnische zuiveringen kunnen worden teruggedraaid.⁴⁵

In het jaar 2002 richtte de geograaf Black zich bij de remigratie specifiek op het concept 'thuis'. Volgens hem is dit verbonden aan termen als identiteit, herinnering en plaats. Ook representeert een 'thuis' de accumulatie van relaties en geschiedenissen. Een thuis kan worden gemaakt, verbeeld of verlangd, en is onderworpen aan herinterpretatie. Vooral in Bosnië is de identificatie van mensen sterk verbonden aan het hebben van een 'thuis' aangezien het velen tijdens de oorlog hieraan ontbrak.⁴⁶ De geograaf haalt over dit concept het dominante discours waar onder andere door Gmelch gesteld wordt dat migranten een nostalgische kijk hebben op het terugkeren naar hun thuis. Black weerlegt deze visie door te pleiten dat migranten zich juist ook bewust zijn van concrete problemen. Dit maakt het voor hen niet noodzakelijk fysiek terug te keren naar Bosnië om een gevoel van 'thuis' te ervaren, dit 'thuis' wordt vaak ver weg geïdealiseerd.⁴⁷ De re-integratie lag volgens Black complex. Volgens de wetenschapper hebben de etnische zuiveringen van tijdens de oorlog plaatsgemaakt voor etnische 'engineering' - hij is de eerste die deze term gebruikt - wanneer het vestigen van etnisch 'pure' thuislanden nog steeds de voorkeur heeft boven het vinden van een 'thuis' voor allen in het multi-etnische Bosnië. In lijn met Gmelch stelt Black bovendien dat de spanningen tussen de lokale bevolking en remigranten verergerd werd doordat enkel remigranten internationale hulp ontvingen.

---

⁴¹ UNHCR, *Daunting prospects. Minority women - obstacles to their return and integration. Sarajevo* (2000) 1, 2, 7, 12.

⁴² A. Ito, 'Politicisation of minority return in Bosnia-Herzegovina—the first five years examined', *International Journal of Refugee Law* 13:1-2 (2001) 98, 104, 115.

⁴³ *Ibid*, 99, 108, 109, 114, 119, 121.

⁴⁴ De onderzoekers op het gebied van internationale betrekkingen.

⁴⁵ J. Fischel de Andrade, N. Delaney, 'Field report: Minority return to South-Eastern Bosnia, a review of the 2000 return season', *Journal of Refugee Studies* 14:3 (2001) 315, 318, 329, 331.

⁴⁶ R. Black, 'Conceptions of 'home'', 124, 125, 126, 127.

⁴⁷ *Ibid*, 126, 128.

Bovendien bemoeilijkte het vinden van werk het re-integratieproces: mensen die in Bosnië gebleven waren en trouw waren aan de dominante partij hadden betere toegang tot banen dan remigranten, zelfs als ze minder gekwalificeerd waren. Black concludeerde ook in lijn met het UNHCR rapport dat vooral vrouwelijke remigranten aan discriminatie leedden.⁴⁸

Vier jaar later - in 2006 - heeft de sociaal-antropologe Eastmond de remigratie en re-integratie van Bosniërs onderzocht. Zij stelde dat de terugkeer naar Bosnië door het land werd aangemoedigd en als belangrijke voorwaarde werd gezien voor de naoorlogse wederopbouw. Eastmond benadrukte hierbij dat de terugkeer beter geconceptualiseerd kan worden als een dynamisch proces met open einde waarin er mobiliteit en contact plaatsvindt tussen Bosnië en het asiëland. De terugkeer en re-integratie is dus allesbehalve een natuurlijk en onproblematisch proces. Verder wordt volgens Eastmond de remigratie een groter risico wanneer de verblijfplaats in het Europese gastland opgegeven moet worden. Wat ook de remigratie complex maakt is dat de lokale gemeenschap het opvangland vaak ziet als 'overvloedig', een vaak onrealistisch beeld volgens Eastmond.⁴⁹ Verder willen de meeste remigranten een terugkeer naar het 'normale leven': een goede levensstandaard en een gevoel van ergens 'thuis' horen. Het bezitten van een huis betekent voor hen niets zonder de grotere context van sociale relaties die het een 'thuis' maken. In overeenstemming met Black stelt Eastmond dat 'thuis' niet alleen een fysieke plek is maar ook één die gevuld is met sociale relaties en culturele betekenissen. 'Thuis' is dus een dynamisch construct en kan zich uitbreiden naar meerdere plekken. Bovendien zijn volgens Eastmond de meesten remigranten van de oudere generatie: zij hoeven niet meer te concurreren op de arbeidsmarkt.⁵⁰ Eastmond stelt eveneens dat de mensen die besluiten niet permanent tot remigratie over te gaan, wel vaak kiezen voor het aanhouden van hun huis in Bosnië, dat gaat dienen als knooppunt van contacten. Deze mensen leven ondertussen in de relatieve veiligheid van het opvangland. Maar volgens Eastmond is het niet enkel een kwestie van het 'beste van twee werelden' en 'duaal burgerschap'; het is ook een situatie vol moeilijke beslissingen en ambivalentie.⁵¹

In hetzelfde jaar deed ook Stefansson onderzoek naar de Bosnische remigratie. Hij uitte zich positief over de inmiddels betere implementatie van appendix VII wat erin resulteerde dat Bosniërs wiens vooroorlogse huizen bezet werden door de etnische meerderheid er grotendeels in geslaagd waren hun eigendom weer op te eisen. Doordat dit proces echter zo lang duurde hebben veel Bosniërs

---

⁴⁸ Ibid, 134, 135, 136.

⁴⁹ M. Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', *International Migration* 3:44 (2006) 142, 147, 155, 158.

⁵⁰ Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', 144, 157.

⁵¹ Al is voor sommige Bosniërs de tegenstelling tussen urbaan en platteland belangrijker dan tussen etniciteiten: Eastmond noemde hierbij het voorbeeld van een Bosnisch-Servische buurvrouw die verheugd was dat de meer urbane en daarom geciviliseerde Bosniakken terugkwamen en weer naast haar gingen wonen in plaats van de rurale en Bosnische Serviërs, te lezen in: Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', 151, 153.

al een nieuw thuis gevonden.⁵² De remigratie naar Bosnië blijft volgens de wetenschapper dan ook laag gezien de discrepantie tussen huis en thuis: in grote mate niet het huis zelf maar de manier waarop het ingebed is in de politieke en sociale context maakt van de muren een plek van geborgenheid. Dit maakt het voor etnische minderheden makkelijker elders een thuis te vinden. De onderzoeker benadrukt hierbij de centrale plek die het huis in het vooroorlogse Joegoslavische leven innam. Achter de tienduizenden ruïnes veroorzaakt tijdens de oorlog liggen de brokstukken van een levensproject: de grote investering binnen één seconde opgeblazen.⁵³ Verder noemt Stefansson nog andere redenen voor remigratie dan zijn voorgangers: een intiem gevoel van het terugkeren naar de natuur, het klimaat en de cultuur in Bosnië. Minder positief kan de terugkeer ook te maken hebben met een minder succesvolle integratie in het opvangland. De fysieke veiligheid en economische zekerheid wordt wel vaak geprezen in de opvanglanden.⁵⁴

Een jaar later - in 2007 - heeft de sociaal antropoloog Jansen een artikel geschreven over de transformatie van het Bosnische 'thuis'. Hij schrijft dit in het jaar waarin er inmiddels van het totaal aantal migranten - 2,5 miljoen - in 2007 1 miljoen zijn teruggekeerd naar Bosnië.⁵⁵ Jansen legt hierbij de nadruk op 'thuis' en stelt dat dit een *'living organism of relationships and traditions stretching back into the past'*⁵⁶ is. Met deze betekenisgeving van 'thuis' weerlegt Jansen de visie van andere wetenschappers die stellen dat enkel een plek waar sedentair geleefd wordt al een thuis is.⁵⁷ Volgens Jansen is 'thuis' meer dan een schuilplaats van fysiek geweld. Jansen heeft in tegenstelling tot Black ook meer aandacht voor de agency van de remigranten: ondanks de obstructies opgeworpen door de lokale autoriteiten om de komst van etnische minderheden tegen te houden wil dat niet zeggen dat remigranten machteloze pionnen waren. Remigranten wogen zelf de risico's en mogelijkheden af van het terugkeren.⁵⁸

De antropologe Tankink heeft in 2009 de Bosnische remigratie onderzocht en de wens die de meeste remigranten hebben om in Bosnië weer hun werk en sociale positie van voor de oorlog te vergaren. Deze wens is vaak gestoeld op nostalgische gedachtes naar het harmonieuze vooroorlogse Bosnië. Dit brengt Tankink in tegenspraak met Black die eerder beweerde dat remigranten juist een realistisch beeld hadden van het door oorlog verscheurde land. Deze droom gekoesterd door de respondenten van Tankink viel dan ook snel in duigen: de remigranten voelden dat na de terugkeer de lokale bevolking hen moeilijk accepteerde en er was wederzijds onbegrip ontstaan.⁵⁹

---

⁵² Stefansson, 'Homes in the making', 120.

⁵³ Ibid, 117.

⁵⁴ Ibid, 123, 124, 132.

⁵⁵ Jansen, Troubled locations, 21.

⁵⁶ Ibid, 16.

⁵⁷ Ibid, 16, 17, 21, 23.

⁵⁸ Jansen, Troubled locations, 23, 27.

⁵⁹ Tankink, *Over zwijgen gesproken*, 174, 175.

De historica Babic onderzocht in 2013 de volgens haar positieve relatie tussen remigratie en de ontwikkeling in Bosnië. Remigranten zouden namelijk door hun re-integratie positieve ontwikkelingen in hun geboorteland teweeg brengen. Dit in tegenstelling tot Gmelch die eerder stelde dat remigratie geen significante verandering teweeg bracht in de lokale gemeenschap. Babic bepleitte haar argument echter door te beschrijven dat remigranten de naoorlogse reconstructie financierden en nieuw opgedane kennis weer mee terugnamen. Verder waren volgens de historica buitenlandse schenkingen, eigen spaargeld en de vooroorlogse persoonlijke netwerken binnen de Bosnische gemeenschap cruciaal voor een succesvolle re-integratie. Deze ontwikkelingshulp kwam door corruptie echter niet altijd bij de lokale bevolking terecht. Babic pleit dan ook voor economische en politieke hervormingen.⁶⁰ Bovendien had Babic ook aandacht voor de westerse vluchtelingen die besloten niet tot permanente remigratie over te gaan. Dit kwam door factoren als gebrek aan vertrouwen in de Bosnische instituties, de betere economische perspectieven in het gastland, een betere educatie voor hun kinderen in het westen en de plek van oorlog 'achter willen laten'. Ondanks de hierdoor ontstane 'braindrain' - waarbij menselijke kennis het land verlaat - droegen deze remigranten volgens Babic wel bij aan de ontwikkeling in Bosnië door de vele buitenlandse schenkingen. Tot slot pleitte Babic er in haar artikel voor remigranten aan te moedigen te helpen in het herstel van hun geboorteland.⁶¹ Hier ben ik het mee eens maar ben ik me wel bewust van de structurele problemen waar ze dan op kunnen stuiten.

In 2017 deed de migratie-onderzoeker Porobic ook onderzoek naar de remigratie. Eerst stelde ze dat in de huidige tijd nog velen Bosnië uittrekken. Van degenen die besloten terug te keren, heeft Porobic een onderscheid gemaakt tussen remigranten die meteen terug kwamen na de oorlog en remigranten die dit tien jaar later deden en kwam tot de conclusie dat werkloosheid meer aanwezig is bij vroegtijdige remigranten. Dit zou minder het geval zijn bij latere remigranten aangezien die zelfstandiger en hoger geschoold zijn. Bovendien pleit ze dat remigratie niets te maken heeft met het lineaire en simplistische terugkeerproces dat lange tijd de literatuur domineerde, dit brengt haar op één lijn met Eastmond.⁶² Wanneer Porobic zich uitte over de hoofdmotivatie van remigranten om tot terugkeer over te gaan dan was dit volgens haar gerelateerd aan het onvrijwillig verlaten van het land tijdens de oorlog en een mogelijkheid dit terug te draaien door remigratie. Bovendien speelden sociaal-culturele factoren zoals behoefte aan de terugkeer naar de Bosnische cultuur een rol. Een andere reden was patriottisme: de verplichting om het verscheurde land te helpen ontwikkelen. Ook economische factoren zoals het goedkopere leven in Bosnia waren aanwezig. Voor Bosnische Nederlanders was de financiële stimulans gegeven door de overheid een andere push-factor. De

---

⁶⁰ B. Babic, 'The migration-development nexus in Bosnia and Herzegovina: Center for Local Development and Diaspora seen 'from below', *Southeast European and Black Sea Studies* 13:2 (2013) 211, 212, 213, 214, 217, 218.

⁶¹ Ibid, 211, 212, 213, 214.

⁶² Porobic, 'Daring 'life-return projects'', 193, 194, 200.

banden met Nederland werden wel vaak aangehouden na remigratie.⁶³ Voorwaarden voor succesvolle re-integratie zijn volgens Porobic: toegang tot publieke diensten, volledige uitoefening van rechten en garanties van veiligheid en waardigheid. De houdbaarheid van remigratie is volgens de wetenschapper sterk afhankelijk van de eigen strategieën en middelen van de remigrant, gecombineerd met de hoge economische capabiliteit om zich aan te passen aan de naoorlogse situatie. In de afwezigheid van ideale voorwaarden maken remigranten ‘er het beste van’ volgens Porobic. Remigranten zijn zich bewust van uitdagingen, obstakels en nadelen van het leven in Bosnia en blijven dus open staan voor hoge niveaus van mobiliteit wanneer ze geen succesvolle integratie op de lange termijn in Bosnia bereiken.⁶⁴

Concluderend is door Gmelch al veel gezegd over algemene processen van remigratie en re-integratie en verschillende wetenschappers hebben daar in loop der jaren theorieën aan toegevoegd. De onderzoekers hierboven besproken hebben de focus op de remigratie naar en re-integratie in Bosnië gelegd. Wat echter weinig onderzocht is zijn persoonlijke ervaringsverhalen van remigranten, informatie over de midden- en hogere klassen en de remigratie van specifiek vrouwen. Bovendien ontbreken ervaringen van specifiek Bosnische Nederlanders hieromtrent. Deze wetenschappelijke leemte heb ik opgevuld met de hoofdvraag: *'Hoe ervoeren Bosnische Nederlanders - gekomen tijdens en na de Bosnische Oorlog (1992-1995) - hun remigratie en re-integratie in de Bosnische samenleving?'*

---

⁶³ Ibid, 192, 195, 198, 199.

⁶⁴ Ibid, 192, 193, 196, 199.

5. Bronnen en methoden

Om de hoofdvraag te beantwoorden zal de literatuur omtrent dit onderwerp worden aangevuld met *oral history* om juist de eigen ervaringen van remigranten rondom remigratie en re-integratie naar voren te brengen en zo abstracte concepten van de literatuur concreet te maken. Bovendien zal de literatuur worden vergeleken met de ervaringen van de remigranten. Zo worden vluchtelingen naar de voorgrond gebracht en krijgen ze een stem. Na een periode waarin gebeurtenissen ontwrichtend en verlamrend zijn geweest, kan nu het heft in eigen hand worden genomen en het eigen verhaal worden verteld.⁶⁵ Dit onderzoek zal enkel gefocust zijn op oorlogsmigranten. In mijn onderzoek wil ik hun agency vergroten.

De methode *oral history* richt zich op verhalen van individuele mensen. De Nederlandse historica Leydesdorff is de deskundige historica op dit gebied.⁶⁶ *Oral history* is volgens Leydesdorff lang betwist als historische bron omdat er meer ruimte zou zijn voor subjectiviteit en vergeetachtigheid. De wetenschapper betwist dit door te stellen dat elke bron subjectief, aangezien het slechts de blik van één individu op een deel van de geschiedenis is. Wel moet de historicus laten zien wat er gerepresenteerd wordt; er moet bronnenkritiek worden toegepast. Dan wordt evident dat interviews op een andere manier subjectief zijn; zij zijn het gevolg van een wisselwerking tussen de geïnterviewde en interviewer; elk met hun eigen perspectief.⁶⁷

In de focus op het interview, stelt Leydesdorff dat goed interviewen geduld, respect en vertrouwen vereist. Wat er volgens de historica bij het interview gebeurt is dat de wetenschapper binnentreedt in de ervaringswereld van de ander. Van belang is het hierbij je bewust te zijn van je eigen representatie.⁶⁸ Ik ben een Nederlandse vrouw en moet zeker in het kader van de Bosnische oorlog en Srebrenica bewust zijn van de vooroordelen die de geïnterviewden van mij kunnen hebben. Bovendien ben ik een outsider maar hoop ik met de kennis die ik in mijn literatuuronderzoek heb opgedaan genoeg vertrouwen te scheppen dat ik voldoende van het onderwerp af weet om begrip te kunnen tonen. Bovendien is het van belang ervoor te zorgen dat ik zelf weinig tot geen vooroordelen heb over de geïnterviewde groep. Want zoals Leydesdorff zelf ook zegt: *‘Alleen wie luistert, hoort nieuwe dingen, en komt in aanraking met nieuwe ervaringswerelden.*⁶⁹ Zo ga ik pogen echt te luisteren. Zo zal ik in het interview gebruik maken van open vragen, ga ik na op welke vragen ik geen antwoord krijg, probeer ik zicht te hebben op de gevoelens die vrij komen bij de respondenten, vraag ik door, ga ik na wat er niet wordt verteld, laat ik de verteller domineren en vertrouw ik op mijn

---

⁶⁵ T. Mooren, T., en J. van Dijk, ‘Getuigenistherapie bij vluchtelingen. Een integratief protocol’, *Tijdschrift voor Psychotherapie* 1:30 (2004) 221, Eastmond, ‘Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina’, 144.

⁶⁶ S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden: geschiedenis op basis van verhalen* (2004) 9, 10, 11, 12.

⁶⁷ Ibid, 45, 48.

⁶⁸ Ibid, 60, 80.

⁶⁹ Ibid, 82.

intuïtie.⁷⁰ Verder wordt er lange tijd een persoon geïnterviewd. Hiervoor is openheid nodig en moet de sociale controle van anderen op het verhaal zo min mogelijk zijn. Privacy is hierbij fundamenteel.⁷¹

In samenwerking met de psycholoog Rogers heeft Leydesdorff bovendien een werk geschreven over *oral history* specifiek toegepast op mensen die in het verleden trauma's hebben meegemaakt. Men spreekt van een traumatische ervaring wanneer de angst die de ervaring oproept zo groot is dat deze onverdraagzaam lijkt. Zij stellen dat dit een complexer herinneringsproces veroorzaakt, waardoor verhalen in interviews symbolische, onsamenhangende, gefragmenteerde of denkbeeldige passages kunnen bevatten. Bovendien is het belangrijk bewust te zijn van wat zulkdanige interviews kunnen losmaken. Wanneer gesproken wordt over het trauma dan wordt volgens de auteurs 'de stilte doorbroken die het omringt.' Heftig weggestopte herinneringen kunnen zo weer boven raken.⁷² Ook is het volgens de auteurs van belang dat deze traumaverhalen begrepen moeten worden binnen de bredere sociale, politieke en historische context. Vandaar dat ik in mijn onderzoek eerst uitgebreid een historische context heb geschetst van de Bosnische oorlog, zodat de respondenten zich niet onbegrepen voelen.

Voor het onderzoek heb ik bij zeven respondenten open en semigestructureerde diepte-interviews afgenomen. Het ging hier om een specifieke populatie en verschillende selectieprocessen gingen hieraan vooraf: Bosnische vluchtelingen die naar Nederland waren getrokken en toch besloten te remigreren. Ik ben me bewust dat het hier om zeven individuele verhalen gaat, er zal dan ook geen sprake zijn van generalisatie. Alle interviews vonden plaats in Sarajevo. In de interviews ging de aandacht uit naar geslacht, leeftijd, geboorteplaats, gedachten over de Bosnische oorlog, ervaringen over de remigratie (beslissingsproces, reis), ervaringen over de re-integratie (vinden van een 'thuis', ontworteling, obstakels, positieve praktijken, enzovoorts), de hierbij voorkomende push- en pull-factoren en de toekomst van Bosnië en henzelf. Van de respondenten heb ik twee van hen: Vahid (38 jaar) en Alija (26 jaar) gerekend tot de jongere generatie. Zij hebben zelf de Bosnische oorlog niet meegemaakt, één van hen is in Bosnië geboren, de ander in Harderwijk, maar ze zijn wel geremigreerd naar Sarajevo. De andere vijf respondenten zijn allen boven de vijftig jaar. Zij hebben de oorlog wel beleefd wat informatie geeft over hun remigratie: zij besloten toch terug te keren naar de plek waar oorlog heeft gewoed en hun veel verdriet is aangedaan. Van deze zeven heb ik vijf Bosniakken geïnterviewd en twee Bosnische Kroaten, helaas heb ik geen Bosnische Serviërs gevonden die wilden participeren. Drie van hen waren vrouw en vier man. Verder is het interessant dat ik één stel tegelijkertijd heb geïnterviewd. Dit was een bewuste keuze aangezien die wisselwerking tussen hen informatie geeft over de positie van de Bosnische vrouw aangaande deze zaken. Zij hebben bovendien een andere etniciteit: wat laat zien dat etnische tegenstellingen vaak zijn overbrugd. Twee van de

---

⁷⁰ Ibid, 82, 83, 84, 85, 86, 91.

⁷¹ Ibid, 52, 56.

⁷² Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*, 14, K. Rogers, S. Leydesdorff (et al.), *Trauma: life stories of survivors* (2004) 1, 6, Tankink, *Over zwijgen gesproken*, 161.

respondenten zijn geboren in Sarajevo, twee in Tuzla, één in Mostar, één in Zvornik en één in Harderwijk. De Bosniakken waren islamitisch en de Bosnische Kroaten katholiek. Allen waren niet streng gelovig dus ik heb in mijn onderzoek weinig aandacht aan religie besteed.

Het was opvallend dat alle respondenten op een verstandige manier over de oorlog praatten. Niemand had erge racistische of discriminerende uitspraken en velen pleitten ervoor het verleden te laten rusten en mensen te vergeven. Ook was hun Nederlands erg goed. Dit kan verklaard worden doordat sommigen meer dan twintig jaar in Nederland hebben gewoond en de Bosnische vluchteling in vergelijking met andere vluchtelingen goed geïntegreerd is in de Nederlandse samenleving.⁷³ In de bijlage heb ik alles letterlijk uitgetypt zoals de respondenten het hebben verteld. In de scriptie heb ik soms bepaalde woorden weggelaten en een iets vrijere interpretatie toegepast. Wel heb ik gepoogd dit zo min mogelijk te doen om zo letterlijk hun eigen stem naar voren te brengen en niet die van de onderzoeker.⁷⁴

---

⁷³ Hessels, *Voormalig Joegoslaven in Nederland*, 101.

⁷⁴ L. d'Haenens, W. Joris (eds.), *Images of immigrants and refugees in Western Europe: media representations, public opinion, and refugees' experiences* (2019) 7, 201, Halilovich, 'Reclaiming erased lives', 242.

6. Betoog

6.1 Hoofdstuk 1: Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun remigratie naar Bosnië?

De Bosnische oorlog was allesverwoestend. Hieronder worden individuele uitspraken over de oorlog vermeld om zo de context te schetsen van welk oorlogsontwrichtend land zij wegvluchtten en waarnaar zij uiteindelijk toch besloten te remigreren. Bewust laat ik de respondenten aan het woord, aangezien in de dominante literatuur vooral veel theorieën over hen zijn opgesteld, maar niet of amper hun eigen stem naar voren is gekomen.

6.1.1 De vooroorlogse situatie bezien vanuit de verschillende etniciteiten

Over de vooroorlogse situatie vertelt Katarina (Bosnische Kroaat, 50) het volgende:

'Voor de oorlog waren er kleine schermutselingen maar alles was rooskleuriger. Ondanks de verschillende etnische tegenstellingen deelden mensen een cultuur, tradities en overtuigingen. Mensen waren zich bewust van de verschillende etniciteiten, maar dat wil niet zeggen dat mensen nationalistisch waren.' Bovendien deelden sommigen met verschillende etniciteiten ook de liefde, want 'gemengde' huwelijken vonden plaats. De respondenten Sanela (Bosniak, eind 50) en Franjo (Bosnische Kroaat, 64) zijn hier het bewijs van. Sanela: *'Wij zijn altijd realistisch geweest. Nooit nationalistisch. Mijn man is bijna een betere moslim dan ik. Hij is meer voor Bosnië dan ik.'* Dit laat zien dat de duidelijke scheiding van etniciteiten geopperd in de literatuur door onder andere Forde en O'Loughlin lang niet voor iedereen gold.

Toen brak in 1992 de oorlog uit. De respondent Vahid (Bosniak, 38 jaar) uitte hier zijn zorgen over: *'Mijn moeder is Servisch orthodox en mijn vader is een Bosnische moslim. We dachten dat dit een probleem zou zijn. Want de ene kant vocht letterlijk tegen de andere kant.'* De etnische tegenstellingen van voor de oorlog werden tijdens de oorlog dan ook verscherpt. Katarina (Bosnische Kroaat, 50) benadrukt dit: *'Het was een angstige tijd. Ik durfde niemand meer te vertrouwen. De buurmeisjes waar ik altijd mee speelde stonden nu aan 'de andere kant.'* Sanela vertelt hoe schrijnend deze etnische tegenstellingen tot uiting kwamen: *'Eén van onze beste vrienden heeft ons verraden.'* Het ging hier om een Bosnische Kroaat die voor de oorlog haar vriend was en tijdens de oorlog haar vijand werd, puur omdat hij een andere etniciteit had en dus 'aan de andere kant' vocht. Ook Branka (Bosniak, 56 jaar) heeft door de oorlog verraad meegemaakt: *'Je denkt dat kan niet. Dat zijn mijn burens, mijn vrienden, mijn collega's. Met wie je alles deelt. Het verschrikkelijke gezicht van mensen zie je dan. Ik wilde niet meer met mensen leven. Ik wilde alleen zijn. Je kan niemand meer vertrouwen.'*

Maar Franjo biedt tegengas aan dit stereotype beeld dat etnische tegenstellingen onoverbrugbaar waren geworden: *'Wij waren gevlucht naar de kennissen van mijn schoonzus die in Belgrado woonden. Wel een beetje paradoxaal dat je vlucht naar iemand die de vijand is.'* En ook Madiha (Bosniak, 56) is geholpen door haar Bosnisch Servische buurvrouw die haar waarschuwde:

'Madiha bij jouw thuis is alles kapot gemaakt. Beter kom je niet terug want heel veel vrouwen worden hier verkracht en afgeslacht. Als je wilt terugkomen, kom dan bij mij.' Later kwam Madiha erachter dat de man van haar buurvrouw vermoord is omdat hij Bosniakken heeft geholpen. Deze voorbeelden laten zien dat niet iedereen in etnische tegenstellingen dacht, en is een belangrijke ontkrachting van de dominante literatuur.

6.1.2 De oorlog

Vahid geeft weer wat zijn vader hem altijd vertelde over de oorlog: *'Je kan je niet voorstellen hoe erg de oorlog is. Alleen al het geluid is zo eng. Mensen moeten wel aan de drugs zijn en dronken. Je schiet op die berg, en zij schieten terug. Dan zegt iemand stop en ga je met elkaar drinken. In bars. Letterlijk met de vijand. Het is jouw buurman. Je kent hem, hij is ook gedwongen. De erge dingen zijn gebeurd door die privélegers.'*

Franjo, die kort de belegering van de stad heeft meegemaakt duidt ook op de angst: *'De belegering was heel angstig. Het was doodstil. Je hoorde geen vogeltje. Iedereen was bang.'* Ook Sanela benadrukt dit: *'Na vijf uur 's middags was iedereen binnen. Je hoort niets. Je wacht alleen maar waar de granaten zullen inslaan. Mijn zus bijvoorbeeld heeft dit allemaal meegemaakt. 1400 dagen ongeveer leefde zij in angst.'* Over haar eigen situatie zegt ze het volgende: *'Ik was acht maanden zwanger toen de belegering begon. Je kan nergens heen. Ik voelde een soort druk in mijn buik. Ik wilde naar de dokter gaan, maar dat kon niet.'* Ook Branka verhaalt hierover: *'Alles is zo hopeloos om je heen. Alles wat je hoort zijn wapens en geschreeuw van soldaten en van mensen die worden geslagen. Je wacht tot je aan de beurt bent voor slaan, voor martelen. Liever wilde ik dood. Maar ik had een kind en dan probeer je daarvoor te zorgen.'* Ook Madiha vertelt over de verschrikkingen: *'Toen is de zoon van mijn zus door een granaat geraakt. Hij was dertien jaar. In mijn handen heb ik gezien hoe de hersenen er een beetje uitgingen. En mijn dochter moest naast mij huilen.'*

De oorlog kwam in 1995 tot een einde en Vahid verhaalt hoe de mensen met deze verschrikkelijke herinneringen probeerden om te gaan: *'Mensen hebben humor hier, waarbij grapjes maken over de oorlog een soort 'coping mechanism' wordt.'* Maar de etnische tegenstellingen continueerden en haat nam het over bij sommigen. Vahid: *'Ik heb familieleden aan bijna kanten die extreem werden. Die het een heel volk kwalijk gingen nemen. Ik denk dat ik als mens daarboven sta. De Servische kant van de familie is verstoten omdat ze woonden in steden die later islamitisch werden. Zij haten moslims nu. Ik vind het jammer. Ook al heb je iets lelijks meegemaakt. Ik zou nooit de keten willen voortzetten van haat.'* Sanela (Bosnische moslim) geeft juist een voorbeeld van een moslim die woonde in stad die na de oorlog 'Servisch' werd en die hier juist uit wegtrok: *'Hij (schoonbroer) wilde daar niet blijven want het huis zou in het gebied van de Servische Republiek komen. Hij zou ook nooit een stap in Servië zetten.'*

Een andere respondent - Katarina - biedt een mooi tegenwicht aan het denken in vooroordelen. Ondanks dat ze een Bosnische Kroaat is, vertelt ze het volgende: *'De Serviërs worden vaak neergezet als de hoofdagressors in de oorlog. Maar zo zwart-wit kan en mag je het niet zien. Meerdere factoren speelden hierbij een rol.'* Toch wilt ze zich zelf geen Bosniër noemen aangezien voor haar alleen Bosniakken Bosniërs zijn: *'Als ik zou zeggen: 'ik kom uit Bosnië' dan zou ik daar echt de rillingen van krijgen. Ik wil daar niet mee geassocieerd worden. Ik zeg daarom altijd dat ik uit Herzegovina kom - dat is de zuidelijke regio van Bosnië - dat behoort ook tot Kroatië vind ik, want de meerderheid is ook Kroatisch. Dit geeft niet aan dat ik Moslims of Serven haat. Maar meer dat je trots bent op je 'eigen' en alleen daarmee geassocieerd wilt worden.'* Ze benadrukt dus wel dat er niet in etnische tegenstellingen gedacht moet worden, maar doet dit impliciet wel. Dit duidt op de complexe situatie waar mensen wel weten dat in etnische tegenstellingen denken niet 'goed' is maar het lastig is dit los te laten.

Het Joegoslaviëtribunaal opgezet na de oorlog wordt ook door Katarina vermeld: *'Ik vind het heftig dat nationale helden tijdens de oorlog daarna oorlogscriminelen worden. De broer van mijn opa heeft namelijk in het Joegoslavië tribunaal gezeten in Den Haag. Hij deed de administratie aan de Kroatische kant, maar ze moesten iemand uitleveren. Dan pakken ze de kleine vis, en dat was hij. Door het Tribunaal lijkt het net alsof de Bosniakken de enige slachtoffers zijn geweest. Wij als Kroaten waren ook slachtoffers en hebben ook veel dierbaren moeten begraven. Ook de Serviërs zijn net zo goed slachtoffers. In een oorlog zijn alleen maar verliezers. Dat blijft helaas vaak onderbelicht.'* Dat er veel verlies is geleden vertelt ze ook: *'Mijn oom werkte als ambulancemedewerker tijdens de oorlog. De dingen die hij heeft gezien zijn verschrikkelijk. Mensen die zonder ledematen over de grond moesten kruipen, families verscheurd door de oorlog, kinderen die omkomen van de honger, de continue granaat en mortierinslagen die maar niet tot een einde leken te komen, bang als je was dat ze dit keer op jouw huis zouden vallen of je dierbaren van je zouden ontnemen. En dan de vrees die alles overheerste. De oorlog laat je met beide benen op de grond staan. Maar je moet niet je eigen problemen met die van anderen vergelijken, iedereen heeft zijn eigen zwaartes die hij meedraagt. Maar dat het niet makkelijk is geweest, dat is zeker zo.'*

Volgens de historicus Forde was er na het Dayton vredesverdrag dan ook sprake van een 'negatieve' vrede: aan de oorlog kwam een einde maar de etnische tegenstellingen heersten nog steeds. Dit is beter te begrijpen na de uitspraak van Madiha: *'Wij weten allemaal wie er in de stad vrouwen verkracht hebben. Die kan je nu zo aanwijzen.'* Sarajevo is dus een stad waar voormalige vijanden van verschillende etniciteiten na de oorlog weer in direct contact met elkaar stonden. Oorlogsherinneringen zijn niet snel uitgewist en de nog steeds geldende etnische tegenstellingen zijn daar een voorbeeld van. Vahid geeft hier een andere verklaring voor: *'Ik snap het enigszins wel dat mensen zo bekrompen kunnen denken en elkaar erge dingen kunnen aandoen. Sommige mensen zijn zo geïsoleerd in Bosnië, hun wereld is zo klein en de propaganda lijkt dan geloofwaardig. Dan blijf je steken bij dit soort ideeën.'* Deze uitspraak kan verklaard worden doordat hij zelf de oorlog niet heeft

meegemaakt en door zijn jeugd en goede opleiding in Nederland de mogelijkheid heeft gehad veel te reizen en zo zijn leefwereld te verruimen en minder te denken in etnische tegenstellingen. Over de oorlog zegt hij bovendien: *'Ik denk dat de meeste mensen dat niet zo zagen: van ik ga verkrachten of mensen onthoofden. Je moet heel erg ziek zijn om dat soort dingen te doen. Ik wil geloven in het goede van de mens en optimistisch blijven. Maar ik denk wel dat we allemaal het dierlijke in ons hebben. Als de oorlog één ding heeft bewezen is dat de mens bereid is hele slechte dingen te doen. Dat heeft een beetje met kuddegedrag te maken ook.'* Ook Katarina geeft een andere verklaring voor het denken in etnische tegenstellingen: *'Ik snap wel dat andere mensen wrok blijven koesteren jegens anderen: als je vader of opa wordt vermoord door de Bosnische Serviërs bijvoorbeeld. Dan is het heel moeilijk over zaken als vergiffenis en liefde te praten wanneer je alleen maar aan verdriet en wraak kan denken.'* Vahid reikt hiervoor een oplossing aan: *'De enige manier om vooroordelen te overwinnen is door te denken dat we allemaal hetzelfde zijn.'*

6.1.3 Redenen voor remigratie

Ondanks de Bosnische oorlog waar veel gruwelijkheden hebben plaatsgevonden en veel verdriet en trauma opgeslagen ligt, kozen de respondenten er toch voor terug te keren naar Bosnië. De redenen worden hieronder besproken.

Het echtpaar Franjo (Bosnische Kroaat, 64) en Sanela (Bosniak, eind 50) heb ik als echtpaar geïnterviewd. Zij vallen onder de 'eerste soort' remigrant van Gmelch: door familieomstandigheden en/of economische redenen keerden zij (na 26 jaar in Nederland gewoond te hebben) terug. Franjo: *'Deze keuze is niet zomaar gemaakt. We hebben daar lang over nagedacht. In Bosnië waren we door de oorlog vluchteling geworden, maar in Nederland waren we vrijwillig teruggekeerd naar Bosnië. Het is wel moeilijk: waarom zou je een land als Nederland verlaten dat goed voor ons is geweest en ons zoveel gebracht heeft? Het was niet makkelijk maar toch hebben we de toekomst met onze kinderen voor laten gaan. Want je kan passief zijn en zeggen: ik wil in Nederland blijven. Maar dan moet ik elke keer als er geldtekort is aankloppen bij m'n kinderen. En de kinderen - natuurlijk zullen zij alles doen om je te helpen - maar als die niet veel over hebben, wat doe je dan? Mijn baan in Nederland werd ook fysiek te zwaar. We werden dus gepusht vanwege financiële en gezondheidsredenen om weer terug naar Sarajevo te gaan.'* Andere redenen waren: *'Sarajevo is onze geboortestad. Hier hebben we wat familieleden, kennissen.'* Sanela voegde hieraan toe: *'We hebben ook de zorgplicht voor mijn moeder. Nu kon ik eindelijk voor haar zorgen.'* Voor Katarina (Bosnische Kroaat, 50) was de reden om na 21 jaar in Nederland te remigreren naar Bosnië ook de zorgplicht voor haar moeder. Zij valt dus ook in de eerste categorie van Gmelch: *'Toen mijn vader twee jaar geleden stierf had ik veel verdriet. Vooral omdat mijn moeder alleen achterbleef. De gezondheidsvoorzieningen in Bosnië zijn namelijk niet goed, niet zoals in Nederland. Dus ik heb het twee jaar aangekeken maar mijn moeder had dringend hulp nodig. Ik kan haar toch niet aan haar lot overlaten?'*

De respondent Alija (Bosniak, 26) valt onder de tweede soort remigrant van Gmelch: diegenen die niet slaagden in hun assimilatie in het opvangland en familie en vrienden uit Bosnië misten.⁷⁵ Interessant in dit geval is dat hij zelf niet geboren is in Bosnië, maar in Harderwijk. Maar voor hem hebben de banden met Bosnië altijd bestaan omdat de rest van zijn familie altijd in Bosnië is gebleven. De stap naar remigratie was niet zo groot voor hem: *'In het achterhoofd dacht ik dat ik elk moment terug kon. Ik heb nog steeds een Nederlandse verzekering en ben nog steeds wel erg gebonden aan Nederland.'* Toen ik hem vroeg naar push-factoren om uit Nederland te vertrekken noemde hij politieke partijen zoals die van Geert Wilders: *'Je denkt er zijn zoveel mensen die eigenlijk niet willen dat je hier bent.'* Maar hij stelde wel dat deze push-factor minder zwaar woog dan de wens niet langer gescheiden te willen zijn van familie. Dit komt overeen met Gmelch die stelde dat de pull-factoren van het geboorteland meer invloed hadden op de remigratie dan de push-factoren uit het opvangland.⁷⁶

Madiha (Bosniak, 65 jaar) is ook een voorbeeld van deze tweede categorie: *'Mijn man was ontevreden in Nederland en ik heb het voor hem gedaan.'* Toen ik haar de vraag voorlegde dat wanneer haar man wel kon aarden in Nederland of ze dan ook waren teruggegaan zei ze het volgende: *'Nee dan waren we zeker in Nederland gebleven. Vaak maken mijn kinderen een grapje dat niemand zoveel houdt van Nederland als ik. Ik ben Nederland erg dankbaar. Nu ben ik in mijn eigen land en soms mis ik Nederland.'* Dit is een goed voorbeeld van de autoriteit die Bosnische mannen hebben in de meer traditionele Bosnische samenleving. Haar man wil terug en vanzelfsprekend is het volgens Madiha dan ook mee te gaan met je echtgenoot. Bovendien is het opmerkelijk dat haar man wil terugkeren naar het land waar hij de oorlogsverschrikkingen heeft meegemaakt. Maar Madiha verklaart dit doordat in Nederland niemand hem echt begreep en wist wat hij had beleefd. Dus omdat haar man niet slaagde te assimileren in Nederland, besloot dit koppel tot remigratie over te gaan. Dit beeld bevestigt het onderzoek van Mooren en Kleber die stelden dat sommige Bosnische vluchtelingen zich in Nederland onbegrepen voelden aangezien ze bij veel Nederlanders een gebrek aan kennis over de Bosnische oorlog bespeurden.⁷⁷

De verhalen van twee andere respondenten zetten echter de theorie van Gmelch op losse schroeven. Individuele verhalen wijzen namelijk uit dat er meer categorieën van remigranten zijn dan twee. Vahid (Bosniak, 38) is daar een voorbeeld van: *'De remigratie naar Bosnië was voor mij een vakantie die een beetje uitliep. Ik kwam naar Bosnië om te feesten. Een vriend van mij, ook een Bosnische Nederlander, had in Sarajevo een bedrijf en vroeg of ik voor hem ging werken. Bovendien is het leven in Bosnië goedkoper.'* Vahid had de remigratie naar Sarajevo nooit gezien als remigratie. Volgens hem was het: *'Gewoon een kans pakken terwijl je op vakantie bent. Het is net zoals een baan aangeboden krijgen op vakantie. Toeval.'* Ook Branka (Bosniak, 56) is een andere 'soort' remigrant: *'In Nederland hadden wij veel gedachten over Bosnië. In het begin was het heel erg nodig om familie te*

---

⁷⁵ Gmelch, 'Return migration', 137, 139, 140.

⁷⁶ Ibid, 137, 139, 140.

⁷⁷ Mooren en Kleber, 'Oorlog en migratie uit Nederlands-Indië en Bosnië', 9, 11.

helpen die nog in Bosnië zat. Maar Bosnië trekt altijd. De hele tijd was de wens aanwezig terug te keren en Bosnië te helpen.' De onderzoeker Porobic haalde in tegenstelling tot Gmelch wel de reden van patriotisme aan: de verplichting van remigranten om het verscheurde land te helpen ontwikkelen.⁷⁸ Het voorbeeld van Branka weerlegt de theorie van Gmelch dat remigranten enkel de sociale en economische ongelijkheid laten toenemen en is in overeenstemming met Babic die juist de positieve relatie tussen remigratie en de ontwikkeling in Bosnië benadrukte.⁷⁹

De literatuur benoemt bovendien verscheidene obstakels die remigranten moeten overwinnen die bepalen of hun terugkeer duurzaam is. De slechte gezondheidszorg en het slechte onderwijs in Bosnië is hier een voorbeeld van. Dit wordt bevestigd door Katarina. Haar man is ook geremigreerd, maar tot haar spijt haar kinderen niet: *'Maar dat begrijp ik wel. Het leven is beter voor hun in Nederland.'* De historica Babic stelde dat ondanks de ontstane 'braindrain' aangezien menselijke kennis het land verlaat omdat Katarina's kinderen in Nederland blijven, ze wel bijdragen aan de ontwikkeling in Bosnië door buitenlandse schenkingen.⁸⁰ De mensen die wel besloten tot remigratie over te gaan waren volgens Black en Eastmond vooral ouderen die hun laatste jaren in Bosnië wilden doorbrengen. Zij namen de slechte omstandigheden meer voor lief en hoeven niet meer te concurreren op de arbeidsmarkt.⁸¹ De respondenten Vahid en Alija - twee goed opgeleide en succesvolle mannen - vormen hier een belangrijke uitzondering op. Juist in hun jonge jaren keren zij terug omdat een goede businesskans zich voordeed of om Bosnië te helpen.

Bovendien noemt Stefansson nog andere redenen voor remigratie dan Gmelch: een intiem gevoel van het terugkeren naar de cultuur en natuur in Bosnië. Ook de wetenschapper Porobic benadrukt de geprezen Bosnische cultuur waar de nadruk ligt op familie en ontspanning.⁸² Dit wordt bevestigd door Katarina: *Ouderen worden niet weggestopt, daar word voor gezorgd. Net zoals mijn moeder bijna haar hele leven voor mij heeft gedaan.*' Ook Alija uitte zich positief over Bosnië: *'De familiebanden en saamhorigheid. Het thuis gevoel dat je dan hebt. De Nederlandse mentaliteit is gesteld op werken - snel, snel, snel. En de Bosnische mentaliteit is meer gericht op familie. In Nederland is dat je ouders uiteindelijk naar een tehuis gaan, en de meeste mensen bezoeken ze niet elke dag. Maar in Bosnië is dit een schande. Mensen hier zorgen voor hun ouders tot de dood.'* Hierbij schuilt volgens wetenschappers het gevaar dat remigranten nostalgische gevoelens zouden hebben, volgens Tankink en Gmelch worden ze dan ook vaak teleurgesteld.⁸³ Dit onderschrijft de respondent Franjo (Bosnische

---

⁷⁸ Porobic, 'Daring 'life-return projects'', 192, 195, 198, 199.

⁷⁹ Gmelch, 'Return migration', 150, 153, Babic, 'The migration-development nexus in Bosnia and Herzegovina', 211, 212, 213.

⁸⁰ Babic, 'The migration-development nexus in Bosnia and Herzegovina', 211, 212, 213, 214.

⁸¹ R. Black, 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina', *Applied Geography* 22:2 (2002) 129, 130, 131, Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', 144, 157.

⁸² Porobic, 'Daring 'life-return projects'', 192, 195, 198, 199.

⁸³ Gmelch, 'Return migration', 141, 142, 143, 146.

Kroaat, 64): *'In het begin had mijn vrouw sterke nostalgische gevoelens naar Bosnië.'* De respondent Branka (Bosniak, 56) bewijst echter het tegendeel: *'Ik had geen illusie van oh ik ga naar Bosnië omdat daar alles zo mooi is. De harmonie en andere gedachtes over het mooie leven van voor de oorlog ben ik kwijt. Dat was als een geprikte ballon. Ineens was alles weg. Dan besef je toch dat het heel anders was dan dat we allemaal dachten. Dat is onmogelijk om te begrijpen. Dat mensen zo kunnen veranderen. Waarom? Om iets materialistisch te krijgen. Om mijn spullen te pakken, mijn huis. Alsof ze daar blij van zouden worden. Maar zo te zien sommigen toch wel. Helaas.'* Ook de respondent Vahid (Bosniak, 38) gaat tegen de visie van Gmelch in toen hij zei absoluut geen nostalgische gevoelens te koesteren. De uitspraken van de respondenten zijn wel in overeenstemming met Black die stelde dat remigranten juist een realistisch beeld hadden van de terugkeer.⁸⁴

6.1.4 Remigratie: hoe en door wie?

De antropologen Eastmond en Porobic pleitten ervoor dat de remigratie niets te maken heeft met het lineaire gesloten terugkeerproces dat lange tijd de literatuur domineerde.⁸⁵ Dit wordt bevestigd door de respondent Vahid (Bosniak, 38) toen ik hem vroeg of hij het moeilijk vond de banden met Nederland door te snijden toen hij zich officieel afmeldde in Nederland. Hij zei hierop: *'Nee, want dat was al de zevende keer dat ik verhuisde uit Nederland. De normaalste zaak van de wereld.'* Dit voorbeeld laat zien remigratie allesbehalve een definitief proces is. Voor andere respondenten werden de banden met Nederland niet zo snel verbroken: Madiha (Bosniak, 56): *'Nederland heeft mij geholpen. In mijn hart zal ik Nederland dan ook nooit vergeten.'* Ook Branka beaamt dit: *'Het is heel fijn hier in Bosnië met familie te kunnen zijn. Maar we zullen altijd een warm plekje in ons hart hebben voor Nederland. Wij willen graag die banden behouden en veel Nederlanders hiernaar toe brengen. Wij gaan ook daar op bezoek maar onze plek is toch hier in Bosnië.'* De connecties met Nederland bleven dus bij de meesten bestaan, wat een bevestiging is van Porobic.⁸⁶

Over de organisatie van de terugkeer sprak Vahid (Bosniak, 38 jaar): *'Die was niet moeilijk. Na zes maanden heb ik me afgemeld in Nederland. Want ik betaalde daar natuurlijk verzekeringen, enzovoorts. Dus dat is allemaal duurder als je vanuit Bosnië betaald.'* Ook voor Franjo (Bosnische Kroaat, 64) was de organisatie van de remigratie niet lastig. Wat hem en zijn vrouw Sanela hierbij hielp was dat ze van Nederland de kans kregen voor één jaar te bezien hoe het ze in Sarajevo zou bevallen. Franjo: *'We hoefden niet gelijk de flat in Nederland af te staan, we hadden een jaar bedenktijd. Als we dan in Sarajevo niet konden wortelen konden we terug.'* Dit komt overeen Porobic

---

⁸⁴ Black, 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation, 126, 128.

⁸⁵ Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', 142, 147, 155, 158, Porobic, 'Daring 'life-return projects', 192, 195, 198, 199.

⁸⁶ Porobic, 'Daring 'life-return projects', 192, 195, 198, 199.

die had onderzocht dat voor Bosnische Nederlanders naast deze regeling ook een andere push-factor bestond: een financiële stimulans om tot remigratie over te gaan.⁸⁷

In de focus op de plek waar er naar teruggekeerd werd blijkt dat alle respondenten niet teruggekeerd zijn naar hun vooroorlogse huis door vernietiging of omdat ze daar nu de etnische minderheid zouden vormen en hun veiligheid niet gewaarborgd was. Jansen benadrukt hierbij - in tegenstelling tot Gmelch - de agency van deze remigranten: zij wogen zelf de risico's en mogelijkheden af van de terugkeer naar deze plaats.⁸⁸ Katarina (Bosnische Kroaat, 50) koos ervoor niet te remigreren naar haar geboortestad maar voor de Bosnische hoofdstad te kiezen: *'Sarajevo is een grotere stad en de gezondheidsvoorzieningen zijn daar beter dan in kleinere steden. Bovendien zijn in Mostar de etnische tegenstellingen nog sterk aanwezig.'* Verder licht ze toe: *'Door de oorlog zag ik welke wreedheden mensen elkaar aan konden doen, mensen die ik mijn hele leven had gekend. Dat vond ik te pijnlijk om naar terug te keren.'* Zij vormt een voorbeeld van de oudere generatie die vooral niet wilde terugkeren naar de plek waar zij de oorlog hadden meegemaakt. Ook Madiha (Bosniak, 56) is hier een voorbeeld van. Zij is geboren in Zvornik maar koos ook voor Sarajevo: *'Ik wilde niet terugkeren naar de vooroorlogse stad. Daar waren heel veel problemen. Ik heb geen zin om daar te leven in angst dat iemand voor de deur staat 's nachts. Dat mensen mijn ruiten ingooien met stenen. Mijn broer heeft heel veel problemen gehad toen hij na de oorlog naar Zvornik terug ging. Want dat hoorde bij de Servische Republiek en hij is zelf een Bosniak. Maar soms ga ik ook terug. En daar ben ik geboren. Eigenlijk hoor ik daar. Meer dan in Sarajevo.'* Daarentegen wilde de jongere generatie die de oorlog niet of zonder veel herinneringen had meegemaakt vooral niet in een klein dorp wonen en zij kozen daarom voor remigratie naar Sarajevo. Vahid (Bosniak, 38): *'Ik zou ook niet kunnen wonen waar ik vandaan kom (Tuzla). Dat is een nog kleinere stad. Dan is het heel saai, je kent iedereen.'* Ook Alija (Bosniak, 26) is een typisch voorbeeld van de jongere generatie: *'Sarajevo is voor mij de enige plek waar ik naar zou kunnen terugkeren omdat die andere plekken in Bosnië teveel voor mij verschillen van het Nederlandse, urbanistische leven. De rest zijn meer dorpjes en kleinere steden waar je niet echt veel te doen hebt. En een stuk minder levendig.'*

Over de terugkeer van specifiek vrouwen naar Bosnië is het rapport van de UNHCR negatief. Het rapport stelt dat veel vrouwen het niet konden riskeren zich te begeven in een omgeving van discriminatie, vooroordeel en/of intimidatie zonder weinig mannelijke bescherming.⁸⁹ De praktijk geeft een positiever beeld: Sanela: *'Voor mij was de remigratie juist een stuk makkelijker dan voor mijn man. Hij was mijn beschermer. Die plicht voelde hij ook. Hij is fysiek wel een mannetje. Dat is dat Bosnische gevoel. De man is het hoofd van de familie.'* Wel wordt in dit geval Sanela bijgestaan door haar man, dit kan wellicht anders zijn voor vrouwen die alleen terugkeren naar Bosnië.

---

⁸⁷ Ibid, 192, 195, 198, 199.

⁸⁸ Jansen, *Troubled locations*, 23, 27.

⁸⁹ UNHCR, *Daunting prospects*. 1, 2, 7, 12.

6. Betoog

6.2 Hoofdstuk 2: Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun re-integratie in Bosnië?

Bij dit hoofdstuk pas ik beide benaderingen van Gmelch aangaande de re-integratie van remigranten toe: de economische en sociale omstandigheden na de remigratie worden bevraagd en de eigen percepties van de remigrant over de re-integratie.⁹⁰

6.2.1 Vinden van een 'thuis'

Wanneer ik Vahid (Bosniak, 38) vroeg waar zijn thuis lag zei hij volmondig: *'Leiden'*. Hij vervolgde: *'Ik voelde me thuis in Nederland. Je bent daar al van jongs af aan. Dingen die je over Bosnië herinnert zijn maar een paar jaar van een heel jong leven. Dat is niet meer jouw leven. Maar mensen zien me in Nederland als buitenlander en in Bosnië ook. Maar daar is niets mis mee. Je zit gewoon tussen twee culturen en mentaliteiten in. Sommige mensen voelen zich nergens meer thuis, ik kan me overal wel thuis voelen. Maar zie Nederland meer als mijn thuis. Maar het is nooit het één of het ander. Al denk ik dat het nu zestig of zeventig procent Nederland is, misschien iets meer.'* Over gevoelens van ontworteling verhaalde hij: *'Die voel ik niet. Ik voel juist dat ik dichterbij Bosnië ben gekomen nu ik hier zit. Dat heeft te maken met Sarajevo. Ik voelde me niet thuis waar ik vandaan kom (Tuzla). Ja ik weet niet of je Bosnië een geboorteland kan noemen. Sarajevo is nieuw land voor mij. Dit is een soort van mijn thuis, maar mijn echte thuis is dus altijd Leiden geweest.'* Toen ik hem vervolgens vroeg waarom hij dan in Sarajevo woonde ondanks dat zijn thuis daar niet lag zei hij: *'Ik maak gewoon gebruik van wat mogelijk is. Je kent mensen, je hebt vrienden overal, je hebt kans om te reizen waarom niet?'* Vahid is een typisch voorbeeld van een succesvolle en hogeropgeleide remigrant omschreven door Gmelch. Volgens de onderzoeker zijn deze mensen sneller geneigd terug te verhuizen naar het buitenland wanneer zich daar betere baankansen voordoen.⁹¹ Net zoals Vahid die toegaf uiteindelijk naar zijn 'thuis' in Nederland terug te keren als hem daar succesvolle werkopties geboden worden.

Voor Franjo (Bosnische Kroaat, 64) en Sanela (Bosniak, eind 50) was het vinden van een thuis in Sarajevo een lang proces. Zij hadden in tegenstelling tot Vahid de Bosnische oorlog meegemaakt, keerden dus terug naar een plek waar oorlog had gewoed maar besloten daar toch van voren af aan te beginnen. De meeste remigranten willen volgens Eastmond dan ook een terugkeer naar het 'normale leven' en een gevoel van ergens 'thuis' horen.⁹² Franjo en Sanela probeerden dit 'thuis' in Bosnië te hervinden. Volgens Black is vooral in Bosnië de identificatie van mensen sterk verbonden aan het

---

⁹⁰ Gmelch, 'Return migration', 142, 143, 144.

⁹¹ Gmelch, 'Return migration', 141, 142, 143, 146.

⁹² Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', 144, 157.

hebben van een 'thuis' aangezien het velen tijdens de oorlog hieraan ontbrak.⁹³ Dit gold ook voor Franjo en Sanela die hun huis verloren tijdens de oorlog en na de remigratie dit weer opnieuw op moesten bouwen. Franjo: *'Onze woning was in zo'n staat door de oorlog dat die volledig gerenoveerd moest worden. Dus in het begin dat we in Sarajevo kwamen waren we daarmee bezig. Dat was een goede afleiding.'* Toen ik aan Sanela vroeg of ze van dit huis al een thuis had gemaakt vertelde ze: *'Nog niet helemaal voor mij.'* Toen Franjo hierop antwoordde zei hij: *'Het is voor mij een dubbel gevoel. Je bent thuis gekomen zonder kinderen. Wat heb je aan een thuis in Bosnië als je geen verjaardag hier met je kinderen kan vieren?'* (Huilt). Sanela vervolgde: *'We gaan wel vaak op bezoek naar onze kinderen in Nederland. Dan voelt het echt alsof ik weer terug ga naar mijn land (Nederland). Als ik daar kom ben ik echt op mijn plek, dan voelt het alsof ik thuis gekomen ben, misschien meer dan in Bosnië. We hebben toch 26 jaar in Nederland gewoond en daar goed geïntegreerd. Je kan nooit een echte Nederlander worden maar we hebben echt ons best gedaan.'* Maar terugverhuizen naar Nederland wilt ze niet. Dat kost haar teveel energie. Verder vertelt ze: *Je ziet wel verschillen tussen Nederland en Bosnië. In Nederland ben je eraan gewend dat alles goed geregeld is. Hier is dat heel anders. Dat vind ik moeilijk. Na 26 jaar ben ik vergeten hoe het hier ging. Wij zijn zestig plussers. Met de slechte gezondheidszorg hier, wat kan je doen? Dat baart me soms wel zorgen.'*

Hoewel het complex ligt bij Sanela voelt ze zich net zoals Vahid meer thuis in Nederland dan in Bosnië. Dit in tegenstelling tot haar man Franjo: *'Onze wortels zijn hier. Ik ben hier geboren en getogen. We zijn hier gekomen om te sterven. In Nederland heb ik mijn leven opgebouwd, de kinderen groot gebracht en is onze missie voldaan. Eenmaal terug in Sarajevo merk ik dat de mensen hier meer op jou lijken dan die in Nederland. Qua mentaliteit. Dan herinner je je weer hoe het vroeger was. Ik heb het gevoel dat ik hier meer bij hoor dan daar.'* Sanela reageert: *'Nou dat is niet helemaal waar.'* Franjo beantwoordt dit met: *'Dat is niet aan jou om te zeggen, voor mij voelt dat zo.'* Vervolgens antwoordde Sanela: *'Maar we hebben toch een dubbele identiteit. En een dubbel paspoort. En we kijken naar alle Nederlandse televisiezenders. En als het Nederlandse elftal speelt juichen we ook. Maar als Bosnië tegen Nederland speelt weet ik niet voor wie ik zal zijn haha.'* Haar man stemt hiermee in.

Ook Katarina (Bosnische Kroaat, 50) benadrukt de complexiteit van het vinden van een 'thuis' wanneer je een remigrant bent: *'Doordat ik langer in Nederland woonde, maar nu weer terug ben in mijn geboorteland weet ik niet waar mijn thuis ligt. Ik kan zeggen dat op twee plekken mijn 'thuis' ligt, maar ook dat ik geen echt thuis heb. Het is maar hoe je het bekijkt. Het voelt alsof ik ontworteld ben, alsof ik een bloem was die bloeide in Bosnië maar waar door de oorlog mijn wortels werden uitgerukt en ik me maar weer ergens neer moest planten. In Nederland zijn er voorzichtig weer wortels ontstaan maar ook dit is verbroken toen ik de plicht voelde in Sarajevo voor mijn moeder te gaan zorgen. De*

---

⁹³ Black, 'Conceptions of 'home'', 124, 125, 126, 127.

wortels in Bosnië zaten er nog altijd: een groot deel van mijn familie woont nog in Bosnië en het blijft mijn geboorteland en stad waar ik naar teruggekeerd ben.' Dit is in overeenstemming met Black die stelde dat het concept 'thuis' verbonden is aan termen als identiteit, plaats, herinnering en de accumulatie van relaties en geschiedenissen. Een thuis kan worden gemaakt, verbeeld of verlangd.⁹⁴

In tegenstelling tot Vahid en Sanela lag voor Branka (Bosniak, 56) haar thuis niet in Nederland maar in Bosnië. Voor haar maakten gevoelens en mensen van een huis een thuis. Dit staat in consensus met Eastmond en Black die stellen dat het bezitten van een huis niets betekent zonder de grotere context van sociale relaties die het een 'thuis' maken. Thuis is dus een dynamisch construct en kan zich uitbreiden naar meerdere plekken.⁹⁵ Zo weerleggen deze onderzoekers de daarvoor dominante wetenschappelijke literatuur die vooral de nadruk legde op het sedentaire aspect van 'thuis'. Doordat mensen op meerdere plaatsen een thuis kunnen ervaren hebben veel remigranten het gevoel zich in een spagaat te begeven tussen Bosnië en Nederland. Madiha (Bosniak, 65): *'Mijn wortels liggen meer in Bosnië dan in Nederland. Maar in Sarajevo blijven ze me als een Bosnische Nederlander zien en in Nederland ook. Ik heb 23 jaar in Nederland gewoond. Maar ook daar zeiden ze het.'* Ook Alija (Bosniak, 26) rekent Bosnië meer tot zijn thuis. Dit is heel opvallend aangezien hij niet geboren is in Bosnië, maar in Nederland. Hij licht toe: *'Economisch is het een stuk slechter in Bosnië, maar ik heb in Bosnië meer het gevoel van thuis zijn. Dat is best apart eigenlijk aangezien ik in Nederland ben geboren. Tuurlijk ik heb 22 jaar in Nederland gewoond, dus het kan niet zomaar uit me gaan. Maar wat voor mij een thuis maakt: dat je je goed voelt. Dat je vrienden en familie hebt om je heen.'* Alija laat echter ook zien niet één plek als zijn thuis te rekenen want hij stelde dat altijd wanneer hij naar Nederland komt, dit ook een thuis voor hem is. Maar soms weet hij ook weer niet waar hij thuis hoort: *'Want je bent ook niet in Bosnië een echte Bosniër, en in Nederland een echte Nederlander. In Nederland heb ik een soort gevoel van: ik hoor er toch niet helemaal bij.'* Toen ik hem vroeg of hij zich wel een 'echte' Bosniër voelde antwoordde hij: *'Ook niet een echte, echte Bosniër. Maar wel meer een Bosniër dan Nederlander. Maar weet je wat het is bij mij? Ik heb veel gereisd. Daardoor voel ik me meer een inwoner van de wereld, niet van een land per se. Door het reizen is m'n denkbeeld vergroot en heb ik geleerd anders te kijken.'* Vooral de jongere generatie heeft de mogelijkheid meer te reizen wat hen forenzen maakt die vaak heen en waar blijven reizen tussen het opvangland en geboorteland.⁹⁶

---

⁹⁴ Black, 'Conceptions of 'home'', 124, 125, 126, 127.

⁹⁵ Eastmond, 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', Stefansson, 'Homes in the making', 117.

⁹⁶ Gmelch, 'Return migration', 141, 142, 143, 146.

6.2.2 In Sarajevo

Volgens Gmelch zijn de remigranten vaak ontevreden over het gebrek aan efficiëntie en de aanwezigheid van corruptie.⁹⁷ Ook in Bosnië is dit het geval volgens de respondenten.

Vahid (Bosniak, 38): *'Er zijn geen regeltjes in Sarajevo. Mensen komen niet opdagen voor een werkinterview, terwijl er hier vijftig procent werkloosheid heerst. Daar kan ik me wel aan irriteren. De werkmentaliteit is klote. Aan de andere kant heb je ook een politiek systeem dat niet echt werkt. Mensen verhuizen, zijn teleurgesteld.'* Toen ik hem vervolgens vroeg hoe het settelen in Bosnië voor hem ging zei hij: *'Kut haha. Dit wens ik niemand toe. Het is zo slecht geregeld allemaal. Ze hebben tien mensen voor iets wat één iemand moet doen. En niemand die echt verantwoordelijk is. Je wilt even een rekening betalen en niemand die jouw geld wilt aannemen. Dan ga je bijna huilen. Allemaal onbeschoft personeel, inefficiënt. Geen professionaliteit. Geen beleefdheid. Je hebt een afspraak gemaakt - dan klink ik weer Nederlands - maar het is wel fijn als je een tandartsafpraak hebt, dan moet je komen opdagen. Hier kan iemand zomaar niet komen opdagen. Je hebt een tentamen en de professor komt niet opdagen, of er zijn niet genoeg stoelen. Dat soort dingen allemaal. Studeren is dus klote hier, tentamens hier zijn mondeling. Dat ze meisjes om gunsten vragen. Als hij jou niet mag, dan ben je gezakt.'* Ook Franjo (Bosnische Kroaat, 64) en Sanela (Bosniak, eind 50) uitten zich net als Vahid negatief over de Bosnische situatie. Franjo: *'Omdat Bosnië zo ontregeld is vluchten veel mensen hiervandaan. Ze kunnen geen goed werk vinden. Dat is het probleem van Bosnië: alle slimme en jonge mensen gaan weg.'* Sanela vertelt verder: *'En niet alleen de werkgelegenheid maar ook de politieke situatie. Er is veel corruptie.'* Vahid stelt zelfs dat hij door de inefficiëntie en corruptie - waar hij zich meer aan irriteert nu hij lang in Nederland heeft gewoond - zich nooit helemaal kan re-integreren in Bosnië. In navolging hierop zegt ook Madiha (Bosniak, 65) dat ze na vier jaar nog niet gereïntegreerd is. Voor Branka lag de re-integratie ook complex, maar zij had in tegenstelling tot Madiha en Vahid wel het gevoel uiteindelijk weer volledig gereïntegreerd te zijn.

Vahid vertelde vervolgens over zijn wens iets goeds bij te dragen aan Bosnië. Toen ik hem vroeg of dit kwam aangezien het zijn geboorteland was vertelde hij: *'Nee niet eens. Maar na een bepaalde tijd gaat iedereen die ergens woont een drang voelen om dingen op te lossen als dingen slecht zijn. Ik irriteer me er zo aan dat mensen hier arm zijn dat ik bijna wil weg verhuizen omdat ik er zelf niets aan kan doen. Het is echt de hele economie. Structurele problemen. Alles is corrupt hier. Politici die geld jatten. Deze corruptie kan je alleen maar tegengaan door zelf een bedrijfje te beginnen en mensen werk te geven.'* Deze uitspraak is tegengesteld aan de dominante wetenschappelijke literatuur waar Gmelch stelt dat remigranten weinig invloed hebben in de lokale gemeenschap.⁹⁸ Alija (Bosniak, 26) voelt net als Vahid de drang een bijdrage te leveren: *'Ik wil iets doen in Bosnië. Ik had zelfs een tijd dat ik de president wilde worden in Bosnië om het beter te maken. Ik denk ook wel dat Nederland al zo goed georganiseerd is dat ik moeilijk in die zin kan bijdragen.'*

---

⁹⁷ Ibid, 141, 142, 143, 146.

⁹⁸ Gmelch, 'Return migration', 150, 153.

Verder geeft Vahid een verklaring voor de etnische tegenstellingen die nog steeds heersen in Bosnië: *'Als mensen tweehonderd euro per maand verdienen geloof je ook dat het iemand anders schuld is. Dat het met geloof of nationaliteit te maken heeft. Als je tweeduizend euro verdient, ga je nadenken over waar je op vakantie kan gaan. Dan ga je je niet bezig houden met zulke domme dingen. Ik ben heel weinig racisme of discriminatie tegengekomen bij rijke mensen. Die hebben wel wat beters te doen.'* Deze visie komt overeen met de onderzoeker O'Loughlin die stelt dat het herstel van de Bosnische economie cruciaal is om etnische tegenstellingen tegen te gaan.⁹⁹ Verder heeft Vahid meteen een goede baan in Sarajevo gevonden, wat tegengelijkertijd biedt aan Black die beweerde dat mensen die in Bosnië gebleven waren en trouw waren aan de dominante heersende partij betere toegang hadden tot banen dan remigranten, zelfs als ze minder gekwalificeerd waren.¹⁰⁰ Wel heeft hij de baan via een kennis (Bosniak) gekregen. Wellicht was het anders geweest als hij solliciteerde bij mensen van een andere etniciteit want hoewel de etnische tegenstellingen niet meer zo sterk heersen als tijdens de oorlog, ze sluimeren nog wel.

6.2.3 Uitsluiting

Over gevoelens van uitsluiting tijdens de re-integratie in Sarajevo vermeldde Vahid (Bosniak, 38):

'Mensen maken grapjes. Ze noemen me in Bosnië Nederlander en in Nederland Bosniër. In Nederland werden ook grapjes gemaakt over mijn afkomst. Dat heb ik nooit als negatief ervaren.' Hij had wel een keer een negatieve opmerking gehad, maar dat was niet in Sarajevo maar nog in Nederland: *'Hoe lang heb ik in Nederland gewoond? Twintig jaar ofzoets. En dat was toen ik geen baan had en ik voor het eerst in mijn leven een uitkering moest aanvragen. Ik kreeg toen een opmerking: weer zo'n buitenlander... Toen voelde ik me heel laag ineens. Maar als ik hier zie hoe mensen minderheden behandelen dan valt Nederland wel mee.'*

Ook Branka (Bosniak, 56) vertelt hierover: *'Mensen zijn in het begin een beetje verbaasd. Ze denken maar daar (in Nederland) is alles geregeld en kan je beter leven. Ja, maar gaat het alleen daarom?'* Verder verhaalt Alija (Bosniak, 26): *'Bijna iedereen tegen wie ik vertel van: ik ben teruggekomen vanuit het buitenland naar Bosnië zeggen dan: ben je wel goed bij je hoofd? Iedereen gaat weg en jij komt terug!' Haha. Maar voor mij is dat bijna een extra push, ik wil juist terug om de jongeren hier te houden. Als je ziet hoeveel jongeren weggaan uit Bosnië dan is dat schrikbarend.'*

Voor Madiha (Bosniak, 65) was er niet alleen sprake van luchtige grapjes, zij stuitte op meer onbegrip: *'Ik kwam terug en veel mensen zeiden: je had gelijk om te vluchten. Soms begrijpen ze me niet.'* Ook kreeg ze veel nare opmerkingen te horen. Door de wetenschappelijke literatuur wordt dit verklaard door gekoesterde gevoelens van afgunst en jaloezie bij de achtergebleven minder

---

⁹⁹ O'Loughlin, 'Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina', 28, Black, 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation, 124.

¹⁰⁰ Black, 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation, 134, 135, 136.

welvarende bevolking.¹⁰¹ Maar Franjo (Bosnische Kroaat, 64) biedt tegengeluid. Hij had net als Vahid geen gevoelens van uitsluiting ervaren in Sarajevo: *'Mensen waren bezig met hun eigen problemen. Die hadden geen tijd om naar mij te kijken en me uit te schelden.'* Zijn vrouw Sanela gaat hier tegenin: *'Maar ze kijken wel anders naar ons. En je krijgt vaak vragen als: waar was je dan? Hoe was het daar?'* Ook kwamen beschuldigingen hierbij voor: *'Je bent weggegaan, je bleef niet in het land om te vechten en het land weer op te bouwen.'*

Om uitsluiting te minimaliseren waren volgens Babic de vooroorlogse persoonlijke netwerken binnen de Bosnische gemeenschap cruciaal. Ook bespoedigden zij een succesvolle re-integratie.¹⁰² De respondenten laten zien dat dit niet altijd op ging. Veel respondenten hadden juist de vooroorlogse banden met hun vrienden en burens in Bosnië doorgesneden aangezien ze zich door hen verraden voelden tijdens de oorlog. De jonge generatie Alija en Vahid vormen hier wel weer een uitzondering op aangezien zij zelf niet de oorlog hadden meegemaakt. Maar ook de re-integratie van de oudere generatie bleek succesvol en vooroorlogse banden waren hiervoor niet doorslaggevend gebleken.

Wanneer specifiek gekeken wordt naar de re-integratie van vrouwen in Bosnië is het eerst interessant naar de wisselwerking te kijken tussen man en vrouw in de Bosnische gemeenschap. Een boeiend voorbeeld wordt in dit geval gegeven door het echtpaar Franjo en Sanela die ik geïnterviewd heb. Wanneer ik vraag of ik eerst Franjo mag interviewen en daarna Sanela antwoordt ze: *'Jij bent de baas hier haha.'* Franjo: *'Vooral mannen zijn de baas in Bosnië haha. Altijd loopt een vrouw achter de man aan haha.'* Sanela: *'Niet waar, je geeft een verkeerde indruk. Maar mannen zijn wel vaak de baas, echter als vrouwen vechten we voor een goede emancipatie. Wij zijn nog niet op het niveau van Nederland gekomen, maar zijn wel verder dan eerst.'* Sanela is hierbij het voorbeeld van een krachtige vrouw die tegen haar man in durft te gaan. Haar man laat dit dan ook gerust toe, en geeft haar vaak gelijk. Maar hun jarenlange huwelijk speelt hierin dan ook een grote rol en vaak is de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen wel zichtbaar. Vahid (Bosniak, 38) geeft hier een voorbeeld van: *'Voor vrouwen is het moeilijker hier een baan te vinden. En heerst dan ook veel werkloosheid bij vrouwen in Bosnië. Er is sowieso weinig werk en dan nemen werkgevers liever een man aan want veel vrouwen moeten door de zwangerschap uiteindelijk toch uitreden. Of veel vrouwen worden gedwongen ontslag te nemen omdat ze na hun huwelijk niet mogen werken van hun man. Dit komt niet door het moslim geloof maar is meer een cultureel iets. De man zorgt voor het geld en de vrouw doet het huishouden.'* Dit is in overeenstemming met Gmelch die stelde dat re-integreren voor vrouwelijke remigranten nog lastiger is aangezien er in het thuisland vaak minder baanmogelijkheden voor hen zijn.¹⁰³ Dit is dan ook een reden voor hen om weer terug naar het opvangland te keren. Vahid: *'Toen ik hier kwam heb ik veel vrouwen uit Nederland die ook Bosnisch zijn ontmoet. Die zeiden allemaal hetzelfde tegen mij:*

---

¹⁰¹ Gmelch, 'Return migration', 142, 143, 144.

¹⁰² Babic, 'The migration-development nexus in Bosnia and Herzegovina', 211, 212, 213, 214, 217, 218.

¹⁰³ Gmelch, 'Return migration', 142, 143, 144.

toen ik hier kwam was ik optimistisch, maar nu ben ik negatiever geworden. Ze zijn na vijf jaar ook allemaal terugverhuisd naar Nederland. Je bereikt een grens, dat je het voor gezien hebt hier.'

Bovendien concludeerde de wetenschapper Black - in lijn met het UNHCR rapport - dat vooral vrouwelijke remigranten last hadden van discriminatie.¹⁰⁴ Sanela (Bosniak, 50) bevestigt dit en vertelde dat ze het gevoel had meer nare opmerkingen te krijgen omdat ze een vrouw was: *'Als de mensen weten dat ik terug ben gekomen uit Nederland, zeggen ze: je bent in Bosnië geboren maar toch naar Nederland geweest. Dan ben je vergeten dat je hier vandaan komt.'*

6.2.4 Toekomst

Volgens de wetenschapper Graham vinden positieve ontwikkelingen in het naoorlogse Bosnië plaats: er was geen sprake van een grote geweldsuitbraak, het Joegoslaviëtribunaal heeft al veel oorlogscriminelen vervolgd en internationale hulp en buitenlandse schenkingen van migranten hebben voor een economische herleving gezorgd.¹⁰⁵ Of dit genoeg is voor de respondenten en maakt dat ze voor altijd in Sarajevo willen blijven blijkt hieronder: Sanela (Bosniak, eind 50) stemt hiermee in. Wel geeft ze een andere reden aan: *'We zijn al een keer vanuit Bosnië naar Nederland gegaan en hebben ons leven helemaal weer moeten opbouwen. En nu weer. Dat wil ik niet meer, dat wordt een beetje teveel voor ons.'* Vahid (Bosniak, 38) wil daarentegen nog wel re-emigreren: *'Ik zit eraan te denken te verhuizen maar ik heb een baan hier die ik nergens anders kan vinden, dus dat maakt het moeilijker. Maar ik wil nog op één plek wonen en dan terug naar Nederland. Wenen heb ik bijvoorbeeld altijd al een leuke stad gevonden. Ik weet namelijk niet of ik mijn eventuele kinderen hier wil laten opgroeien, liever in Nederland dan hier.'* Ook Alija (Bosniak, 26) geeft eenzelfde beeld als Vahid: *'Ik kan overal zijn. Ik wil ook niet in Sarajevo voor altijd blijven. Ik wil alles zien. Meerdere landen en steden. Anders is het leven maar saai.'* Duidelijk is hier te zien dat de jongere generatie remigranten zichzelf niet voor altijd in Sarajevo ziet wonen, in tegenstelling tot de oudere generatie. Factoren als leeftijd en werkgelegenheid spelen hierbij een rol. Dit is in overeenstemming met de wetenschappelijke literatuur waarbij Porobic zegt dat remigranten open staan voor verdere mobiliteit wanneer ze geen succesvolle integratie in Bosnië bereiken of wanneer elders zich gunstige baankansen voordoen.¹⁰⁶

Vervolgens vraag ik aan de respondenten wat zij zelf van het naoorlogse Bosnië vinden. Over Sarajevo hoor ik het volgende van Franjo (Bosnische Kroaat, 64): *'Het blijft een mooie stad met heel veel verschillende culturen.'* Zijn vrouw Sanela (Bosniak, eind 50) reageert hier anders op: *'Niet veel meer want alles is veranderd.'* Franjo gaat hiertegenin: *'Ja maar wacht even, het blijft wel mooi. Er blijven ook veel monumenten over. Binnen 50 meter heb je hier een moskee, een kathedraal, een orthodoxe kerk, een synagoge. Dat zit allemaal in het oude centrum van de oude stad. Dat is bijzonder.'* Als ik Franjo vraag naar zijn toekomst in Sarajevo vertelt hij: *'Ik kwam in Sarajevo om te*

¹⁰⁴ Black, 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation, 134, 135, 136.

¹⁰⁵ Graham, 'Black past, grey future?', 217.

¹⁰⁶ Porobic, 'Daring 'life-return projects', 192, 193, 196, 199.

sterven. Dat is het bittere.' Zijn vrouw reageert: *'Ach Franjo ook om te genieten.'* Franjo knikt instemmend. Interessant is de wisselwerking tussen dit echtpaar. Sanela schuwt zich niet tegen haar man in te gaan en vaak is Franjo het uiteindelijk dan ook met haar eens.

Wanneer ik hen vraag naar de toekomst van Sarajevo en Bosnië zegt Franjo: *Sarajevo zal net als Bosnië zijn. Politiek blijft het verdeeld en veel mensen komen niet terug, dat is een sombere toekomst. Maar op een gegeven moment zal iedereen beseffen dat personen belangrijker zijn dan partijen. Ooit zullen mensen beseffen dat iedereen van vlees en bloed is. Welk geloof, welke kleur dan ook. Dat zou beter zijn voor het hele volk en de staat.'* Sanela is iets optimistischer: *'Ik verwacht heel veel verbetering. En sowieso dat het leven van ons ook beter gaat worden. Ik geloof ook dat we over een paar jaar wel in de Europese Unie komen. Dan wordt alles beter. Dat moet wel. Ik denk ook niet dat mensen zo stom zijn dat er weer een oorlog gaat uitbreken.'* Ook Vahid (Bosniak, 38) is voorzichtig positief over het land: *'Sarajevo was en is nu nog verdeeld en de oorlog is nog zichtbaar. Al denk ik echt niet dat een nieuwe oorlog gaat komen. Nu kan het echt niet meer. Vroeger of later gaat het goed komen met het land, ik ben wel optimistisch.'* Wanneer ik hem vroeg of de etnische tegenstellingen zouden afnemen zei hij: *'Ja op den duur wel, dat moet wel. Misschien niet in één lifetime.'*

Katarina (Bosnische Kroaat, 50) is ook welwillend gestemd over de toekomst van het land: *'Soms ben ik me ervan bewust hoe ontwrichtend de oorlog geweest is. Het land lag letterlijk in puin. Toch blijft de veerkracht overheersen: de mensen moesten hun leven weer oppakken en hebben dat ook gedaan.'* Toch zijn de spanningen van de oorlog nog voelbaar: *'Mijn ouders hebben altijd gezegd van: je moet iedereen accepteren. Maar nu ik weer in Bosnië ben kan ik de tegenstrijdigheid voelen: wij tegen hun. Dat is er zo ingeslepen en besef je alleen als je er komt. Best wel triest eigenlijk, zo vorder je ook niet echt als land. Ik zou niet de hele Bosnische Servische generatie kunnen haten, want zij hebben ook verschrikkingen in de oorlog meegemaakt. Maar als Kroatië speelt tegen Servië met voetbal, dan voel je wel echt die strijd. Ook het verdeelde politieke systeem snap ik wel: soms voelden sommige familieleden van mij zich bedreigt als Kroaat wanneer je in een naoorlogse wijk in de minderheid bent. Wanneer je je bedreigt voelt, ga je ook eerder stemmen op iemand die jouw normen en waarden representeert.'* Wanneer ik haar vroeg of er nog een nieuwe oorlog zou komen ontkende ze dit: *'Nee dat denk ik niet. De internationale gemeenschap laat dit niet zomaar gebeuren. Niemand zou dat ook opnieuw willen, iedereen weet dat er alleen maar verliezers zijn. Maar wat betreft de Europese Unie, het zal lang duren voordat Bosnië enigszins kans maakt om daar deel vanuit te maken. Teveel vraagstukken moeten nog worden opgelost. De Serven erkennen bijvoorbeeld de val van Srebrenica niet, maar dit is wel noodzakelijk volgens de internationale gemeenschap. Dit zullen ze nooit toegeven, daar zijn ze te trots voor.'* Katarina maakt dan ook de etnische tegenstellingen die nog steeds voelbaar zijn in Bosnië hoorbaar.

Madiha (Bosniak, 56) uit zich ook over het verdeelde politieke systeem: *'De strijd is minder geworden, maar wordt nu vooral op politiek gebied gespeeld. Er is veel propaganda waar de*

Bosniakken worden afgeschilderd als jihadisten. En nog steeds heerst de droom een Groot Servië op te richten, dat de Servische Republiek bij Servië gaat horen.' Wel blijft ze hoop houden: 'Ik droom wel. Dat de politiek verandert. Want Bosnië is echt een mooi land. Mooi klimaat. Wij hebben alles. Ik vind het jammer dat jonge mensen wegtrekken. Dat we samen ons land opbouwen, vooral jonge mensen. Dat lijkt me ideaal. Dat de politieke taal verandert. Dat Bosnië als land bestaat. Dat niemand zegt: jij bent moslim, jij katholiek, jij Servisch. Maar dat ze kijken naar hoe jouw karakter is. Mijn vader heeft me geleerd: niet kijken naar het geloof van mensen, maar hoe de mensen zijn. Dat is het belangrijkste.'

Alija (Bosniak, 26) is net als de andere respondenten realistisch maar ook optimistisch: *'Op sommige dagen denk ik van: het gaat de goede kant op. Op andere dagen zie je dan weer het nieuws en hoor je wat er gebeurt met het land en dan denk je weer van: ja, waar gaat het heen? Maar uiteindelijk denk ik dat toch wel de goedheid zal overwinnen. Het toerisme is bijvoorbeeld wel een hele goede factor die eraan zit te komen. Dat is belangrijk als het land vooruit wilt gaan.'* Branka (Bosniak, 56) is iets droefgeestiger: *'Ik hoop dat de politiek zal veranderen. Dat jongere en eerlijke mensen een kans krijgen om dit land te leiden. Dat het met kleine stapjes zal veranderen en verbeteren. Maar op het ogenblik komen veel migranten uit Syrië hierheen en door de slechte economische situatie gaan veel mensen uit Bosnië weg naar West-Europa om werk en een beter leven te zoeken. Wat ik daarbij voel: tja het is één grote ellende in deze wereld. Het gebeurt steeds opnieuw. Al die oorlogen, al die machthebbers. Kon het maar in vrede.'* Ondanks haar pijn ontstaan in de oorlog spreekt ze een hoopvolle boodschap uit en is ze het geloof in mensen niet verloren: *'Ik denk dat je overal waar je ook bent open moet staan voor mensen, om mensen te leren kennen en zo wat kan delen.'*

Als oplossing voor een duurzame vrede in Bosnië stelt Katarina het volgende voor: *'Er moet echt iets veranderen in het land om een betere toekomst te creëren. Misschien is de beste oplossing wel opsplitsing.'* Wanneer ik vroeg of ze hierbij bedoelde dat het Servische deel van Bosnië bij Servië gaat horen, het Kroatische deel bij Kroatië en het Bosnische deel bij Bosnië blijft kreeg ik als antwoord: *'Ja precies dat. Of iedereen moet zijn eigen entiteit krijgen. Dat zou rust geven in de spanningen tussen de verschillende groepen. Zodat er geen constante triggers ontstaan. Want er zijn drie etniciteiten, waarom dan geen drie entiteiten? De Serven hebben wel hun eigen republiek in Bosnië, maar de Kroaten zijn weer samengevoegd met de Bosniakken en die hebben de Bosnische Republiek gekregen. Waarom hebben wij geen eigen entiteit? We willen dat de Kroatische Republiek van Herzeg-Bosna een erkende staat van Bosnië wordt.'* Dit is een duidelijk voorbeeld dat de etnische spanningen die tot uitbarsting kwamen tijdens de Bosnische oorlog 25 jaar na de oorlog nog duidelijk te herkennen zijn. Dit komt overeen met de onderzoeker Graham die ook zijn zorgen uitte over de toekomst van Bosnië. Graham voorspelde dat Bosnië een bevroren etnisch schaakbord zou blijven, en

hoewel het land poogt dit af te laten nemen, blijven de wortels van segregatie bestaan.¹⁰⁷ Daar is de uitspraak van Katarina een voorbeeld van.

De psychologe Kasumagic uitte zich ook negatief over de onzekere toekomst van Bosnië: in haar onderzoek bleek dat Bosnische jongeren zich geïsoleerd voelen en weinig initiatief tonen om iets bij te dragen aan de maatschappij. Velen van hen verlaten het land op zoek naar beter onderwijs en baankansen.¹⁰⁸ Vahid maakt ook deel uit van de jonge generatie en spreekt dit beeld van passiviteit tegen. In plaats van weg te vluchten van 'zijn' land, keerde hij - net als de respondent Alija - terug om juist bij te dragen aan het herstel. Ook spreekt hij een hoopvol bericht uit dat Bosnië etnische tegenstellingen zal overwinnen: *'Ik denk dat iedereen, iedereen zijn gang moet laten gaan. Bosnië zal uiteindelijk weer één geheel zal worden. Uiteindelijk maken we allemaal deel uit van één wereld. We zijn als mensen zo'n kleine dot in het heelal en vechten om nationaliteit en geloof. Wij zijn zo klein. Er zijn vijfhonderd miljard sterren. Eén triljoen galaxies. What the fuck. Wij zijn niks. Wij zijn letterlijk stardust. Je hebt calcium in je tanden. Waar hebben we het over? Laten we een biertje drinken.'*

En dat hebben we gedaan die avond in Sarajevo.

---

¹⁰⁷ Graham zegt hierover: *'All nations are, of course, indelibly shaped by their history, but to an unfortunate degree Bosnia and most of the former Yugoslavia appear to be imprisoned by history.'* Te lezen in: Graham, 'Black past, grey future?', 217.

¹⁰⁸ L. Kasumagic, 'Engaging youth in community development: post-war healing and recovery in Bosnia and Herzegovina', *International Review of Education* 3-54 (2008) 377, 382.

7. Conclusie

De hoofdvraag: *'Hoe ervoeren Bosnische Nederlanders - gekomen tijdens en na de Bosnische Oorlog (1992-1995) - hun remigratie en re-integratie in de Bosnische samenleving?'* is in dit onderzoek aan de hand van twee deelvragen onderzocht. De eerste deelvraag luidde: *'Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun remigratie naar Bosnië?'* Om een beter beeld te krijgen naar welk land en situatie de remigranten besloten terug te keren vertelden zij eerst over de Bosnische oorlog en welke verstrekkende gevolgen dit voor hen had. De respondenten uitten hierover hun continue vrees en het gebroken vertrouwen. De drie etniciteiten: Bosnisch Kroatisch, Bosnisch Servisch en Bosniak stonden in de oorlog tegenover elkaar, iets dat in de dominante wetenschappelijke literatuur benadrukt wordt. Mijn respondenten lieten echter zien dat deze tegenstellingen overbrugbaar zijn: een respondent (Bosniak) werd bijvoorbeeld gewaarschuwd door haar buurvrouw (Bosnische Servisch) niet naar haar huis terug te keren. Dit redde haar leven. Verder verschilde de traumaverwerking per respondent: van het wegdrukken hiervan dat voor nachtmerries zorgde, tot humor dat functioneerde als 'coping mechanism'. Bovendien hadden alle respondenten een gevoel dat de etnische tegenstellingen nog steeds sluimerden in Bosnië. Dit komt overeen met de historicus Forde die het Dayton vredesverdrag een 'negatieve' vrede noemde. Wel kwam naar voren dat de jongere generatie die zelf de oorlog niet had meegemaakt eerder het denken in etnische tegenstellingen loslaat dan iemand wiens dierbaren wel vermoord zijn door de andere etniciteit. De mogelijkheid die de jongere generatie heeft tot het vele reizen en het openstaan voor andere culturen waardoor minder vatbaar voor propaganda speelt hierin ook een rol.

In de focus op de remigratie waren er volgens de wetenschapper Gmelch twee categorieën remigranten. Uit mijn onderzoek bleek echter dat er meerdere categorieën waren. Dit zet zijn theorie op losse schroeven. Ook kwam naar voren dat de oudere generatie vooral terugkeerde omdat ze geen financiële stabiele basis in Nederland konden vinden, door zorgplicht voor familie of omdat ze zich onbegrepen voelden in Nederland door weinig kennis over de Bosnische oorlog. De jonge generatie daarentegen had andere redenen: zij hadden veel vrienden en familie in Bosnië wonen waar ze nog mee in contact waren, wilden het thuisland helpen - wat een tegengesteld beeld geeft aan Porobic die stelde dat Bosnische jongeren niets wilden bijdragen aan hun geboorteland - en waren vooral op zoek naar plekken met goede baanmogelijkheden waardoor eerder geneigd tot terugkeer naar het opvangland over te gaan. Vooral voor hen was de remigratie geen lineair proces maar een dynamisch proces met open einde. Verder is bij de oudere generatie vooral de autoriteit van de Bosnische man zichtbaar die voor zijn vrouw zorgt en haar meerdere is. Maar Franjo en Sanela laten zien dat er niet altijd sprake is van ongelijkheid: zijn vrouw heeft een duidelijk weerwoord en laat zich niet makkelijk ondersneeuwen. De remigratie voor vrouwen zou bovendien volgens de wetenschappelijke literatuur lastiger zijn dan voor mannen. De praktijk geeft echter een ander beeld waar een respondent zelfs zegt dat haar remigratie makkelijker verliep dan die van haar man. Wel wordt zij hier beschermd door haar echtgenoot, de situatie kan anders liggen als de vrouwen alleenstaand naar Bosnië terugkeren.

Een andere theorie van Gmelch werd ook door de respondenten weersproken: remigranten hebben wel degelijk de wens bij te dragen aan het geboorteland en doen dit dan ook. Bovendien stelde Gmelch dat remigranten nostalgische gevoelens hadden naar Sarajevo, ook dit bleek niet altijd het geval. Een ander inzichtspunt was dat vooral de oudere generatie niet wilde terugkeren naar hun vooroorlogse huizen omdat ze daar de oorlog hadden meegemaakt en ze geen contact meer wilden met oude bekenden. De jongere generatie daarentegen koos ook om te remigreren naar Sarajevo en niet hun geboortestad maar dit had een andere reden: ze vonden hun geboorteplekken te saai en wilden leven in een grotere en modernere stad.

De tweede deelvraag was: *'Hoe ervoeren de Bosnische vluchtelingen hun re-integratie in Bosnië?'* Wanneer werd gevraagd naar waar hun 'thuis' lag was het antwoord niet eenduidig. Voor sommigen was dit Bosnië, voor anderen Nederland en een andere respondent gaf aan zich hierdoor nergens thuis te voelen. Bij alle respondenten gold verder dat de sociale relaties van een huis een thuis maakten. Zo weerlegden zij de daarvoor dominante wetenschappelijke literatuur waar vooral het sedentaire aspect van een thuis benadrukt werd. Over de re-integratie zeggen sommigen dat ze na enige tijd gereïntegreerd waren, voor anderen gebeurde dit echter nooit aangezien ze door hun tijd in Nederland teveel verschilden van de Bosnische maatschappij. Dit is persoonlijk en er zijn geen duidelijke verschillen tussen leeftijd, geslacht en etniciteit waarneembaar. Wanneer gesproken wordt over gevoelens van uitsluiting ervaren tijdens de re-integratie dan worden de schertsende opmerkingen van de lokale bevolking verklaard door gevoelens van jaloezie en afgunst. Ik voeg hieraan gevoelens van ongeloof en onbegrip toe. De lokale bevolking vindt het daadwerkelijk 'raar' dat de remigranten gekozen hebben een welvarend opvangland te verlaten voor Bosnië en uitten hun onbegrip soms op een negatieve manier. Opvallend is het dat vooral vrouwelijke remigranten hier last van hadden. Ook was het voor hen lastiger weer een baan te vinden in Bosnië. Dit zorgde ervoor dat veel jonge vrouwelijke remigranten toch weer terugkeerden naar Nederland. De dominante wetenschappelijke literatuur stelt verder dat het aanhalen van de vooroorlogse banden cruciaal is voor een succesvolle re-integratie. De respondenten laten een tegengesteld beeld zien doordat velen van hen juist geen contact meer wilden met de mensen in Bosnië van voor de oorlog gezien het oorlogsverleden, en dit heeft volgens hen hun re-integratie niet negatief beïnvloed.

Om te hoofdvraag te beantwoorden heeft één respondent (jonge generatie) zijn remigratie naar Sarajevo als ongecompliceerd ervaren, in tegenstelling tot de rest waarbij dit veel complexer lag. De re-integratie lag voor allen ingewikkeld. Ze ervoeren gevoelens van ontworteling, hadden vaak een thuisgevoel op beide plekken - hoewel op de ene plek meer dan op de andere -, ervoeren uitsluiting - de één meer dan de ander - ondervonden sluimerende etnische tegenstellingen en sommigen waren wel, en anderen juist helemaal niet geïntegreerd. Vooral voor vrouwen bleek de re-integratie lastiger. Wel zijn ze allen positief over de toekomst van het land. Ondanks de corruptie en het verdeelde politieke systeem ontsproten uit de etnische tegenstellingen hebben geen van allen spijt geremigreerd

te zijn. Ze hebben (bijna) allen de remigratie naar en re-integratie in Bosnië - ondanks de nodige obstakels - als positief ervaren.

Deze studie heeft de vluchtelingen die vaak worden uitgedrukt in aantallen een stem gegeven en hun ervaringen op papier gezet. Ook hoop ik dat het onweten van Nederlanders over de Bosnische oorlog na het lezen van dit stuk enigszins afgenomen is waardoor Bosnische vluchtelingen in Nederland het gevoel hebben beter begrepen te worden wat hun integratie bespoedigt. Ondanks dat ik geen Bosnisch Servische respondenten heb gevonden, heb ik gepoogd de stereotyperingen van hen als 'daders' niet voort te zetten en dit te ontcrachten. Pakkend was dat een Bosnisch-Kroatische respondent ook stelde dat Bosnische Serviërs niet zo gerepresenteerd moesten worden. Dit laat zien dat etnische tegenstellingen overwonnen kunnen worden. Ook is de wetenschappelijke leemte opgevuld aangezien er nog geen uitgebreid onderzoek bestond dat gefocust was op remigratie, re-integratie en traumaverwerking van Bosnische Nederlanders. Bovendien zijn dominante theorieën aangaande remigratie en re-integratie weersproken. Mijn steekproef was niet groot - zeven remigranten zijn geïnterviewd - maar aangezien dit kwalitatieve diepte-interviews zijn hebben de remigranten hun eigen verhaal kunnen doen en heb ik mijn doel behaald.

Voor vervolgonderzoek is het essentieel dat Bosnische Serviërs worden geïnterviewd aangaande deze materie. Zo ben ik benieuwd of ze - hoewel ze door de internationale gemeenschap worden geportretteerd als daders - zichzelf als slachtoffers zien van de lange historische lijdensweg die ze hebben afgelegd. Deze paradox tussen dader en slachtoffer lijkt me zeer interessant. Bovendien is dit een interessante doelgroep wanneer zij integreren in Nederland, lag dit complexer bij Bosnische Serviërs gezien de schuld kwestie dan bij Bosniakken die meer als getroffen werden gerepresenteerd? En wanneer zij remigreerden, was dit dan ook naar vooroorlogse huizen waar ze wellicht de etnische minderheid zouden vormen? En hoe zou hun re-integratie verlopen? Een ander interessant vervolgonderzoek is een verdere verdieping van de remigratie en re-integratie van Bosnisch Nederlandse vrouwen. Ook kan de relatie tussen remigranten en de lokale bevolking verder worden onderzocht.

8. Literatuurlijst

- Akker, C.A. van den, B. Wiefferink, *Gezinscommunicatie over oorlog en migratie in relatie tot sociaal functioneren van Bosnische jongeren binnen de Nederlandse samenleving (Onderzoek uitgevoerd in kader van masterprogramma Klinische en Gezondheidspsychologie, UU 2008).*
- Babic, B., 'The migration-development nexus in Bosnia and Herzegovina: Center for Local Development and Diaspora seen 'from below'', *Southeast European and Black Sea Studies 13:2* (2013) 211-225.
- Black, R., 'Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina', *Applied Geography 22:2* (2002) 123–38.
- Bringa, T., *Being Muslim the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village* (1995).
- Brown, R., S. Cehajic, 'Dealing with the past and facing the future: mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia and Herzegovina', *European Journal of Social Psychology 4:38* (2008) 669-684.
- Cuvalo, A., *Historical dictionary of Bosnia and Herzegovina* (2007).
- Daiute, C., L. Lucic, 'Situated cultural development among youth separated by war', *International Journal of Intercultural Relations 6:34* (2010) 615-628.
- Duijzings, G., *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië: de achtergronden van de val van Srebrenica* (2002).
- Eastmond, M., 'Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina', *International Migration 3:44* (2006) 141-166.
- Fischel de Andrade, J., N. Delaney, 'Field report: Minority return to South-Eastern Bosnia, a review of the 2000 return season', *Journal of Refugee Studies 14:3* (2001) 315–30.
- Forde, S., 'Socio-spatial agency and positive peace in Mostar, Bosnia and Herzegovina', *Space and Polity 2:23* (2019) 154-167.
- Gmelch, G., 'Return migration', *Annual Review of Anthropology 9:1* (1980) 135–59.
- Goldstein, R., N. Wampler, 'War experiences and distress symptoms of Bosnian children', *Pediatrics 5:100* (1997) 873-878.
- Graham, J., 'Black past, grey future? A post-Dayton view of Bosnia and Herzegovina. A personal essay based on the author's experience in Bosnia in 1996 and 1997', *International Journal 2:53* (1998) 204-220.
- d'Haenens, L., W. Joris (eds.), *Images of immigrants and refugees in Western Europe: media representations, public opinion, and refugees' experiences* (2019).
- Halilovich, H., 'Reclaiming erased lives: archives, records and memories in post-war Bosnia and the Bosnian diaspora', *Archival Science: International Journal on Recorded Information 3:14* (2014) 231-247.

- Hessels, T., *Voormalig Joegoslaven in Nederland* (2005).
- Hunt, N., M. Gakenyi, 'Comparing refugees and nonrefugees: the Bosnian experience', *Journal of anxiety disorders* 6:19 (2005) 717-723.
- Ito, A., 'Politicisation of minority return in Bosnia-Herzegovina—the first five years examined', *International Journal of Refugee Law* 13:1-2 (2001) 98–122.
- Jansen, S., *Troubled locations: return, the life course, and transformations of 'home' in Bosnia-Herzegovina* (Publicatie op ResearchGate, 2007).
- Jansen, S., 'Why do they hate us? Everyday Serbian nationalist knowledge of Muslim hatred', *Journal of Mediterranean Studies* 13:2 (2003) 215–37.
- Kasumagic, L., 'Engaging youth in community development: post-war healing and recovery in Bosnia and Herzegovina', *International Review of Education* 3-54 (2008) 375-392.
- Kondylis, F., 'Conflict displacement and labor market outcomes in post-war Bosnia and Herzegovina', *Journal of Development Economics* 2:93 (2010) 235-248.
- Krupic, F., R. Krupic (et al.), 'Being immigrant in their own country: experiences of Bosnians immigrants in contact with health care system in Bosnia and Herzegovina', *Materia socio-medica* 1:27 (2015) 4-9.
- Leydesdorff, S., 'Stories from no land: the women of Srebrenica speak out', *Human Rights Review* 3:8 (2007) 187-198.
- Leydesdorff, S., *De leegte achter ons laten: een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* (2008).
- Leydesdorff, S., *De mensen en de woorden: geschiedenis op basis van verhalen* (2004).
- O'Loughlin, J., 'Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina', *Ethnicities* 1:10 (2010) 26-53.
- Olujic, M., 'Embodiment of terror: gendered violence in peacetime and wartime in Croatia and Bosnia-Herzegovina', *Medical Anthropology Quarter* 1:12 (1998) 31-50.
- Mattheijer, M., *De toelating van vluchtelingen in Nederland en hun integratie op de arbeidsmarkt* (2000).
- Markowitz, F., 'Tense and tension in long-term fieldwork: how postwar is postwar Sarajevo?', *Anthropology and Humanism* 36:1 (2011) 66-77.
- Matusitz, J., 'Gender communal terrorism or war rape: ten symbolic reasons', *Sexuality & Culture: An interdisciplinary quarterly* 3:21 (2017) 830-844.
- Mooren, T., en J. van Dijk, 'Getuigenistherapie bij vluchtelingen. Een integratief protocol', *Tijdschrift voor Psychotherapie* 30:1 (2004) 218-223.
- Mooren, T., en R. Kleber, 'Oorlog en migratie uit Nederlands-Indië en Bosnië: veerkracht in gezinnen', *Psychotraumanet Cogiscope* 02:08 (2008) 6-12.
- Music E., L. Jacobsson, 'Suicide in Bosnia and Herzegovina and the city of Sarajevo', *Crisis* 1:35 (2014) 42-50.

- Perry, V., 'Frozen, stalled, stuck, or just muddling through: the post-Dayton frozen conflict in Bosnia and Herzegovina', *Asia Europe Journal: Studies on Common Policy Challenges* 1:17 (2019) 107-127.
- Porobic, S., 'Daring 'life-return projects' to post-Dayton Bosnia and Herzegovina', *International Migration* 55:5 (2017) 192-204.
- Robertson, C., L. Duckett, 'Mothering during war and postwar in Bosnia', *Journal of Family Nursing* 4:13 (2007) 461-483.
- Rogers, K.L., S. Leydesdorff (et al.), *Trauma: life stories of survivors* (2004).
- Ryken, K.O., M. Hogue (et al.), 'Long-term consequences of landmine injury: a survey of civilian survivors in Bosnia-Herzegovina 20 years after the war', *Injury* 12:48 (2017) 2688-2692.
- Sells, M.A., *The bridge betrayed: religion and genocide in Bosnia* (1996).
- Selimbasic, Z., A. Kurtic (et al.), 'Psychological characteristics of war veterans after the war in Bosnia and Herzegovina', *Medicinski Glasnik* 2:16 (2019) 327-332.
- Stefansson, A., 'Homes in the making: property restitution, refugee return, and senses of belonging in a post-war Bosnian town', *International Migration* 44:3 (2006) 115-139.
- Tankink, M., *Over zwijgen gesproken: een medisch-antropologische studie onder vluchtelingenvrouwen in Nederland, afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, naar het omgaan met ervaringen van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld* (2009).
- Udovicki, J., J. Ridgeway, *Burn this house: the making and unmaking of Yugoslavia* (1997).
- UNHCR, *Daunting prospects. Minority women - obstacles to their return and integration. Sarajevo* (2000).
- UNHCR, *Returnee monitoring study: minority returnees to Republika Srpska. Sarajevo* (2000).
- Velikonja, M., *Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina* (2003).

9. Bijlagen

9.1 Historische context

9.1.1 Extra informatie over de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina

Kijken we ver terug in de geschiedenis dan was volgens sommigen Bosnië-Herzegovina ooit een deel van Servië, anderen beweerden dat het van origine katholiek was en dus bij Kroatië hoorde, terwijl weer anderen stelden dat het onafhankelijk was. Ondanks de verschillende interpretaties staat vast dat het koninkrijk in 1463 viel door de verovering van de Turkse legers van het Ottomaanse Rijk.¹⁰⁹

Tijdens dit Ottomaanse bewind bekeerde een deel van de bevolking zich tot de Islam. Dit grote rijk had Bosnië tot 1878 onder zijn heerschappij totdat in hetzelfde jaar het Congres van Berlijn bepaalde dat Bosnië-Herzegovina door Oostenrijk-Hongarije zou worden bestuurd. Vanaf 1918 ging Bosnië tot het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen behoren onder Karadordevic, de Servische prins. Dit veranderde in 1929 zijn naam in Koninkrijk Joegoslavië. Tijdens de Tweede Wereldoorlog namen de Duitsers het koninkrijk in, maar nadat de Partizanen onder leiding van de socialist Tito het koninkrijk bevrijdden, werd de socialistische Federatieve Volksrepubliek Joegoslavië (1945-1991) uitgeroepen.¹¹⁰

9.1.2 Extra informatie over de val van Srebrenica

De val van Srebrenica was een afschuwelijke gebeurtenis in de Bosnische oorlog die nog steeds gevoelens van afschuw oproept. De val van Srebrenica wordt dan ook gezien als de ergste gruweldaad in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Op 11 juli 1995 veroverde het Bosnisch-Servische leger Srebrenica, een Moslimenclave in het door Serven bezette Oost-Bosnië, dat twee jaar daarvoor door de Verenigde Naties tot 'safe area' was uitgeroepen. De Serven marcheerden het centrum van Srebrenica binnen, onder leiding van de Bosnisch-Servische generaal Ratko Mladic: *'Wij presenteren deze stad als cadeau aan het Servische volk. Eindelijk is de tijd aangebroken om wraak te nemen op de Turken in dit gebied.'*¹¹¹ Mladic verwees hierbij naar het eeuwenlange 'juk' en de 'lange lijdensweg' waaronder de Serven moesten leven tijdens de Ottomaanse overheersing en de tijd daarna. Bovendien werden er tussen 1992-1993 meer dan duizend Serven door de Bosniakken vermoord. Uit zijn woorden komt duidelijk het belang van de geschiedenis naar voren in de Bosnische oorlog. Deze oorlog kan volgens de historicus Duijzings dan ook niet volledig worden begrepen als de levende herinneringen aan de geschiedenis en de verschillende percepties die er van de oorlog zijn buiten beschouwing worden gelaten. 'Wraak' werd er die dag genomen: 7000 tot 8000 moslimmannen in de leeftijd 12 tot 77 werden voor de ogen van de Nederlandse vredestroepen overgeleverd aan de Bosnisch Servische

---

¹⁰⁹ Markowitz, 'Tense and tension in long-term fieldwork', 70.

¹¹⁰ Bringa, *Being Muslim the Bosnian way*, 23.

¹¹¹ Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*, 11.

leider Mladic en zijn troepen. Zij werden door etnische zuiveringen koelbloedig vermoord en lieten duizenden vrouwen en kinderen achter.¹¹²

De historica Leydesdorff heeft ook onderzoek gedaan naar de oorlogservaringen van vrouwen, maar heeft zich gespecialiseerd in de gebeurtenis van Srebrenica. Als vooraanstaand onderzoeker op het gebied van *oral history* heeft ze deze methode toegepast op de overlevenden: de vrouwen. Zij zijn volgens de historica genegeerd door de herdenkingscultuur van Bosnië. Een volwaardige geschiedenis van deze genocide moet de stemmen van deze vrouwen laten horen, en Leydesdorff heeft deze eenzijdige geschiedenis geprobeerd te herschrijven. Ze heeft gepoogd de microgeschiedenissen van een genocide te laten zien en pleit ervoor dat geschiedenis getuigenverslagen moet incorporeren. Deze vrouwen hebben het recht om gehoord te worden en het is de taak van de historicus om deze gruwelijkheden van de genocide te documenteren. Een stem geven aan het slachtoffer is volgens haar dan ook een noodzakelijke stap voor de rouwverwerking. Deze vrouwen willen weten waarom hun echtgenoten, broers, vaders, zonen werden vermoord. Zij willen de herinnering behouden van een gebeurtenis die velen door schaamte willen vergeten. De Bosnische en Nederlandse regeringen zijn ook schuldig aan deze versluiering om vooral herstelbetalingen te voorkomen.¹¹³

9.1.3 Extra informatie over de historische context Sarajevo

In de 16e eeuw werd Sarajevo een Ottomaans administratief- en handelscentrum. Moslims werden toentertijd bevoorrecht. In de 19e eeuw nam de macht van het Ottomaanse Rijk af en werd de etnisch-gemengde stad geplaatst onder de supervisie van het Oostenrijks-Hongaarse Rijk. De moord op de Oostenrijkse aartshertog Frans Ferdinand in 1914 in Sarajevo luidde het einde in van de overheersing en vormde een aanleiding voor de Eerste Wereldoorlog. In 1941 werd de stad bezet door Nazi-Duitsland en in 1945 ging het horen bij de Joegoslavische Socialistische Federatie.¹¹⁴

9.1.4 Extra informatie over traumaverwerking van slachtoffers van de Bosnische oorlog

De psycholoog Goldstein heeft aan de hand van een enquête Bosnische kinderen geïnterviewd. Deze lieten verschijnselen zien van PTSS en ervoeren angsten, verdriet en schuldgevoelens. Uit onderzoek bleek dat de oorlogstrauma's niet significant gerelateerd waren aan het geslacht, de voormalige welvaart of leeftijd van het kind, maar aan de verblijfplaats wat erin resulteerde dat de kinderen in Sarajevo de meeste oorlogservaringen meegemaakt hadden. Toch lieten al deze kinderen naast hun trauma's ook veerkracht zien, wat niet alleen de uitdaging van deze generatie symboliseert maar ook

---

¹¹² Brown, Cehajic, 'Dealing with the past and facing the future', 669, Duijzings, *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië*, 12, 195.

¹¹³ Ibid, 187, 189, 190, 196.

¹¹⁴ Markowitz, 'Tense and tension in long-term fieldwork', 70, 71.

de hoop voor de toekomst.¹¹⁵ Verder heeft de psycholoog Brown onderzoek gedaan of jonge Bosnische Serven gevoelens bezaten van schuld en/of schaamte over de gepleegde oorlogsmisdaden van 'hun groep' tijdens de Bosnische Oorlog. Dit bleek onder velen het geval. Maar dit schuldgevoel werd bij de meesten veroorzaakt doordat de internationale gemeenschap deze daden gruwelijk hadden bevonden en veel Bosnische Serviërs wilden vooral de schade herstellen om hun eigen reputatie te redden.¹¹⁶

De professor van Global Studies Halilovich deed aan de hand van interviews onderzoek naar het lijden van Bosnische vrouwen, aangezien dit onderbelicht zou zijn. Zij verloren hun geliefden, broers, zoons, vaders, ooms en vrienden. Zij dragen de last van de oorlog en waren zelf ook doelwit: naast de 10.000 vrouwen die vermoord werden, wordt geschat dat ongeveer 50.000 vrouwen verkracht werden tijdens de oorlog. De misdaden die zich hebben afgespeeld in de verkrachtungskampen opgezet door Bosnische Serviërs bleven lang onzichtbaar. Halilovich verklaarde dit gedeeltelijk door de heersende schaamtecultuur: de Bosniakken hadden hun vrouwen moeten beschermen maar waren hiertoe niet in staat. Maar de vrouwen zijn zelf niet machteloos en nemen in de huidige tijd een cruciale rol in: zij zijn de 'levende archieven' geworden. Zij hebben de oorlogsverhalen opgeslagen en vragen hiervoor aandacht. Zij identificeren de lichamelijke overschotten en eisen rechtvaardigheid.¹¹⁷

De antropologe Olujic legde ook de nadruk op de oorlogservaringen van vrouwen. Ze heeft hiervoor interviews afgenomen met Bosnische vrouwen die verkracht zijn door Bosnische Serviërs als vorm van etnische zuivering. Voor vrouwen waren deze plaatsen *pakao na zemlji* (hel op aarde).¹¹⁸ Olujic stelde dat oorlogsverkrachtingen in Joegoslavië niet zo'n effectief wapen van terreur zijn geweest als er geen concepten van eer en schaamte waren verbonden aan vrouwenlichamen in vreedstijd. Net als Halilovich beweerde zij dat door het grote belang van kuisheid van de vrouw, seksueel geweld jegens vrouwen tijdens de Bosnische Oorlog een middel werd om de eer van de mannen aan te tasten die hen niet konden beschermen. Via de penetratie van het vrouwelijke lichaam is het sociale lichaam van haar familie permanent beschadigd en deze verkrachting werd dan ook gezien als een overwinning in de mannelijkheid van het Servische nationalisme.¹¹⁹

In tegenstelling tot Olujic en Halilovich benadrukte Matusitz ook de situatie na de verkrachting: eenmaal zwanger dan werden ze als 'bevuild' gezien en waren ze de paria's van de getroffen gemeenschap.¹²⁰

---

¹¹⁵ Brown, Cehajic, 'Dealing with the past and facing the future', 877, Goldstein, Wampler, 'War experiences and distress symptoms of Bosnian children', 873, 876.

¹¹⁶ Ibid, 669, 681.

¹¹⁷ Ibid, 239, 240, 246.

¹¹⁸ M. Olujic, 'Embodiment of terror: gendered violence in peacetime and wartime in Croatia and Bosnia-Herzegovina', *Medical Anthropology Quarterly* 1:12 (1998) 41.

¹¹⁹ Ibid, 31, 33, 37, 39, 40, 44, 47.

¹²⁰ J. Matusitz, 'Gender communal terrorism or war rape: ten symbolic reasons', *Sexuality & Culture: An interdisciplinary quarterly* 3:21 (2017) 835, 839.

9.2 Interviews uitgetypt

Uitgetypt interview:

03-02-20

Vahid

Bosniak, 38 jaar

We zitten in een gezellig kroegje in het centrum van Sarajevo. De sfeer is ontspannen, op de achtergrond klinkt muziek en Vahid trakteert ons - en benadrukt hierbij de Bosnische gastvrijheid - op drankjes.

D: Zou je jezelf misschien even voor kunnen stellen?

V: Ik ben 38 jaar. Woon nu vijf jaar in Sarajevo. Ik ben op mijn elfde naar Duitsland gegaan toen de oorlog hier uitbrak, en op mijn dertiende naar Nederland.

D: Waarom ben je naar Nederland gemigreerd?

V: We hoorden dat Duitsland na de Bosnische oorlog de vluchtelingen zou terugsturen naar Bosnië dus trokken naar Nederland.

D: Waarom ben je naar Sarajevo toegegaan?

V: Was voor mij een vakantie die een beetje uitliep. Ik heb Finance gestudeerd, toen ben ik naar Londen verhuisd. Ik heb twee keer in Londen gewoond. Toen ging ik verhuizen naar Zuid-Afrika. Ik heb in Johannesburg gewoond. Heel internationaal allemaal. Toen kwam ik weer terug naar Nederland. Mijn werk is in western banking. Dat is vrij demanding. Veel reizen, je ziet niet veel. Mensen raken vaak in een burn-out. Ik werkte zes/zeven jaar. Ik had het wel gezien allemaal. Toen heb ik een sabbatical genomen, ik wilde veel gaan reizen. Ik heb allemaal vooruit betaald om een wereldreis te maken.

D: Waar ben je allemaal heen geweest?

V: Mijn eerste stop was op Curaçao. Na twee weken feesten voelde ik me helemaal: ik wist niet meer wat ik moest doen. Ik had zes/zeven jaar fulltime gewerkt, een dubbele master gedaan.

D: Welke master?

V: Finance en Business Administration.

D: En waar?

V: Amsterdam, Japan en India. Toen dacht ik: ik wil even pauze nemen, maar toen ik eenmaal die pauze had bleek dat dat niet goed voor mij was want ik verveelde me al na één week. Na één week wilde ik al weg. Toen kwam ik terug naar Nederland. Ik zag Bosnië nooit als mijn thuis.

D: En waarom is dat?

V: Ik weet niet. Ik voelde me thuis in Nederland eigenlijk. Je bent daar al vanaf jongs af aan. Dingen die je hier herinnert zijn maar een paar jaar van een heel jong leven. Dat is niet meer jouw leven. Ook al toen we hier (Nederland) op vakantie kwamen, mensen zien je hier als buitenlander, daar (Bosnië)

ook. Maar dat is een feit, daar is niets mis mee. Je zit gewoon tussen twee culturen en mentaliteiten in. Sommige mensen voelen zich nergens meer thuis, ik kan me overal wel thuis voelen. Maar zie Nederland als mijn thuis. Ik kwam dus naar Bosnië om te feesten, heb hier zes maanden gefeest in mijn geboortestad Tuzla. Een andere vriend van mij, ook een Bosnische Nederlander, wij zijn samen in Leiden opgegroeid. Die heeft hier een developers bedrijf. Die kwam naar mij toe: dit loopt uit de hand, beter ga je werken voor mij. Nu is het genoeg. De eerste keer heb ik geweigerd, de tweede keer kwam hij weer: nee whatever this is, het moet stoppen. Beter kom je bij mij werken. Ik heb een tijdje voor hem gewerkt. Daarna heb ik een andere baan gevonden. Nu ben ik weer terug bij western banking. Ik krijg een kans om een nieuw kantoor te openen hier voor ook een Bosnische Nederlander - een zakenbankier in New York. Hij is in Rotterdam opgegroeid. We hebben samen met een lokale gozer een investment bank opgezet. Dat is een beetje mijn verhaal.

D: Wel mooi ook alle plekken die je hebt gezien.

V: Ja wel heel mooi. Proost trouwens.

D: Wat is proost ook alweer in het Bosnisch?

V: Zivjeli.

D: Iedereen rookt hier volgens mij?

V: Ja dat klopt inderdaad. Als je uit bent geweest moet je gelijk douchen. Ja dat mis ik wel aan Nederland. Alles is goed geregeld. Hier maakt het niet echt uit.

D: Ik hoorde dan wel dat ze het leuk vonden aan Bosnië dat het leven weer wat rustiger ging. Dat je tijd hebt om met je moeder door het park te leven. En dat Nederlanders ook wat individualistischer zijn, dat het in Bosnië wat vrijer gaat. Dat je in Nederland echt moet plannen om iets te doen.

V: Dat is wel zo ja. Maar dat is leuk als je dat goed vindt. Ik vind bijvoorbeeld dat Nederlandse beter. Ik irriteer me aan alles wat je net noemde hier. Al heb ik in Bosnië wel een leuke baan, ik doe hier alles wat ik wil doen. Wij zijn bezig met een fonds, we willen hier investeren, structureren en verkopen. Dat is het topdoel van een investment banker. Je komt soms naar Nederland, je gaat soms naar Londen. Het is niet zo dat je alleen maar hier (Sarajevo) bent. Het is wel wat rustiger. Er zijn geen regeltjes. Mensen hier komen niet opdagen voor een werkinterview, terwijl er hier 50% werkloosheid heerst. Daar kan ik me wel aan irriteren. De werkmentaliteit is klote. Mensen willen niet werken. Het is een beetje nog dat ex-communistische. Aan de andere kant heb je ook een politiek systeem dat niet echt werkt. Mensen verhuizen, zijn teleurgesteld. Mensen hebben of geen werk of wel werk en veel geld. Maar ook al heb je geld, wat kan je hier doen in Sarajevo? Het is een klein dorpje in Nederland. Je kan niet zo snel reizen vanaf hier want dat is duur. Op de vluchthaven kan je niet overal heen - of hoe zeg je dat?

D: Luchthaven haha.

V: Haha. Ik heb ook al heel lang geen Nederlands meer gesproken.

D: Haha je doet het heel goed hoor. Maar als je hier niet werkt, krijg je dan geld van de overheid?

V: Nee. Mensen zijn heel erg afhankelijk van hun familie. Ik zag laatst nog een rapport voorbijkomen: gemiddeld salaris is ongeveer 400 euro per maand, en een gemiddeld pensioen is 200 euro. Ik heb geen idee hoe mensen hier rondkomen. Daarom zie je ook vaak mensen in prullenbakken naar eten zoeken. En je ziet nu ook vaak vluchtelingen uit Syrië die om de twee meter zakdoekjes verkopen. Met een buitenlands salaris kan je hier als een koning leven, alles is hier goedkoop. Maar nu merk ik dat wanneer ik hier lang zit, ik Sarajevo weer duurder begin te vinden.

D: Je bent geboren in Tuzla, maar waarom ben je dan naar Sarajevo gegaan?

V: Hier is werk. Mijn vriend had een Nederlands-Bosnisch bedrijf hier, hij heeft nu 300 developers in dienst. Hij is één van de grootste en rijkste hier.

D: Wel een mooi verhaal: dat je jezelf opklimt.

V: Ja zeker. We zijn samen opgegroeid, samen uit geweest in Leiden.

D: Dat hoor je ook bij Bosnië, van die netwerken hoe dat zo gaat.

V: Het rare is, je kent vaak alleen mensen met wie je in dezelfde stad woonde of op dezelfde school hebt gezeten om Nederlands te leren, want ik heb zoveel mensen ontmoeten die weer 50 andere Bosniërs in Nederland kent waarvan ik nooit gehoord heb. En iedereen heeft een beetje dezelfde ervaring wat dat betreft. In de omgeving van Leiden heb ik ongeveer twintig beste vrienden, en we gaan nog steeds met elkaar om. Regelmatig weekendjes weg.

D: Op je 11e ben je dus vanuit de oorlog naar Duitsland gegaan?

V: Ja, en op m'n 13e naar Nederland gegaan.

D: En waarom zijn jullie toen vanuit Duitsland naar Nederland gegaan?

V: Omdat we hoorden dat Duitsland na de Bosnische oorlog de vluchtelingen terug zou sturen. En mijn moeder is Servisch orthodox en mijn vader is Bosnische moslim, wij waren half-half, ook al is geen één gelovig. We dachten dat dat een probleem zou zijn. Want de ene kant vocht letterlijk tegen de andere kant. De ene kant van de familie was in dit leger, de andere kant in het andere leger. Dat was een beetje extra gevoelig.

D: Ik had dan ook gelezen over mensen dat tijdens de oorlog buurman tegen buurman streed.

V: Ja dat is letterlijk zo geweest. Je weet niet in jouw straat wie welk geloof is. Stel er komt een oorlog, het interesseert je niet welk geloof je buurman heeft.

D: Nee dus het draait meer om etniciteit?

V: Ja. De verschillen tussen etniciteit en religie zijn meer de kern van het probleem. De Serviërs in Bosnië voelen zich Servisch. Dat maakt dat de helft van de Bosniërs zich bij Servië of Kroatië wilt aansluiten. De Moslims - ook wel Bosniërs genoemd - willen dat het één geheel blijft. Ik snap het enigszins wel dat mensen zo bekrompen kunnen denken en elkaar erge dingen aan kunnen doen. Als je geïsoleerd wordt in Bosnië, dan is het moeilijk om ergens te komen. Dat vind ik goed aan Nederlanders, wanneer ze achttien zijn gaan ze backpacken door Australië. De enige manier om vooroordelen te overwinnen is door te denken dat we allemaal hetzelfde zijn. Dat backpacken zie je mensen hier niet doen. Sommige mensen die hier wonen komen dus nooit naar buiten. Er is een kleine

wereld hier. Ook is er veel propaganda op tv, niet heel erg onafhankelijk nieuws. Ik kan het me wel voorstellen. Een land kan je moeilijk veranderen. It is what it is. Ik vind het jammer. We zijn allemaal gelijk maar gelukkig sta ik wel boven deze etnische tegenstellingen. Ik vind het eerder zelig voor mensen die wel daarmee kampen. Het is bijna een ziekte, je hele leven lang kom je op feestjes waar je bij anderen haatgevoelens hebt.

D: Wel heftig. En als we specifiek ingaan op de remigratie naar Sarajevo toe: wat was nou de motivatie om terug te keren en welk beslissingsproces?

V: Ik had geen baan dus, ik was gestopt bij een zakenbank in Nederland. Ik ging naar Curaçao, ik dacht ik ga een jaar lang feesten. Dat bleek dus niet zo te zijn. Ik was eerst in Nederland, toen kwam er weer een crisis in mijn industrie dus het was moeilijk om snel een baan te vinden. Ik dacht ik ga dus eerst feesten en het is hier (Sarajevo) goedkoper, met 1000 euro per maand kan je hier heel goed leven. Dus eigenlijk kwam ik om te feesten met mijn neefjes. En na een tijdje dacht ik: hé hier zijn ook kansen. Ik ontmoette heel veel mensen. Het ging voornamelijk om de business kansen. Je gaat een soort van terug in de tijd als je hier komt. De golf van IT moet nog komen, e-commerce, online sales. Dat biedt allemaal kansen. En dan heb je ook nog het land zelf, een soort outsourcing bestemmingsland. De salarissen zijn heel laag, wij liggen in het midden van Europa. Vroeger of later gaat het goed komen met het land, ik ben wel optimistisch. Soms is Albanië, soms Bosnië het armste land van Europa. Mensen verdienen ongeveer 30% van wat Nederlanders verdienen. Dat is aangepast aan de prijzen hier, dat gaat niet veranderen in de komende vijftig jaar. En dat biedt weer kansen voor werk. Je hebt de lokale bevolking hier. Want de enige manier om te helpen is om een baan te vinden voor die mensen.

D: En had je eigenlijk dan ook nostalgische gevoelens naar Sarajevo?

V: Nee absoluut niet, het verbaasde me zelfs hoe leuk ik het vond. Ik zou ook niet kunnen wonen waar ik vandaan kom. Dat is een nog kleinere stad. Dan is het heel saai, je kent iedereen. Na zes maanden feesten is het redelijk saai.

D: En hoe ging de organisatie van de terugkeer? Moest je veel organiseren?

V: Nee, het bleek wel dat ik te lang bleef hier. Dat realiseerde ik me pas toen ik weer de grens overging. Ik ben een Nederlander, ik heb een Nederlands paspoort. Je kan maar drie maanden blijven.

D: Ja een visum of iets moet je hebben.

V: Ja inderdaad, maar gelukkig deden ze niet moeilijk. Ik was hier zes maanden te lang, na negen maanden ging ik naar Servië op vakantie. Toen zei die gozer - hij zag aan mijn naam dat ik oorspronkelijk uit Bosnië kwam - maar gelukkig deed hij niet moeilijk. Dus eigenlijk was ik te lang gebleven en toen moest ik achteraf wat dingetjes regelen. Maar gelukkig was dat snel gedaan. Na zes maanden of een jaar heb ik me ook afgemeld in Nederland. Want ik betaalde daar natuurlijk verzekeringen, enzovoorts. Dus dat is allemaal duurder als je vanuit Bosnië betaald.

D: Vond je dat moeilijk, alsof je de banden doorsneed?

V: Nee, want dat was al de zevende keer dat ik verhuisde uit Nederland. De normaalste zaak van de wereld.

D: Alleen maar onderweg, op reis.

V: Ja inderdaad. Ik haatte het wel: verhuizen. Ik gebruik het woord haat: want ik haat het om in te pakken, weer in hotels te slapen. Uiteindelijk doe je het toch: je leert altijd wel iets.

Misschien wel de enige manier om onze vooroordelen te overwinnen is reizen. Te laten zien dat we allemaal... dat vind ik goed aan Nederlanders, die gaan op hun achttiende al een jaar naar Australië.

Dat zie je mensen hier niet doen. Ik heb wel eens een paar mensen ontmoet, maar dat waren supermensen hier, die gewoon met vijftig mark op zak (ongeveer 25 euro) de wereld over gingen reizen. Met de trein, en dan daar werk zoeken...

D: Zo sta je ook open voor andere culturen en zo weet je ook dat iedereen hetzelfde is, ook al is het niet allemaal eerlijk bedeed.

V: Als je hier kijkt, dan heb je geen snelwegen zoals overal in de wereld denk ik. Je ziet dat je echt vanuit één stad naar de andere - dan moet je tussen de bergen in - iets is 50 km maar duurt anderhalf uur. Dan denk je sommige mensen die hier wonen komen nooit hierbuiten. Hun wereld is zo klein. Die kan je ook niet kwalijk nemen dat ze politici geloven, of wat ze lezen. Dat is wel jammer, maar it is what it is.

D: Had je al een netwerk hier nog steeds aangehouden toen je in Nederland zat zodat die remigratie makkelijker ging?

V: Nee, nee. Het was letterlijk een vakantie die uit de hand liep.

D: Wanneer ik je dan vraag: waar voel jij je thuis?

V: Leiden.

D: En waarom daar?

V: De middelbare school. Ik heb altijd met mijn familie rondom Leiden gewoond - Katwijk, enz. Bollen gepeld.

D: Lissen.

V: Haha ja inderdaad. Een Bosnische familie woont daar.

D: Maar vind je het dan moeilijk dat je daar nu niet zit?

V: Nee, ik denk dat ik vroeger of later weer terug kom naar Nederland. Ik heb een bepaald doel wat carrière betreft. Ik denk dat ik er altijd wel tussenin zal zitten een beetje.

D: Misschien een soort spagaat?

V: Ja zoiets.

D: Van nooit helemaal tevreden waar je bent - of wel tevreden maar...

V: Wel tevreden, maar je maakt gewoon gebruik van wat mogelijk is. Je kent mensen, je hebt vrienden overal, je hebt kans om te reizen waarom niet?

D: En dan een paar vraagjes over de re-integratie. Hoe vond je dat het settelen weer ging, het is voor jou natuurlijk wel vanuit een vakantie...?

V: Kut haha. Dingen regelen, je wordt van... Dit wens ik niemand toe. Het is zo slecht geregeld allemaal. Een simpele rekening kan al uit de hand lopen. Hidden unemployment. Ze hebben tien mensen voor iets wat één iemand moet doen. En niemand die echt verantwoordelijk is. Je wilt even een rekening betalen en niemand die jouw geld wilt aannemen. Dan ga je bijna huilen van kut ik heb weinig geld ik wil mijn rekening betalen. Dat soort dingen. En dat kan een simpel iets zijn, maar ook iets heel groots, waardoor het duizenden euro's kan kosten. Als het met business te maken heeft zeg maar. Een dokter die rookt terwijl hij je nakijkt bijvoorbeeld: kom op man. Ik ben er bijna nooit geweest, moest één keer komen voor een test, en ik zag die dokter roken en ik ben gelijk omgedraaid en weggegaan. Je kan roken maar niet terwijl je met mij aan het praten bent.

D: En advies geeft.

V: Ja precies haha.

D: Wel raar om voor te stellen.

V: Ja dan hoor je allemaal dingen. Allemaal onbeschoft personeel, inefficiënt. Geen professionaliteit. Geen beleefdheid. Mensen zijn wel beleefd, maar geen professionalism. Je hebt een afspraak gemaakt - dan klink ik weer Nederlands - maar het is wel fijn als je een tandartsafpraak hebt, dan moet je komen opdagen. En ik vind het prima om mijn rekening wel te betalen ook al kom ik niet opdagen - zoals het in Nederland is. Dan krijg je een rekening toegestuurd. Hier kan iemand zomaar niet komen opdagen. Je hebt een tentamen en de professor komt niet opdagen, of er zijn niet genoeg stoelen. Dat soort dingen allemaal. Studeren is dus klote hier, tentamens hier zijn mondeling. Dat ze meisjes om gunsten vragen. Als hij jou niet mag, dan ben je gezakt.

D: Dan heb je denk ik ook het gevoel dat afspraken niet na worden gekomen.

V: Ja absoluut. Dat is allemaal slecht geregeld en daar komt niet snel verandering in. Je hebt ook veel voordelen, en het is nergens perfect. Daarom is het goed om dat een beetje samen te pakken: je pakt het beste van wat je kent in Nederland en het beste van wat je hier hebt.

D: En zijn er dan ook verschillen tussen ervaringen van mannen en vrouwen in Bosnië?

V: Voor vrouwen is het moeilijker hier een baan te vinden. En heerst dan ook veel werkloosheid bij vrouwen in Bosnië. Bosnië heeft daarentegen wel de minste gap qua salarissen betreft tussen mannen en vrouwen maar er werken niet zoveel vrouwen. Er is sowieso weinig werk en dan nemen werkgevers liever een man aan.

D: Waarom?

V: Veel vrouwen moeten door de zwangerschap vroeger of later toch uittreden uit werkdienst. Dit speelt een rol. Of veel vrouwen worden gedwongen ontslag te nemen. Je krijgt met problemen te maken die je nooit hebt kunnen voorstellen: twee Bosnische vrouwen gingen trouwen en moesten de volgende dag ontslag nemen aangezien ze niet mochten werken van hun man. Was ineens. Zo ontstaan er problemen in bedrijven als werknemers in één keer wegvallen. Daarom nemen ze bij een nieuwe functie liever mannen aan. Dit komt niet door het het moslim geloof maar is meer een cultureel iets. De man zorgt voor het geld en de vrouw doet het huishouden.

D: En zijn de moslims streng gelovig?

V: Nee. Elke moslim die ik hier ken is niet echt bezig met geloof. De Bosnische moslims zijn de meest gematigde moslims.

D: Oké. Dan even een andere vraag. Ik had artikelen gelezen: het Dayton vredesverdrag stimuleerde het juist dat remigranten weer zouden terugkeren naar hun vooroorlogse huis, om zo de etnische zuiveringen tegen te gaan - maar ik weet niet: jij hebt dat denk ik niet gehad omdat je vooroorlogse huis in Tuzla zat, maar ik weet niet of je daar verhalen over hebt gehoord van mensen die terugkeerden naar een bezet huis?

V: Nee de mensen die ik hier ken zijn Nederlanders, Bosnische Nederlanders. Een small circle of friends. We zijn eigen buitenlanders, je hebt ook mensen uit Denemarken/Zweden. De meesten zijn Nederlands, en daar ga je dan mee om. Niet echt contact met 'dat soort mensen'. Maar dat klinkt dan weer heel naar.

D: En voel je dan ook een drang om weer verbeteringen aan te brengen in je geboorteland?

V: Nee niet eens omdat het mijn geboorteland is. Maar na een bepaalde tijd gaat iedereen die ergens woont een drang voelen om dingen op te lossen als dingen slecht zijn. Het is zelfs zo dat ik - ik irriteer me er zo aan dat mensen hier arm zijn dat ik bijna wil weg verhuizen omdat ik er zelf niets aan kan doen. Omdat het moeilijk is aan te zien dat iemand - terwijl ik naar huis loop vanuit het financiële centrum, goed kantoor - dat je dan mensen niets ziet eten. Je geeft ze vaak wel wat maar daar los je ook niets mee op. Het is echt de hele economie. Structurele problemen. En ja... ik voel wel een drang maar dat kan je hier alleen maar doen omdat alles corrupt is. Het meeste geld wordt gejat door lokale politici, maar er komt wel wat verandering. Deze corruptie kan je alleen maar tegengaan door zelf een bedrijfje te beginnen en mensen werk te geven en dan gaan ze vanzelf nadenken. Als mensen tweehonderd per maand verdienen geloof je ook dat het iemand anders schuld is. Dat het met geloof of nationaliteit te maken heeft. Als je tweeduizend euro verdient, ga je nadenken over waar je op vakantie kan gaan. Of het Bali is... Dan ga je je niet bezig houden met zulke domme dingen. Dat is echt zo. Hoe meer geld je hebt... Ik ben heel weinig racisme of discriminatie tegengekomen bij rijke mensen. Mijn werk is echt hele rijke mensen advies geven. Miljardairs, en regeringen. En hele grote bedrijven. Je ontmoet alleen maar dat soort mensen. Daar kom je alleen maar dat soort dingen tegen. Die hebben wat beters te doen dan zich met racisme bezighouden.

D: En ervaar je dan ook gevoelens van ontworteling? Hoe zit dat bij jou? Waar wortel jij je?

V: Poeh.. ja. Niet echt ontworteling. Sterker nog, ik voel dat ik dichterbij Bosnië ben gekomen nu ik hier zit. Dat heeft te maken met Sarajevo. Ik voelde me niet thuis waar ik vandaan kom.

D: Van Tuzla dus.

V: Ja. Ik weet niet of je het een geboorteland kan noemen. Sarajevo is nieuw land voor mij. Ik was nog nooit in Sarajevo geweest, dat is net zoals Zuid-Afrika en Johannesburg als je daarheen zou gaan. Dit is een soort van mijn thuis, alleen is dat hier veel sterker natuurlijk want je spreekt de taal en je hebt er een band mee. Maar het is nooit echt veranderd, het is altijd Leiden geweest. En ik voel me nog steeds

thuis in Leiden ook al heb ik na mijn studie in Amsterdam gewoond. Het is nog steeds Amsterdam-Leiden. Mijn moeder woont daar nog.

D: En heb je ook misschien dingen als uitsluiting ondervonden toen je weer hier kwam? Bijvoorbeeld discriminatie. Dat er vooroordelen waren: oh hij heeft in het buitenland gezeten? Hij zal het wel goed hebben gehad dus moet ons helpen?

V: Nee niet echt.

D: Dus bijvoorbeeld nooit opmerkingen?

V: Nee, nou ja. Mensen maken grapjes. Ze noemen me in Bosnië Nederlander en in Nederland Bosniër. In Nederland werden ook grapjes gemaakt over mijn afkomst. Dat heb ik nooit als negatief ervaren. Ik heb één slecht iets meegemaakt in mijn hele leven. Hoe lang heb ik in Nederland gewoond? Twintig jaar ofzoiets. En dat was toen ik geen baan had, op een gegeven moment kwam ik terug vanuit Curaçao en ik moest voor het eerst in mijn leven een uitkering aanvragen. Dat was een procedure. En dat was in Katwijk waar ik woonde. En ik kreeg een opmerking: weer zo'n buitenlander... En toen dacht ik jeezus: de belasting van mijn bonus van vorig jaar was groter... Toen voelde ik me heel laag ineens. Ik ben toen hierheen gekomen, en ik denk niet dat het hiermee te maken had want ik zou sowieso komen... maar dat was de eerste keer dat ik me echt beledigd voelde. Ik heb het nooit gezegd tegen die persoon, het was iemand die bij de gemeente werkte. Maar je hebt dat overal. Als ik hier zie hoe mensen minderheden behandelen dan valt Nederland wel mee.

D: Is dat hier erg dan? Is hier veel racisme?

V: Ja ik denk dat de hele regio - die staat bekend om de WOI en WOII. Als er een WOIII komt denk ik dat die hier begint.

D: Dat is eigenlijk wel gek want je hebt heel veel culturen hier, maar dan eigenlijk ook logisch...

V: Het kwam altijd bij elkaar hier: het Habsburgse Rijk, Russische, Turkse... het kwam altijd hier. Onderontwikkeling wat betreft economische voortgang. Dan blijf je steken bij dit soort ideeën. Als je een beetje terug gaat in de tijd is het hetzelfde geweest in Nederland en Duitsland. Soms moet een samenleving in zijn geheel evolueren wil het niet meer voorkomen. Blijkbaar hebben wij hier wat meer tijd nodig.

D: En heb je soms een interne strijd ervaren van wat wil ik, waar wil ik heen?

V: Nee. Ik heb altijd wel dat ik vaak verhuis. Ik verhuisde vaak omdat ik me vaak ging vervelen op één plek. Misschien is dat wel een beetje contradictie. Maar nooit echt een strijd. Ik zit er nu over na te denken - ik woon samen - misschien willen we nu verhuizen dat ik nu kan kiezen waar ik ga wonen. Dat komt ook door mijn Nederlands paspoort. Ik wil in Wenen gaan wonen, of ik praat nu met een bedrijf om in Hong Kong te gaan wonen.

D: En dat komt door je Nederlandse paspoort?

V: Door mijn Nederlandse paspoort kan ik ook zonder baan overal in Europa wonen. Maar het komt door mijn CV dat ik zeg maar letterlijk - omdat mijn werk gevraagd is. Om naar Wenen te verhuizen of Berlijn ofso. Je bent daar een EU-citizen. Dan maakt het niet uit of ik werk heb of niet en dat komt

wel door mijn Nederlandse paspoort. Mijn vriendin zou meegaan naar Londen en we zouden een visum aanvragen, en bij vraag nummer 200 ben ik gestopt: jij gaat Londen niet zien blijkbaar. Ze zijn zo streng en zoveel vragen. Dan merk je hoeveel waarde een paspoort heeft.

D: Je hebt de oorlog niet echt meegemaakt? Dus zoals je eerder vertelde toen de tanks binnenreden reed jij de stad uit?

V: Ja precies.

D: Maar wel mooi dat je ouders - want je moeder was van het Servisch orthodox?

V: Ja. En mijn vader moslim.

D: Ik vind het wel mooi, want dat hoor je niet heel veel. Ik vind het wel prachtig dat liefde overwint ofso?

V: Nee liefde heeft in dit geval niet overwonnen. Maar dat heeft niets met de oorlog te maken. Mijn vader was alcoholist en dat liep een beetje uit de hand. Ze zijn gescheiden in Nederland. Hij woont ook in Nederland trouwens. Het maakte niet uit vroeger. Als je gaat trouwen, geloof heeft er nog het minste mee te maken in Nederland. Een gemiddeld persoon in Nederland ga je niet gelijk vragen naar het geloof. Al kan ik me wel voorstellen als mensen dichtbij hun eigen cultuur en geloof willen blijven. Dat vind ik niet echt discriminatie. Maar hier in Bosnië werd het allemaal heel dramatisch.

D: Want hoe lang is je vader in Bosnië gebleven voordat hij naar Nederland kwam?

V: Ik denk drie jaar.

D: Dus je vader heeft wel wat van de oorlog meegemaakt dus?

V: Ja zeker. Hij zat in Sarajevo tijdens de oorlog en was onder de indruk van de resilience (weerstand) van de stad. Een vrouw die ik ken van mijn studie, heeft zes maanden de oorlog meegemaakt in Sarajevo. Overdag kon ze niet buiten komen gezien het grote aantal sluipschutters dat zich rond de stad gevestigd had. Mijn vader moest bukken voor de kogels die door drie deuren heen gingen. Maar het leven ging in de stad ook door. Er werden zelfs verjaardagsfeestjes gehouden, waarbij twintig meisjes werden uitgenodigd in een huis. Maar er was een heel groot bombardement, waardoor de meisjes twee of drie dagen lang bij elkaar moesten blijven. Maar na de oorlog kunnen mensen wel om dit soort verhalen lachen. Alle mensen hebben een verhaal. Mensen hebben humor hier, waarbij grapjes maken over de oorlog een soort coping mechanism wordt.

D: En wat vertelt je vader verder over de oorlog?

V: De liefde... de mensen hadden niet echt veel tegen elkaar. Zoals mijn vader het vertelde, het ging een beetje zoals in de Tweede Wereldoorlog toen mensen alcohol gaven aan soldaten. Je kan je niet voorstellen hoe erg de oorlog is zegt mijn vader. Alleen al het geluid, ook al zie je niets, het geluid is zo eng. Mensen moeten wel aan de drugs zijn en dronken. Maar dat heb je in elke oorlog. Je schiet gewoon. Maar dat heb je in elke oorlog. Het is niet zoals in de WOI - hier zie je elkaar niet. Je schiet op die berg, en zij schieten terug. Dan zegt iemand stop en ga je met elkaar drinken. In bars. Letterlijk met de vijand. Het is jouw buurman. Je kent hem, hij is ook gedwongen. De erge dingen zijn gebeurd door die privélegers.

D: Door die extreem-nationalistische troepen?

V: Ja precies. Die pakten de kans aan weet ik veel wat allemaal te doen. Ik denk dat de meeste mensen dat niet zo zagen: van ik ga verkrachten of mensen onthoofden. Je moet heel erg ziek zijn om dat soort dingen te doen.

D: Dus wat er in Srebrenica gebeurd is - is eigenlijk een uitzondering?

V: Nou het gebeurde aan alle kanten trouwens. Maar bij de Bosnische Serviërs het meeste. Ik zou het geen uitzondering noemen want het gebeurde veel. Maar ik denk dat het gebeurde door extremen. Ik denk niet dat de gemiddelde mens - en ik ken veel mensen - en ik kan me niet voorstellen dat de gemiddelde mens zoiets zou doen. Misschien maakt dat mij naïef. Ik wil geloven in het goede van de mens en optimistisch blijven. Maar ik denk wel dat we allemaal het dierlijke in ons hebben. Als de oorlog één ding heeft bewezen is dat de mens bereid is hele slechte dingen te doen. Dat heeft een beetje met kuddegedrag te maken ook.

D: Maar je moeder is dus Orthodox Servisch - hoe kijkt zij op de oorlog terug? De Serviërs worden namelijk vaak gezien als de hoofd agressoren.

V: Trouwens... familieleden aan bijna kanten heb ik die extreem werden. Die een heel volk kwalijk gingen nemen. Ik denk dat ik als mens daarboven sta. Dat ik me niet met dat soort dingen bezig houdt. Het is niet omdat ik half-half ben (half Bosnische moslim en half Servisch orthodox) en daarom zeg: jij haat mij en ik jou ook. Ik denk niet dat ik zo zou zijn. De Servische kant (familie) is verstoten - omdat ze woonden in steden die later moslim werden - die zijn nooit naar Servië geweest maar wel verstoten en uiteindelijk verhuist naar Servië. Zij haten moslims nu. Ik kwam later op bezoek maar wij praten er nooit over. Maar ik weet dat zij moslims en Bosniërs haten. Het is heel raar om dat mee te maken.

D: Voel je dan spanning?

V: Naja ik voel geen spanning. Zij houden echt van mij en we lachen altijd. Maar je ziet soms berichten op Facebook wat ze delen en je voelt het gewoon. Ik vind het jammer altijd. Ook al heb je iets lelijks meegemaakt. Ik zou nooit de keten willen voortzetten van haat. Je weet toch wat ze zeggen: mensen onthouden slechte dingen vier keer langer dan goede dingen. Ook al zijn we 50-50: dat betekent dat het negatieve altijd overwint. Je moet heel veel van het goede hebben. Dus de familie is fout bezig, maar je negeert het onderwerp. Ik ga niet ruziën met mensen. Je moet geloven wat je wilt maar het is wel jammer.

D: Denk je dat je ouders ook nog met trauma's kampen wat betreft de oorlog?

V: Mijn vader wel. De eerste oud en nieuw in Nederland was heel heftig met vuurwerk enzo. Dat wist hij zelf niet eens. Hij vond het ook raar. Maar nee ik denk dat hij trauma's heeft. Hij heeft wel wat lelijke dingen gezien maar ze waren de meeste tijd dronken.

D: Niet echt bij stilgestaan dus?

V: Nee nee.

D: Oké ik heb nog een andere vraag. Je houdt ervan op meerdere plekken dan te zijn en je niet echt te binden aan één plek. Maar je woont nu vijf jaar in Sarajevo, je bent hier toch een tijdje. Is deze stad dan niet te klein voor jou? Of omdat je dat combineert met je werk en reizen?

V: Nee dat heeft een reden. Ik was een bedrijf gestart en kon niet weg omdat ik heel veel werkte. Je kan niet zomaar Sarajevo verlaten. Ik moet een directeur zoeken - iemand die serieus is en aan wie ik het kan overlaten. Maar die heb ik niet gevonden. Dan ben je vastgebonden aan één plek. Maar ik zit er nu aan te denken om wel te verhuizen omdat ik nu wel meer vrijheid heb, maar ik heb een baan hier die ik nergens anders kan vinden, dus dat maakt het moeilijker. Maar qua plek heb ik - ik wil nog op één plek wonen en dan terug naar Nederland. Wenen heb ik bijvoorbeeld altijd al een leuke stad gevonden.

D: En als we het hebben over push- en pullfactoren. Dus waren er factoren die jou uit Nederland duwden?

V: Nee.

D: Heb je in Nederland gevoelens van discriminatie ervaren?

V: Nee soms wel ervaren maar het heeft nooit een significante invloed op mij gehad. Behalve dan die ene mindere ervaring maar dat zou ik meer benefit of the doubt geven. Misschien dat ik daar extra gevoelig was omdat ik voor het eerst in mijn leven geen baan had en ik ben wel een carrière persoon. Je voelt je dan minder en bent onzeker.

D: En misschien dat je even weer een doel wilt hebben in het leven en ergens voor wilt gaan? Of is het meer het vinden van een baan en daarin je ding kunnen doen?

V: Ja het is meer carrière. En in finance is het meer in Londen en New York en dat heb ik gevolgd.

D: Mooi. En zijn er ook pull-factoren, dus factoren die jou naar Sarajevo brachten?

V: Nee klinkt raar maar hier had ik dat ook niet. Ja toendertijd was het alleen feesten eigenlijk, want mijn relatie ging net uit. We woonden samen in Amsterdam. Ik had geen baan meer, was gestopt met werken. Ik dacht ik ga een jaar lang alleen reizen. Mijn neefjes kwamen een paar keer over naar Nederland en toen dacht ik - ik ga daarnaar toe. Ik heb een auto gehuurd en ben in de Balkan rond gaan reizen. Van Albanië tot Macedonië, Kosovo, Servië, Kroatië alles eigenlijk. Dat was heel mooi om te zien. Ik was er nog nooit geweest.

D: Ja dat landschap is wel prachtig volgens mij.

V: Ja dat vond ik heel erg mooi. Het was allemaal één land vroeger - los van Albanië. En ik heb het nooit gezien, ik was nooit buiten Bosnië geweest. Dus voor mij was het heel mooi om overal te komen. Ook al is het een land - wat ze vroeger Servisch-Kroatisch noemen, hier noemen ze Bosnisch-Bosnisch, Servisch-Servisch en Kroatisch-Kroatisch maar het is dezelfde taal. Ook al in bijvoorbeeld Macedonië spreekt men Macedonisch - net zoals het Fries - maar ze begrijpen nog steeds Bosnisch. Dus het is allemaal leuk om het mee te maken. Maar door al mijn reizen heb ik zoveel gezien, maar daarom ook niets gezien. Ik ben in Nederland bijvoorbeeld nooit bij de Keukenhof geweest door die lange rijen.

D: En kan je ons iets meer vertellen over Sarajevo?

V: Sarajevo was en is nu nog verdeeld en de oorlog is nog zichtbaar. Nu je hier bent moet je ook echt naar de tunnel van Sarajevo gaan. En de stad heeft een hele duidelijke grens tussen het Ottomaanse Rijk en Habsburgse Rijk zichtbaar op het plein. Zoek ook de plek op waar Frans Ferdinand vermoord is. Verder is het bekendste gebouw van Sarajevo het stadhuis: de Vijećnica genoemd. En de rivier heet de Miljacka. En ook brand er altijd een vuur in het centrum.

D: Waar staat dat vuur voor?

V: Voor alle slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen in Bosnië.

D: Wow wel indrukwekkend.

V: Ja zeker.

D: Dus als je bijvoorbeeld toch gaat kijken naar je toekomstige plannen en dromen, wat houdt dat dan in?

V: Dan is dat zeker Nederland.

D: En waarom?

V: Ik weet niet of ik mijn eventuele kinderen hier wil laten opgroeien, liever in Nederland dan hier. Bovendien ben ik in Nederland terug bij af: alsof the circle rond wordt.

D: Al zou je misschien denken the circle is hier (in Bosnië) rond omdat je hier geboren bent?

V: Ja misschien op mijn tachtigste ofso ik weet het niet, maar momenteel niet. Nogmaals het is nooit het één of het ander. Geen binaire uitkomst: 0 of 1. Je bent er altijd een beetje tussenin hè. Al denk ik dat het nu zestig of zeventig procent Nederland is, misschien iets meer.

D: En de toekomst van Sarajevo, wat denk je hierover?

V: Ik denk dat ik hier een appartement ga kopen en altijd terug zal komen. Ik denk dat ik hier altijd werk zal hebben.

D: En denk je ook dat de etnische tegenstellingen af gaan nemen?

V: Ja op den duur wel, dat moet wel. Misschien niet in één lifetime. Er was bijvoorbeeld een recent voorbeeld op Facebook waarbij iemand een foto van zichzelf postte toen hij in Tuzla was. Dit ligt in de Bosnische Federatie, maar door een fout van Facebook kon je als locatie enkel klikken op de Servische Republiek. Iemand plaatste dat, maar kreeg zoveel reacties en zoveel shit over zich heen. Het was een honest mistake. Maar kan zoveel teweegbrengen. Verder wanneer je kijkt naar West-Europa, als je ziet wat daar zestig/zeventig jaar geleden gebeurde. Dat mensen een ster moesten dragen. Zo ver gingen wij gelukkig niet trouwens hier, maar het is ook allemaal moeilijk voor te stellen. Dat is niet zo heel erg lang geleden. Wie weet, misschien is het over zestig jaar ook helemaal anders hier. I hope nobody does anything stupid. Don't even think about starting a war.

D: Ja dat hoop ik met je.

Ik ben er volgens mij wel doorheen. Nou hartstikke bedankt voor je tijd. Heb je zelf nog dingen die je kwijt wilt?

V: Nee dat was het. Ik denk dat we alles behandeld hebben.

D: Ik zat wel nog te denken, want die vriend van jou die hier ziet, dat die misschien ook hiervoor geïnterviewd kan worden?

V: Nou hij zit nu hier in Nederland. Hij is verhuisd. Een maand geleden naar huis gegaan. En ik denk niet dat je hem te pakken gaat krijgen, hij is in drie of vier continenten elke week. Hij heeft in San Francisco een paar bedrijven, een vestiging daar. Want hij werkt zelfs voor de NASA. Ze maken software voor die bril. Spaceglazen. Ze werken voor Zara, de Bill Gates foundation.

D: Ik zat te denken, ik weet niet of dat voor jou geldt: maar dat je door het verleden extra veel uit je leven wilt halen?

V: Ja misschien wel. Ik weet het niet. Ambitie kan ook een ziekte zijn.

D: Mooi gezegd.

V: Als je alleen maar bezig bent met tot het uiterste te gaan. Ze zeggen niet voor niets het is lonely on top. De top bereik je sowieso nooit want je verlegt de grens steeds.

D: Mooie quotes erin. Koppie koppie hoor.

V: Zag ik op een bumpersticker ooit.

D+V: Hahahaha.

D: Even heel kort samenvattend: dus de remigratie naar Sarajevo was voor jou in één zin als je dat omschrijft?

V: Ehm die heb ik nooit gezien als remigratie. Het was gewoon een kans pakken terwijl je op vakantie bent. Het is net zoals een baan aangeboden krijgen op vakantie. Toeval.

D: En wat maakte het toch dan dat je langer bleef? Om die baan?

V: Ja werk. Ik was directeur geworden van een bedrijf, daarna van een ander bedrijf. Ik ben nu managing director bij een bank. Dat biedt kansen en die heb ik gepakt.

D: En heel kort de re-integratie?

V: Ja ik weet niet wat ik me daarbij moet voorstellen. Ik vraag me af of ik ge-reïntegreerd ben eigenlijk.

D: Kan je dat toelichten?

V: Je ziet toen ik hier kwam heb ik heel veel meisjes en vrouwen uit Nederland die ook Bosnisch zijn ontmoet, vrouwen verhuizen wat makkelijker denk ik. Of misschien ken ik toevallig meer vrouwen dan mannen. Hier waren veel Nederlandse vrouwen. En die zeiden allemaal hetzelfde tegen mij: toen ik hier kwam was ik optimistisch, maar zij waren allemaal wat negatiever. En ze zijn trouwens allemaal terugverhuisd na vijf jaar naar Nederland. Je bereikt een grens, dat je het voor gezien hebt hier. Je kan hier niet helemaal integreren. Als je in Nederland bent opgegroeid kan je hier nooit dealen met de inefficiëntie en dingen niet geregeld hebben. Je weet niet wanneer de bus voorbij komt, je hebt er geen tabel naast staan. Als je dat vraagt zullen mensen je uitlachen.

D: Ja wij weten niet anders.

V: Ja dat mensen genoeg nemen met van alles. Die politici die letterlijk open geld jatten en dat dat dan bekend wordt. Komt op tv. Heeft weer twee miljoen aan zijn zoon gegeven. Dat Rutte dat aan zijn zoon geeft - naja hij heeft geen kinderen maar ja.

D: Of aan zijn vriend.

V+D: Haha.

V: Hier denkt men de doodgewoonste zaak van de wereld. Als er maar geen oorlog is. Kom op man, oorlog gaat niet meer komen. Nu kan het echt niet meer. Mensen gaan inzien dat je eindigt in de gevangenis of dood als je slechte dingen in de wereld gaat doen.

D: En wat denk je dat een oplossing is zodat een volgende oorlog voorkomen kan worden?

V: Ik denk dat iedereen, iedereen zijn gang moet laten gaan. De einduitkomst zal hetzelfde zijn en ik denk dat Bosnië uiteindelijk weer één geheel zal worden. Uiteindelijk maken we allemaal deel uit van één wereld. Ik interesseer me dan ook voor sterrenkunde en astrophysics en verwonder me ervoor dat we als mensen zo'n kleine dot zijn in het heelal en dat we vechten om nationaliteit en geloof. Wij zijn zo klein. Er zijn vijfhonderd miljard sterren. Eén triljoen galaxies. What the fuck. Wij zijn niks. Wij zijn letterlijk stardust. Je hebt calcium in je tanden. Waar hebben we het over? Laten we een biertje drinken.

D: Prachtig gezegd en haha dat gaan we doen. Wel ben ik klaar met mijn vragen. Hartstikke bedankt nogmaals voor dit fijne gesprek.

V: Jij bedankt.

Uitgetypt interview:

04-02-20

Franjo & Sanela

Bosnische Kroaat (64 jaar) & Bosnische moslimvrouw (eind 50)

In het BBI centre hebben we met het koppel Franjo & Sanela afgesproken. Het is een warm stel en we hebben veel gelachen. Ook zij trakteren ons op lekkere drankjes. Bij dit interview zaten we aan een tafeltje van vier en zijn Franjo en Sanela tegelijk geïnterviewd. Wel heb ik me eerst op Franjo gericht en daarna op Sanela zodat ze beiden hun eigen zegje konden doen en niet door elkaar heen gingen praten. Dit interview heb ik niet los van elkaar uitgetypt omdat ze soms ook op elkaar reageerden en het is zonde als die interactie verloren gaat tijdens het apart uittypen.

D: Hartstikke bedankt voor jullie tijd.

F: Geen probleem.

S: Tot hoe lang blijven jullie?

D: We zijn hier t/m 7 februari en dan gaan we 's ochtends wel aardig vroeg weg.

S: En waar slapen jullie?

D: Bij Guesthouse Unique, in old town bij de moskee, daar honderd meter vanaf. Mag ik me eerst focussen op u (Franjo) en dan op u (Sanela)?

F: Ja stel maar vragen die voor jullie van belang zijn. Want normaal praat ik altijd veel dus nu zal ik het kort en bondig houden want mijn vrouw zegt altijd dat ik te lang van stof ben hahaha.

D+S+F: Hahaha.

D: Haha. Nee joh, ik vind het juist goed als je lekker uitgebreid bent.

S: Haha. De eerste vraag was die we (al gesteld voor de start van het interview) kregen: hoe kennen jullie elkaar?

F: Eerst moet ik even vertellen dat we tijdens de Bosnische oorlog naar Nederland waren gekomen. Onze familie probeerde ons naar Nederland te brengen want het was in Bosnië heel gevaarlijk. In Nederland kan je als vluchteling asiel aanvragen en dan onafhankelijk zijn en je leven opnieuw beginnen.

D: Oké daar gaan we later op in als je het goed vindt. Zou ik even mogen beginnen bij het begin, zou je jezelf even voor kunnen stellen?

F: Ja hoor haha. Ik ben Franjo. Geboren in 1956 in Sarajevo. Gelukkig getrouwd en getogen. In 1990 getrouwd, en dit jaar 30 jaar getrouwd. Gelukkig gewoond tot in 1992 de verschrikkelijke oorlog begon en grote agressie in ons land Bosnië.

D: En welk beroep doe je of deed je?

F: Ik was een ingenieur van telecommunicatie. Dat hoort bij hoger beroep onderwijs. Niet hoog maar hoger haha.

S: Hbo.

D: Oké is het goed dat ik me eerst even op Franjo richt, dan laten we ons in uw verhaal meeslepen en daarna op die van Sanela?

F: Is goed.

S: Jij bent baas hier haha.

F: Vooral mannen zijn de baas in Bosnië haha.

S: Niet waar.

D: Haha.

F: Ongeschreven. Haha grapjes.

S: Je geeft een verkeerde indruk.

F: Hahaha. Je ziet altijd loopt een vrouw achter de man. Hahaha.

Allen lachen.

S: Haha nee niet waar.

F: Ze is boos. Maar ik maak grapjes hoor haha.

D: Ik vind het mooi dat je van je vrouw een woordje terugkrijgt hier. Huppekee. Goedzo. Hard nodig haha.

S: Mannen zijn hier vaak de baas. Hier vechten wij als vrouwen ook voor een goede emancipatie. Wij zijn nog niet op het niveau van Nederland gekomen, maar zijn al wel verder dan eerst.

F: Ik moet ook zeggen we zijn door de oorlog ook een beetje terug in de tijd gekomen. Er zijn nu ook meer gesluisde mensen dan vroeger. Alsof de mensen weer meer in het geloof zijn gekropen. Ik weet niet of het door de oorlog is gekomen, of toen doordat het communistische systeem viel er meer geloofsvrijheden boven zijn gekomen. Bovendien kon je toen geen officiële functies bekleden als je niet bij de communistische partij zat. Er heerste een éénpartij-systeem. Dat systeem viel met de Bosnische oorlog.

D: Want hoe kijk je naar de oorlog? Heb je er iets van meegekregen?

F: Ik heb er niet veel van meegemaakt. In het begin hoorden we veel beschietingen, veel granaten vielen. Dat was heel angstig. Het was doodstil. Je hoorde geen vogeltje. Je weet niet hoe ver vandaan de granaat van je huis is. Want na een inslag is ook echo. Dat is ontzettend angstig. Iedereen was bang. 100 meter van je huis als daar een granaat inslaat denk je dat het tien meter is. Je weet het niet. Het is heel anders als je een oorlogsfilm kijkt. Al is het nu anders met die 3D technieken en audio. Nu kan je het wel meer voelen. Wij waren echt heel bang.

D: Vanwaar kwamen de granaten?

S: Van de bergen.

F: Er zijn allemaal verhalen en theorieën. En de Bosnische Serviërs ontkennen dat ze als eerste begonnen zijn. Maar wie dat heeft gehoord en meegemaakt weet wel wie als eerste begonnen is.

D: Dat is ook heftig lijkt mij. Dat buurman streed tegen buurman.

F: Ja dat is onbegrijpelijk. Je kan niet begrijpen welke wreedheden mens tegen mens kunnen doen. Dat mensen in dezelfde straat woonden.

S: Onze vrienden... Eén van onze beste vrienden heeft ons verraden.

F: Aan de overkant van 50 meter is het monument (wijst naar buiten). Bij de fontein. Daar is het monument speciaal voor kinderen opgericht. Alle namen zijn opgeschreven. Dat waren niet alleen maar moslims, ook Servische kinderen, Kroatische kinderen, Joodse.

D: Dat is wel apart. We lopen er nu langs maar dan besef je dat het niet eens zo lang geleden is.

F: Als je beter gaat kijken. Elk park hier heeft tientallen monumenten/gedenkstenen/borden. Minstens tien/twintig mensen die gestorven zijn per monument door sluipschutters en granaten.

D: Dan lijkt het me zo angstig dat je je niet eens op straat durft te begeven doordat je bang bent neergeschoten te worden. Verschrikkelijk.

S: Weet je wat de situatie was? Na vijf uur 's middags was iedereen binnen. Je hoort niets. Je wacht alleen maar waar de granaten zullen inslaan. Mijn zus bijvoorbeeld heeft dit allemaal meegemaakt. Hoeveel dagen was het ook alweer? 1400 dagen ongeveer. Vier jaar ongeveer.

D: Zo wat verschrikkelijk. En zo naar dat een vriend van je je verraad. Dan is het vertrouwen in mensen toch ook weg?

F: In sommige mensen wel. Wij waren gevlucht. Onze kennissen van mijn schoonzus, de zus van mijn vrouw waren kennissen die we kenden van de zomervakantie. Zij woonden in Belgrado, de hoofdstad van Servië. Wel een beetje paradoxaal dat je vlucht naar iemand die de vijand is. Wij waren daar ontvangen door een familie die we niet hebben gekend.

S: Kennissen.

F: Wij waren bij hun 29 dagen geweest. Daar is onze dochter geboren, in Belgrado.

D: Oh wow.

F: Wij zijn nog steeds bij die vrienden gebleven. Die hebben voor ons toentertijd heel veel betekend.

S: Je kan niet een hele bevolkingsgroep de schuld geven.

F: Wat zeggen Nederlanders ook altijd: over één kam scheren haha. Die zijn onze vrienden gebleven ondanks alles. Sommige Bosnisch Servische militairen waren wel echt fout.

S: Maar je hebt overal goede mensen.

D: Ja inderdaad. En hoe lang duurde het voordat jullie gingen vluchten vanuit Sarajevo?

S: De belegering begon 6 april 1992.

F: En we gingen 12 april 1992 vluchten. Dat toeval zou je aan het lot toeschrijven. Die evacuatie was georganiseerd door de Serviërs. Alleen Servische vrouwen en kinderen mochten naar het veilige gebied in Belgrado uit Sarajevo. Ze hebben hiervoor een speciale vlucht georganiseerd. Maar via via, via kennissen konden we stiekem mee. Dat is allemaal het lot. Onze kennis zou ons bij hun familie in Belgrado brengen. Maar hij mocht de bus en daarna de vlucht niet in omdat hij man was. En hij was nog wel Servisch. Maar ik had geluk, ik was de enige man in die bus. Ik zat met alleen maar vrouwen.

D: Wow.

F: Ja wat een geluk. We werden met de bus naar het vliegveld gebracht. Als je eenmaal in het vliegtuig zat was je erdoor. Dat was zo'n toeval en zo'n geluk. Dat kan ik niet omschrijven. En dan waren de vrouwen en kinderen naar het vliegtuig gebracht. Ik was nog steeds bang dat ik van de trap van het vliegtuig teruggestuurd zou worden. Maar ik ging gewoon mee. Toen ik eenmaal bij de deur was, zag het eruit als een passagiersvliegtuig. Maar eigenlijk was het een transportvliegtuig. Er zaten geen stoelen in. Je kon je nergens vasthouden. Een paar honderd kinderen en vrouwen en ik. Mijn vrouw was acht maanden zwanger. Ik wilde naast haar zitten. Maar ik moest naar de staart van het vliegtuig. Dat was het koudst. Maar er was ook gebrek aan zuurstof. De vlucht duurde ongeveer 45 minuten naar Belgrado. Maar als het nog vijf minuten zou duren was ik flauw gevallen.

S: Veel vrouwen en kinderen waren al flauwgevallen. Het was moeilijk om adem te halen.

D: De angst ook.

S: Ja en het zuurstoftekort. De warmte en drukte.

F: Als sardientjes in een blik waren we. Ik kan er dagen over praten. We werden daar ontvangen door Servische mensen. Die hebben ons naar het adres gebracht.

S: En de mensen van Belgrado weten nog niet precies wat er gebeurd is. Er was geen vrije mening. Het nationale regime in Belgrado bepaalde welke informatie er gedeeld werd. Er heerste veel propaganda en veel verkeerde beelden werden verspreid.

F: Ik zeg nogmaals. Ik had mazzel, bij mij waren gedachten: hoe gaat mijn vrouw nu nog bevallen? Toen was de Duitse mark de valuta. We hadden wel wat geld meegenomen. Maar je kan niet afhankelijk van andere mensen zijn. In Servië heerste ook armoede en schaarste. Er was een probleem met de olie. Alle schappen in de winkel waren leeg.

S: Met 200 Duitse mark gingen we weg, maar was bijna niets waard.

F: Ik was technisch directeur van een bedrijf.

S: Ja een klein bedrijfje.

F: Ja toch, het had wel een groot moederbedrijf. We zaten in ex-Joegoslavië. En bij het moederbedrijf kon ik aankloppen om te werken. Toevallig kon ik daar een beetje werken zodat ik wat kon verdienen en meehelpen aan de andere mensen die ook gevlucht waren.

D: Goed hoor.

F: Ja die heb ik ook ondersteund. Heb geld uitgedeeld aan de mensen.

D: En mag ik vragen, wie bent u verloren in de oorlog?

F: Gelukkig ben ik niemand verloren. Mijn moeder heeft voor de oorlog een auto-ongeluk gehad. Mijn vader is toen zwaar gewond geraakt en invalide geworden.

S: Dat was in 1989. Drie jaar voor de oorlog.

F: Mijn vader was eigenlijk net herstellende. Hij kon net met de stok lopen toen de oorlog uitbrak. Ik heb hem gevraagd of hij mee wilde. Maar hij wilde thuis blijven.

D: Dat is wel moeilijk als je vader zegt ik blijf hier. Maar hij wilt dat natuurlijk zelf.

S: Dat is niet alleen bij ons gebeurd.

F: Heel veel families zijn zo uit elkaar gedreven. Heel veel familieleden hebben andere mensen verloren. In Sarajevo waren ook veel meer burgerslachtoffers dan soldaten die stierven door die beschietingen.

D: Verschrikkelijk. En als we gaan naar toen was je uiteindelijk in Nederland gekomen.

S: Wij waren twee maanden in Belgrado geweest.

F: Toen kon de baby aansterken. Bij twee Servische families.

D: En wanneer ben je naar Nederland gekomen?

S: Mag ik dat vertellen?

F: Ja 7 juli 1992.

S: Mag ik dat vertellen?

D: Haha ja natuurlijk.

S: Mijn goede vriendin is nu bij ons op visite. Maar zij leefde al in Nederland. Zij woonde daar al vijf jaar voor de oorlog. Die belde me steeds om te vragen hoe het daar ging. Ze wist natuurlijk dat we in Belgrado zaten. We hadden veel telefonisch contact. Ze vroeg waarom we niet in Nederland kwamen.

Ik zei: kan ik daar zomaar komen. We hebben niemand. Maar hier zijn vluchtelingenkampen. Mijn man had een verkeerde associatie met vluchtelingenkampen, hij dacht aan tentjes. Ik vroeg: kan ik wel met een baby komen? Ze zei: ja natuurlijk heel veel vrouwen komen met hun baby's. Naar Nederland was bijna de enige optie voor ons. We konden niet terug naar Bosnië, niet in Belgrado blijven want we hadden geen geld en waren volledig afhankelijk. Daar schaamde ik me voor. Dus we moesten naar Nederland. Je kan in Servië niet zolang bij een kennis blijven zonder geld zonder iets. Dus toen hebben we besloten naar Nederland te gaan. Gelukkig werkte mijn man nog in Belgrado. Hij heeft wel wat geld verdiend voor de vliegtickets voor ons. Wel veel avonturen meegemaakt.

Ik ben wel daarvoor in 1980 een keer als toerist naar Nederland geweest. Met een vriendin was ik bij haar vader geweest. Maar voor de rest niets.

D: Oké heel interessant. Als je het goed vindt ga ik weer even terug naar Franjo, maar ik kom zometeen terug bij jou Sanela om van jou alles te horen.

S: Oké geen probleem.

D: Wanneer gebeurde dan de remigratie naar Sarajevo?

F: Dat gebeurde twee jaar terug. 27 februari in 2018.

D: En waarom naar Sarajevo?

F: Omdat dat onze geboortestad is en land. Hier hebben we tenminste wat familieleden, kennissen.

S: En we hebben ook de zorgplicht voor mijn moeder. Nu kon ik eindelijk voor haar zorgen.

F: Ze is helaas nu gestorven.

D: Ach gecondoleerd. En had je ook toen je in Nederland zat nostalgische gevoelens naar Bosnië voor de oorlog?

F: Nee in het begin was het wel sterk bij mijn vrouw. Maar bij mij niet. Ik richtte me enkel erop dat er brood op tafel moest komen. Ergens opnieuw beginnen. Ik probeerde in mijn beroep te solliciteren maar ik was er te oud voor dus ik kreeg geen werk. Toen heb ik in Nederland gesolliciteerd bij een uitzendbureau, en kreeg ik werk bij een distributiecentrum in Albert Heijn in Zaandam. Toen kreeg ik een vaste baan bij de afdeling vers. Onder voorwaarde dat ik de Nederlandse taal goed kon beheersen. Dat is gelukt. Eerst kreeg ik zes maanden een voorlopig contract en daarna een vast contract. En daar heb ik uiteindelijk 23 jaar gewerkt. Het was elke dag twee tot drie graden omdat je in een koelcel zat.

D: Zo. Wel heftig. En hoe lang hebben jullie in Nederland gezeten?

S: Van 2 juli 1992 tot 27 februari 2018, dus 26 jaar.

D: Wow dat is wel heftig denk ik als je 26 jaar in Nederland hebt gewoond om terug te keren. Wat maakte dat dan?

S: Dat is niet zomaar gekomen. Wij hebben daar heel lang over nagedacht.

F: In Bosnië waren we door oorlog gedreven om vluchteling te worden, maar in Nederland waren we vrijwillig teruggekeerd. Maar wel gepusht vanwege financieel en gezondheidsomstandigheden om weer terug naar Sarajevo te gaan.

D: Kunt u dat toelichten?

F: Ik moest met vervroegd pensioen. De Albert Heijn ging reorganiseren, veel werd geautomatiseerd. Er is dan teveel menskracht.

D: En waarom om gezondheidsredenen?

F: Ik kampte met ouderdomsklachten. En het zware fysieke werk werd zwaar. Ik was magazijnmedewerker. 23 jaar in een koelcel gewerkt op 2 graden. Als er buiten 25 graden is, is dat wel heftig. En dan ging het slecht met mijn knieën, met mijn rug.

D: Ja van dat tillen enzovoorts.

F: Ja natuurlijk. Heftruckfuncties ook.

D: Maar...

S: Hahaha je probeert er tussen te komen hè? Dat lukt niet bij mijn man, daar heb ik dertig jaar lang al last van.

S+D: Hahahaha.

F: Verder had ik problemen met mijn schouders. Ontstekingen aan beide pezen. Ik heb in één schouders vijf injecties gehad. Ik dacht mijn carrière gaat stuk.

D: En als we het over iets anders hebben: hoe ging de organisatie van de terugkeer naar Sarajevo? Duurde dat lang?

F: Nou dat duurde niet zo lang.

S: Het duurde heel lang voordat we het gingen besluiten maar toen we dat eenmaal gedaan hadden ging het wel snel allemaal.

F: Je moet ook snel een beslissing nemen. Je kan niet te lang twijfelen. Want in Nederland kreeg ik een aanbod van mijn bedrijf dat ik vervroegd met pensioen kon. Ontslagvergoeding. En dan moet je denken: take it or leave it. Dus financiële reden: wat ik in Nederland met pensioen kreeg, daar kan ik in Sarajevo goed van leven. In Nederland zou je ernaast allemaal subsidies moeten aanvragen. En dan zou ik afhankelijk zijn van de hulp van mijn kinderen. En dat wilden we niet hebben. De kinderen moeten een eigen leven hebben.

S: Ja onze twee kinderen zijn in Nederland gebleven.

F: Onze dochter doet een master in Marketing, en onze zoon is een zzp'er. Hij wilde niet studeren. Ook fysiek werk.

D: En had je dan in Sarajevo contacten met mensen naar wie je terug kon keren? Was het makkelijk om weer contacten aan te halen zodat de terugkeer beter ging?

F: Je hebt bepaalde kennissen en familieleden waar je geen speciale banden mee hoefde aan te gaan. Dat contact bleef wel.

S: We kenden ook veel mensen van voor de oorlog maar toen we in Nederland zaten hebben we geen contact meer met hun aangehaald door wat er in de oorlog gebeurd is. Het was onmogelijk om met sommige mensen opnieuw vriendschap te sluiten. En sommige kennissen zagen we alleen voor de oorlog en hebben we daarna nooit meer gezien.

D: Waarom?

F: Want bij iedere kennis die je nu tegenkomt moet je hetzelfde verhaal doen als dat we nu vertellen. Hoe was het, hoe ging het? Waarom ben je teruggekeerd enzo? Dan komen elke keer alle herinneringen weer boven. En ik ben best emotioneel daarover.

D: Ah dat begrijp ik, dat is logisch.

F: Voor mij kost het best veel moeite om te vertellen wat we hebben meegemaakt.

D: Ja dan krijg je weer dat gevoel terug natuurlijk.

F: Ja soms ontwijken we die mensen om weer hetzelfde verhaal te moeten vertellen.

D: En ook misschien omdat er in het praten over de oorlog weer herinneringen opkomen, maar ook omdat zij misschien in de oorlog aan de andere kant stonden?

F: Al die mensen zijn niet in Sarajevo gebleven.

S: Maar veel Servische mensen zijn wel in Sarajevo gebleven.

F: We hadden ook veel Servische kennissen van voor de oorlog. Mijn vrouw gaat elke zaterdag koffie drinken om vier uur met vrouwen.

D: Ah wat gezellig. En even kijken, hoe ging de re-integratie. Dus eenmaal in Sarajevo, hoe was het opnieuw vinden van een thuis?

S: Dat is een lang proces.

F: Onze woning was in zo'n staat door de oorlog dat die van het laminaat tot aan de kozijnen gerenoveerd moest worden. Dus in het begin dat we in Sarajevo kwamen waren we een paar maanden daarmee bezig. Dat was een goede afleiding. Je moet ergens mee bezig zijn om een beetje afleiding te hebben.

D: En gingen jullie dan ook terug naar het vooroorlogse huis, want ik had ook gelezen dat er voor sommige mensen ineens hele andere mensen woonden. Was dat bij jullie ook het geval?

S: Nou iets anders. Het huis waar de familie woonde van mijn man is verkocht door de broer van mijn man net na de oorlog. Want de broer van hem wilde daar weg. Hij wilde daar niet blijven want het huis zou in het gebied van de Servische Republiek komen. Hij heeft hele erge dingen meegemaakt. Hij zou ook nooit een stap in Servië zetten. Veel nachtmerries heeft hij over de inslag van granaten en de geluiden van de oorlog.

D: Goh wat heftig. En wat is voor jou dan een thuis? Heb je in Sarajevo je thuis gevonden?

S: Nog niet helemaal voor mij.

F: Het is voor mij een dubbel gevoel. Je bent thuis gekomen zonder kinderen. (Huilt).

D: Ahh ja dat zal best.

S: We gaan wel vaak op bezoek naar onze kinderen in Nederland of de kinderen komen vaak hier. 15 februari gaan we weer terug bijvoorbeeld. Dan voelt het echt alsof ik weer terug ga naar mijn land. Als ik daar kom ben ik echt op mijn plek.

D: En daarmee bedoel je Nederland?

S: Ja.

F: Ja wat heb je aan een thuis in Bosnië als je geen verjaardag hier met je kinderen kan vieren? (Snikt hevig).

D: En doen jullie wel bellen met je kinderen?

S: Ja dat wel maar dat is toch heel anders.

F: Je wilt even een kopje koffie drinken. Verjaardagstaart uitdelen en vieren als een normaal mens. Dat kan niet meer.

D: En zou je dan terug willen keren naar Nederland?

F: Nee niet meer.

S: Dit verhuizen hebben we nu vaker meegemaakt en dat willen we niet meer meemaken.

F: We zijn hier gekomen om te sterven. Ik wil hier begraven worden.

S: Nederland is tien, Bosnië is wel twee of drie qua voorzieningen. Wij zijn zestig plussers. Onze gezondheid zal alleen maar meer achteruitgaan. Maar met de slechte gezondheidszorg hier, wat kan je doen? Dat baart me soms wel zorgen. In Nederland is het veel beter georganiseerd allemaal.

F: Heel veel mensen nu omdat Bosnië zo ontregeld is, heel veel mensen vluchten hiervandaan. Ze kunnen geen goed werk vinden. Als je een goed salaris verdient kan je ook voor je kinderen zorgen.

S: En niet alleen de werkgelegenheid maar ook de politieke situatie. Er is veel corruptie.

F: En als je naar Duitsland gaat kan je zes keer meer verdienen dan hier. Alle artsen die in Bosnië zijn gaan weg. Dat is het grootste probleem van Bosnië: alle slimme en jonge mensen gaan weg.

S: De situatie in Bosnië raakt ons niet zo heel erg.

F: Maar we zijn wel betrokken want we kijken wel elke dag naar het nieuws. Dan wil je toch meer doen.

D: En toen je terugkeerde naar Sarajevo, had je dan ook een gevoel dat anderen je anders bekeken omdat je weg was geweest? Misschien een gevoel van sociale uitsluiting?

F: Nee mensen waren bezig met hun eigen problemen. Die hadden geen tijd om naar mij te kijken en zich bezig te houden met schelden ofzoiets.

S: Maar ze kijken naar ons wel anders. En je krijgt wel vaak vragen als: waar was je dan? Hoe was het daar? Je bent weggegaan, je bleef niet in het land om te vechten en het land weer op te bouwen.

D: Ik kan me wel voorstellen dat je misschien dan soms een interne strijd hebt, omdat je inderdaad ook bij je kinderen wilt zijn en dat lukt dan niet en dat lijkt me wel moeilijk. Ik vind het prachtig Franjo en moedig hoe je hierover vertelt.

F: We zijn wel redelijk opgeleide mensen en dan moet je soms proberen rationeel over bepaalde dingen te denken. En je moet meestal snel beslissingen nemen voordat je te laat bent. Het is wel twijfelachtig: waarom zou je een land als Nederland verlaten dat goed voor ons is geweest en ons zoveel gebracht heeft? Dan moet je alles op een weegschaal zetten. Alle emoties in Nederland en die van Bosnië. Het was moeilijk om uit Bosnië te vluchten maar nog moeilijker om Nederland weer te moeten verlaten want je hebt in Nederland nog meer ervaringen opgebouwd. Nu ben je ouder en kan je rationeler afwegingen maken. Het was niet makkelijk maar toch hebben we de toekomst met onze

kinderen voor laten gaan. Want je kan passief zijn en zeggen: ik wil in Nederland blijven. Maar dan moet ik elke keer als er geldtekort is aankloppen bij je kinderen. En de kinderen - natuurlijk als kinderen zullen zij alles doen om je te helpen - maar als die niet veel over hebben, wat doe je dan?

S: We zijn ook door onze kinderen gesteund. Zij hebben ons overtuigd om terug te gaan. Vooral omdat mijn man zwaar fysiek werk deed zij mijn dochter: vader dit kan zo niet langer.

F: Het zijn heel veel dingetjes die bij elkaar kwamen: mijn gezondheid, mijn zware werk. Dan had je tot je 67e dat werk moeten doen. Dat kan bijna niet maar volgens de wet moet je. Jij moet misschien tot je 88e.

F+D+S: Hahahaha.

F: Dat zijn allemaal dingetjes die ons ervan hebben overtuigd terug te keren, ondanks alle emotionele banden in Nederland. Vooral met onze kinderen maar ook met de levensstijl in Nederland. We hadden ook kennissen en vrienden in Nederland. De buurt. We hadden een mooie flat met drie slaapkamers. En weer ergens verhuizen is moeilijk, want in Nederland zijn bijna geen sociale huurwoningen meer te vinden. Alles is duur. Ik heb alles in overleg met mijn vrouw gedaan, we deden alles samen.

S: Je weet dat het een risico is. Alles wat je doet in je leven is een risico.

D: En zou er ook verschil zijn tussen man en vrouw om terug te keren?

F: Dat kan ik niet zeggen. Wij hebben zelf de beslissing genomen. Toen we moesten vluchten had ik wel het leidende woord in de beslissing genomen. Maar de echte oorlog die hier uitbarstte wil je aan de kant zetten. Je kan niet geloven dat hier echt een oorlog is. Ik heb geen enkel moment getwijfeld dat het dan een lange en zware oorlog zou zijn. Dat je beter je kind ergens anders een toekomst kan geven. Wat betreft die keuze had ik het leidende woord. Maar wat betreft de terugkeer ging alles in overleg: vrouw willen we dat doen.

S: De keuze was niet makkelijk. We hebben er lang over nagedacht.

D: Nee dat zal best. En heb je spijt van die beslissing?

F: Nee tot nu toe nog niet. Je kan niet van tevoren denken en zeggen: ja ik zal ooit spijt krijgen.

S: We hebben van Nederland een kans gekregen voor één jaar om te kijken in Sarajevo hoe alles daar was.

F: We hoefden ook niet gelijk de flat af te staan. We hadden een huurflat en hadden een aanvraag ingediend om een jaar bedenktijd te hebben. Als we dan in Sarajevo niet konden wortelen konden we terug.

S: Ja we gingen het dus proberen in Sarajevo. En het jaar ging heel snel. We hebben in dat jaar eigenlijk een beetje bij beetje gekeken en dat ging wel goed.

F: Als je een beetje voelt dat je je gaat vervelen gaan we een uurtje wandelen.

S: We doen hier graag skiën.

D: Ach wat heerlijk. Ik ben bijna klaar met mijn vragen voor jou Franjo, sorry dat het zo veel tijd kost.

F: Hahaha nee geen probleem joh. Wij hebben geen haast wij zijn met pensioen. Jullie zijn jong, jullie hebben haast.

D+F+S: Hahaha.

D: Als ik je mag vragen naar ontworteling. Waar zijn je wortels. Is dat dan deels in Nederland en deels hier? Of ben je dan daar uit de grond gerukt en hier weer ingeplant?

F: Dat is niet zwart-wit te zeggen zo. Onze wortels zijn hier. Ik ben hier geboren en getogen. In Nederland heb ik verder mijn leven opgebouwd, de kinderen groot gebracht alle twee samen en is onze missie voldaan. Terugkeren hier in Sarajevo dan merk je dat de mensen hier meer op jou lijken dan die in Nederland. Qua mentaliteit. Dan kom je weer tot de herinneringen van vroeger toen je hier was, daar kom je weer steeds meer in. Ik heb het gevoel dat ik hier meer bij hoor dan daar.

S: Nou dat is niet helemaal waar.

F: Dat is niet aan jou om te zeggen, voor mij voelt dat zo.

S: We hebben toch een dubbele identiteit.

F: Haha ja dat klopt. We hebben ook een dubbel paspoort.

S: En we kijken naar alle Nederlandse televisiezenders. En als het Nederlandse elftal speelt juichen we ook. Maar als Bosnië tegen Nederland speelt weet ik niet voor wie ik zal zijn haha.

F: Ik lees hier ook elke keer Teletext, en met NOS kijk ik naar wat er in Nederland gebeurt. Baudet is voor mij verschrikkelijk, erger dan Wilders.

D: Ja dat snap ik wel, waarom?

F: Hij noemt het een democratie, maar dat is het absoluut niet.

D: En kijken jullie verder nog naar Nederlandse series? Heel Holland Bakt ofzoiets?

F: Wij kijken meestal naar Rudolph's Bakery.

D: Ja die zagen we ook op folders hier, die heeft een soort restaurant hier toch?

F: Ja hij komt hier vaak op het plein en kookt voor alle mensen, hij is heel populair hier.

D: Haha wat grappig.

F: Of we kijken naar The Voice of Holland of the talkshow van Jinek. Als het voor mij een interessant onderwerp is kijk ik wel. En natuurlijk naar de Nederlandse Eredivisie.

D: Voor welke club ben je dan?

F: Haha voor Ajax.

D: Haha mijn broer is voor Feyenoord.

Lachen allen.

D: Haha maar ik ben wel voor Ajax.

F: Oh ja? Gefeliciteerd.

Lachen allen.

F: Onze zwager is een Nederlander, hij is getrouwd met een Bosnische en wilde weg uit Nederland en zij wonen nu in Bosnië. Hij heeft een stuk land van mijn vader gekregen, in een dorpje ten westen van Bosnië.

S: Laat maar de foto's zien Franjo. Ze laten daar een huis bouwen.

D: Ach wat prachtig.

S: Hij heeft ook twee kinderen die wonen in Nederland. Om zijn huis wonen ook veel wilde dieren. Er leven ook bijvoorbeeld wilde wolven in het bos.

D: En mag ik u nog één of twee vragen stellen over de remigratie Franjo voordat ik vragen aan je vrouw ga stellen?

F: Haha geen probleem.

D: Oke top. Wat vind je mooi aan Sarajevo? Wat zijn de positieve dingen van de stad?

F: Het blijft een mooie stad met heel veel verschillende culturen.

S: Niet veel meer want alles is veranderd.

F: Ja maar wacht even, het blijft wel mooi. Er blijven ook veel monumenten over. Ze hebben de oude bibliotheek gerenoveerd die tijdens de oorlog in brand is gestoken. Binnen 50 meter heb je hier een moskee, een kathedraal, een orthodoxe kerk, een synagoge. Dat zit allemaal in het oude centrum van de oude stad. Dat is bijzonder. Waren jullie ook de Bascarsija geweest?

D: Ja we slapen daar dicht in de buurt.

F: Dat is de nasleep van de Turkse tijd, de Ottomanen waren eeuwen hier aanwezig. In deze stad gebeuren ook veel evenementen. Het Sarajevo festival dat wereldwijd geroemd is.

S: En de stad leeft nu ook meer.

F: Als je interesse hebt kan je van alles vinden. Ondanks dat de politieke situatie nu niet goed is en dat journalisten proberen de status quo nog steeds vast te houden. Liberale en linkse partijen - dat is net zo als ergens anders in Europa. Zij kunnen moeilijk samenwerken met de journalisten. Het wordt geen burgerstaat. Maar desondanks is de stad Sarajevo mooi. Er er zijn heel veel mooie steden rondomheen zoals Mostar.

D: Met de oude brug toch?

F: Ja. Dat is prachtig.

D: Hele mooie natuur.

F: Onze kinderen komen jaarlijks hiernaar toe en brengen hun vrienden mee om de natuur van het land te laten zien. We hebben heel veel watervallen. Dichtbij hier heel veel meertjes. De zee is ook 150 km hiervandaan.

S: Het leven is hier anders dan in Nederland. Hier woon je meer op bouwterreinen aangezien ze heel veel aan het reconstrueren zijn. Maar als je dan 's avonds gaat wandelen is de hele stad vol met mensen. Dit was in Zaandijk - de plek waar we in Nederland woonden - niet. Daar zag je niemand na zes uur 's avonds. Hier leeft het veel meer 's avonds. Dat vind ik leuker dan in Nederland.

Nederlanders leven meer binnenshuis.

D: Ja dat kan ik heel goed begrijpen! En laatste vraag voor jou Franjo: hoe denkt je dat je toekomst eruit zal zien?

F: In Sarajevo. Wij kwamen hier om te sterven, ja dat is het bittere.

S: Ach Franjo ook om te genieten.

F: Ja dat wel. Ik probeer nog veertig jaar te leven als dat kan.

S: Ja maar waar we sterven weet je nooit.

F: Ik heb altijd gezegd: onze woning restaureren. Dat hoeft niet zo goed te zijn maar dat het nog veertig jaar goed is haha dat ik hier kan overleven.

D: En hoe zie je de toekomst van Sarajevo?

F: Sarajevo zal net als Bosnië zijn. Politiek blijft het verdeeld maar op een gegeven moment zal iedereen beseffen dat personen belangrijker dan partijen zijn. Ooit zal het een burgerstaat moeten worden. Dat de mensen moeten beseffen dat iedereen van vlees en bloed is. Welk geloof, welke kleur dan ook. Dat besef zou beter zijn voor het hele volk en de staat.

Veel mensen komen niet terug. Dat is een beetje een sombere toekomst.

S: En de dorpjes in Bosnië zijn ook heel klein en daar heb je niets. Dat is heel anders dan in Nederland.

D: En wat is dan precies anders?

S: Vooral de mentaliteit. Dorpjes zijn echt dorpjes qua mentaliteit. De burens zijn anders, niet modern.

F: We hebben nog steeds paard en koets die dingen vervoert.

D: Nou dan ben ik met jou klaar Franjo, hartstikke bedankt. En als je dat goed vindt kan ik dan ook nog vragen aan jou stellen Sanela?

S: Geen probleem, wij hebben alle tijd haha.

D: Ah dat is heel fijn dankjewel. Het scheelt je hebt al bepaalde dingen vertelt, maar ik vind het heel fijn om jouw antwoorden ook te horen.

S: Haha geen probleem, al ben ik niet zo uitgebreid als mijn man hoor.

D+S: Hahaha.

S: Ik doe alles in korte woorden.

D: Haha geen punt. Zou jij jezelf ook kort kunnen voorstellen?

S: Ik ben dus Sanela, de vrouw van Franjo. En ik ben net als mijn man in 1992 gevlucht naar Nederland. Daar ben ik 26 jaar gebleven. Daar hebben we echt goed geïntegreerd. Je kan nooit een echte Nederlander worden maar we hebben echt ons best gedaan.

D: Maar ik vond het zo mooi, jullie zijn van een andere etniciteit - ik weet niet of je dat zo kan noemen - maar wel mooi dat de liefde dat overwint heeft. Of ging dat nooit zo in die tegenstellingen?

S: Nee nooit. We zijn altijd realistisch geweest. Mijn man is Kroaat en ik ben moslim. En hier is ook naast de oorlog tegen de Serviërs een oorlog geweest tussen Bosniërs en Kroaten.

D: Ja precies. Daarom.

S: Maar wij hebben daar nooit ruzie over gehad. Wij zijn altijd realistisch geweest. Nooit nationalistisch. Mijn man is bijna een betere moslim dan ik. Hij is meer voor Bosnië dan ik. En hij zegt altijd dat niemand perfect is. Alle twee kanten hebben goede en slechte kanten. En we hebben nooit echt ruzie. We denken heel veel hetzelfde.

D: Prachtig. En hoe hebben jullie elkaar ontmoet?

S: Hier in Sarajevo. In het olympische dorp. Mijn zus woonde in dezelfde flat als mijn broer. Dus via mijn zus en zijn broer hebben we elkaar leren kennen. En met de Olympische spelen in 1984 toen zijn we begonnen met afspreken. En zes jaar daarna zijn we getrouwd, in 1990. En twee jaar daarna is ons eerste kind geboren in Belgrado in die heftige situatie.

D: Ja hoe was dat voor jou? Je was zwanger van een kind, je had je eigen problemen.

S: Ja ik was acht maanden zwanger toen die situatie is ontstaan eigenlijk. Tot vijf uur zie je nog leven op straat. Maar na vijf uur is alles dicht. Je kan nergens heen. Ik heb eigenlijk een soort drukte gevoel in mijn buik. Ik wilde naar de dokter gaan, maar het ziekenhuis is helemaal aan de andere kant van de stad. Eén keer zijn we vertrokken naar het ziekenhuis, maar na 100 meter zijn we weer omgekeerd want we durfden niet. Zo erg was het op straat. Ik kan dat niet vertellen. Alsof er een Corona-virus is. Dus we zijn terug naar huis gegaan en toen hebben we besloten om weg te gaan naar hier. En toen hebben we besloten om te vluchten. Mijn man wilde ook niet gerekruteerd worden. Hij wilde tegen niemand vechten. Wij zijn gewoon niet voor de oorlog geweest. Wij wilden niet doden. Dat je iemand dood moest maken, dat zou ik nooit willen.

D: Ja en hoe kijk jij bijvoorbeeld naar Srebrenica als ik vragen mag? Want heel veel Bosnische moslims zijn overleden.

S: Ja dat was in 1995. Ja net als alle andere mensen. Verschrikkelijk.

(Ondertussen kletst Franjo met mijn broer en laat hij ook een foto van zijn dochter zien).

D: Ach wat een mooie omgeving en mooie meid ook haha.

S: Zij komt aanstaande vrijdag toevallig een paar dagen met haar vriendinnen een paar dagen skiën.

Ja zijn jullie nooit naar de Adriatische Kust geweest?

D: Nee helaas.

S: Daar moet je echt heen. Iedereen wilt hier komen. Ze zijn allemaal welkom.

D: Gezellig om dan met de hele familie te zijn denk ik.

S: En niet alleen onze kinderen. Mijn zoon heeft een hele kring Nederlandse jongens en ze willen allemaal hier komen.

D: Ah wat gezellig. En ja die brug van Mostar, die heeft zelf ook zo'n geschiedenis.

S: Ja die in 1993 kapot gemaakt door Bosnische Kroaten. Maar zij erkennen nooit dat zij dat gedaan hebben.

D: Ja, en hoe was het voor jou om weer terug te keren naar Sarajevo?

S: Ja heel moeilijk. Maar toen we besloten hadden te gaan was het een avontuur. Maar ik wil dit echt niet meer meemaken deze verhuizing. We zijn al een keer vanuit Bosnië naar Nederland gegaan en hebben ons leven van beneden opgebouwd. En nu weer. Dus we zijn met de auto hier gekomen. Met een paar dingetjes, niets meer. We moeten eenmaal terug in Sarajevo ook weer vanuit niets alles opbouwen. Dus dat wil ik niet meer, dat wordt een beetje teveel voor ons. Dat was heel emotioneel, heel moeilijk. Maar we hebben alles samen gedaan, we hebben echt een goede relatie.

D: Dat is heel fijn, zodat je ook heel veel steun aan elkaar hebt.

S: Ja en altijd praten over wat er gebeurd was, wat we konden doen. We hebben hier heel veel over gediscussieerd.

D: Ja want hoe was het voor jou als vrouw om terug te gaan? Was het moeilijker om een baan te vinden bijvoorbeeld als vrouw?

S: Voor mij was het een stuk makkelijker bijna dan mijn man. Hij was mijn beschermer. Die plicht voelde hij ook. Hij is fysiek wel een mannetje. Dat is dat Bosnische gevoel. De man is het hoofd van de familie. In die positie was dat voor mij misschien een stukje makkelijker. Maar hij was ook sterker dan ik. Vooral als je kinderen krijgt. Dan wordt je een heel ander persoon. Tenminste zo ging het bij mij. Voordat ik kinderen had was alles makkelijk. Maar als je een kind krijgt zorg je alleen nog voor het kind. Niets anders is belangrijk dan hun veiligheid en gezondheid. Je wordt veel emotioneler.

D: En was het vinden van werk een opgave? Al weet ik dat je moeder bent wat al bijna een baan op zich is eigenlijk.

S: Nee ik heb veel gewerkt, ook hier in Sarajevo. Tot de oorlog heb ik hier gewerkt als econoom. Ik heb daar zeventien jaar gewerkt voor de oorlog. En daarna toen ik in Nederland kwam heb ik in het begin niet gewerkt omdat ik voor mijn baby moest zorgen en de Nederlandse taal moest leren. Omdat ik ook minder contact had met mensen dan mijn man. Hij heeft sneller de Nederlandse taal opgepakt dan ik. Maar we zijn samen naar school geweest om de Nederlandse taal te leren.

D: En toen je weer naar Sarajevo ging, had je toen weer geprobeerd te werken?

S: Nee dat heb ik niet meer geprobeerd. Ik heb zestig jaar gewerkt, hier kunnen niet eens jonge mensen werk vinden, laat staan ik. En ik wil ook niet jonge mensen hun werk ontnemen. Ik heb ook geen behoefte aan om hier te werken, we hebben voor Bosnische begrippen een goed pensioen (vanuit Nederland). Dus we kunnen goed leven hier.

D: Dan is het wel mooi dat je juist samen kan genieten hier en leuke dingen te doen.

S: We proberen ook vrijwilligerswerk te doen hier. Je hebt hier veel arme mensen en kinderen zonder ouders. Toevallig is er een SOS dorpje voor die kinderen in Bosnië opgericht door Nederland.

D: Ach wat mooi.

S: Dat zijn allemaal huisjes. Zij financieren nog steeds die dorpjes vanuit Nederland.

D: Oh prachtig.

S: Omdat zoveel kinderen in de oorlog hun ouders verloren hebben. En daarna nog steeds. Die kinderen wonen tot achttien jaar in die dorpjes.

(Franjo laat een andere foto zien van de Bosnische zus van Sanela en haar Nederlandse man die een huis hebben gebouwd in Bosnië).

D: Prachtig huis en landschap. Mooi uitzicht ook. En dat huis is mooi gebouwd zeg.

S: Ja dat is het verschil tussen Bosnische mensen en Nederlandse mensen. Nederlanders willen alles netjes hebben. En mijn zus is ook een perfectionist wat betreft schoonhouden.

D: En als we het hebben over jouw re-integratie? Had jij gevoelens van ontworteling? Waar hoor jij echt thuis?

S: Ik voel me op alle twee plekken thuis. Echt waar, ik kan niet zeggen ik voel me hier meer thuis dan daar. Als ik ga naar Nederland voelt het echt alsof ik thuis teruggekomen ben. Misschien meer daar in Nederland dan hier. We zijn toch 26 jaar in Nederland. We hebben daar toch alles opgebouwd. Je ziet wel verschil tussen Nederland en Bosnië. En daar ben je gewend aan die dingen: alles is goed geregeld. Vuilnis wordt goed opgehaald. Alles is schoon. Goede omgeving. Alles is goed ingericht. Goede gebouwen. Hier is dat heel anders. Dat vind ik moeilijk. Na 26 jaar ben ik vergeten hoe het hier ging. Ik verwacht soms ook dat die dingen in Nederland ook in Bosnië gebeuren. Maar dat komt niet.

D: En kreeg je bijvoorbeeld nog toen je terugkeerde naar Sarajevo opmerkingen als vrouw?

S: Ja ik kan me dan niet inhouden. Als de mensen weten dat ik terug ben gekomen uit Nederland, zeggen ze: je bent in Bosnië geboren maar toch naar Nederland geweest. Dan ben je vergeten dat je hier vandaan komt. Dat soort opmerkingen.

D: En welk gevoel krijg je daar dan bij?

S: Ik ben er trots op dat ik in Nederland geleefd heb. En ik probeer hier mensen te vertellen hoe het daar ging en dat we dat ook in Bosnië moeten doen, sommige dingen. Mensen zijn het daarmee eens. Maar sommigen zeggen: ja, maar zo ging dat in Nederland. Dat hoeft dan hier niet. Met sommige mensen met een andere mentaliteit is het moeilijker om te praten. Moeilijk. Hier is ook oorlog geweest, dat kan je ook niet vergeten. Eigenlijk hebben we hier meerdere oorlogen meegemaakt: de WOII en de Bosnische oorlog.

D: Ja met de Tweede Wereldoorlog werd de stad toch ook door de Duitsers bezet?

S: Ja precies. Maar bij ons is bovendien de WOI hier begonnen in Sarajevo.

D: Ja dat weet ik, met Frans Ferdinand.

S: Ja precies. Een beetje te allemaal hè haha. Voor die mensen maar ja.

D: Ongelofelijk inderdaad.

S: Ik voel me na die 26 jaar in Nederland gewoon daar gewend. En ook aan het systeem van het land. Dat je gewoon je mening vrij kan uitspreken zonder dat je opmerkingen van iemand krijgt. Dat doe ik hier ook toch wel.

D: En je bent dan voor je man naar Sarajevo gegaan want je wist dat het beter was voor zijn gezondheid om dan hierheen te gaan, dus dat heeft voor jou ook een rol gespeeld of had je nog een andere keuze voor de remigratie?

S: Ja dat ook. Maar ik heb ook gewerkt in Nederland bij een accountancy bedrijf. Daar heb ik tien jaar gewerkt. Maar toen hebben ze het werk naar Polen over te brengen en toen hebben we allemaal ontslag gekregen. En sindsdien heb ik niet ander werk gezocht. Gewoon een klein pensioen en voor hier is dat voldoende.

D: Oké dus die factoren die jouw naar Sarajevo getrokken hebben (pull-factoren) zijn dat je hier goed kon leven?

S: Ja inderdaad. De eerste reden was financieel. Omdat we alle twee geen vol pensioen hebben verdiend. We zijn met 35 jaar oud daar gekomen. Mijn man heeft meteen werk gevonden in

Nederland, ik niet. Dus ik heb in Nederland maar tien jaar pensioen opgebouwd en voor de Nederlandse begrippen is dat niets. Dus de eerste reden voor de remigratie was financieel maar de tweede reden was de gezondheid van mijn man om te stoppen met werken. Dus voordat hij zou stoppen moesten we besluiten of we dan terug zouden gaan naar Bosnië. Want als hij zou stoppen moesten we meteen terug aangezien we anders niet konden rondkomen in Nederland. We konden dan wel in Bosnië leven maar dat zou echt heel armoedig worden.

D: Ah ja. Maar dat lijkt me ook wel moeilijk voor jouw als moeder zijnde om dan niet nu dichtbij je kinderen te zijn?

S: Ja dat is zeker waar. Maar mijn kinderen zijn op dit moment zelfstandig. Zij willen ons niet elke dag bij zich hebben. Mijn zoon was in Nederland soms niet één keer per week bij ons. Dus wat had ik daar aan mijn kinderen? En van Sarajevo naar Amsterdam is maar twee uurtjes vliegen. En je hebt nu allemaal smartphones waarmee je makkelijk contact op kan nemen.

D: En het is denk ik ook dat als ze dan hier komen in de zomer dan zijn ze er wel echt en hebben ze de volle aandacht.

S: Ja dat is wel echt waar. Dan zijn ze de hele tijd met ons mee. Ik heb mijn zoon heel weinig gezien omdat hij een vriendin heeft, ze wonen in een eigen flat. Ze hebben een eigen leven. Ze hebben ons niet meer nodig.

D: Ook wel mooi dat je als moeder je kinderen hebt grootgebracht en zelfstandig hebt gemaakt.

S: Ja precies dat is wel echt waar.

D: En ze weten dat je er altijd bent. Daar gaat het om.

S: Ja precies ze weten dat we er altijd voor ze zijn. En ze willen ook graag bij ons komen. En zo is het.

D: En dan de laatste vraag: hoe kijk jij naar de toekomst van Sarajevo en die van Bosnië?

S: Ik ben daar wel optimistisch in. Ik verwacht heel veel verbetering. En sowieso dat het leven van ons ook beter gaat worden. Elke dag zie je de situatie verbeteren. Ik verwacht geen oorlog meer. Ik denk dat niet dat mensen zo stom zijn dat er weer een oorlog gaat uitbreken.

D: Prachtig.

S: En je voelt ook met de regering en de kantons in Sarajevo dat het zijn best doet. Je ziet elke dag verbetering. Bijvoorbeeld er was een wedstrijd tussen basisschoolkinderen in heel Europa, en dat is een test voor basisschoolkinderen in heel Europa. Wij zijn bijna laatste op de PISA-test geworden. Dus ze hebben wel gezien dat het onderwijs hier echt op de bodem ligt. Dus nu gaan ze dingen doen om dat te verbeteren. En het land wilt ook heel graag bij de Europese Unie horen. En ze doen echt hun best. En ik geloof dat we wel over een paar jaar in de Europese Unie komen.

D: Dat hoop ik ook.

S: En dan wordt alles beter. Dat moet wel. Als ik kijk naar Kroatië bijvoorbeeld.

D: Haha ik ben eigenlijk klaar. Hartstikke bedankt voor je tijd.

S: Geen probleem.

Ter afsluiting geven we chocola aan dit stel en we worden uitgenodigd een keer terug te komen en bij ze op de koffie te gaan.

Uitgetypt interview:

05-02-20

Katarina

Bosnische Kroaat, 50 jaar

In hetzelfde BBI centre ontmoeten we de Bosnische Kroaat Katarina.

D: Hallo Katarina. Heel fijn dat je tijd vrij wilt maken.

K: Geen probleem. Doe ik graag.

D: Heel erg bedankt. Om te beginnen: zou je jezelf even voor kunnen stellen?

K: Natuurlijk. Ik ben Katarina, geboren in 1970. Ik ben nu 50 jaar en kom uit Mostar. Ik was 22 jaar oud toen de Bosnische oorlog uitbrak. Ik weet het nog als de dag van gisteren. Op mijn 24e ben ik naar Nederland gevlucht. In Nederland woonde ik met mijn man en twee kinderen totdat ik 5 jaar geleden weer terug ben verhuisd naar Sarajevo.

D: Ach wat heftig allemaal. Dan heb je zeker veel meegemaakt.

K: Ja dat kan je wel zeggen.

D: Oké vind je het goed als we beginnen bij het begin en het hebben over je geboorte in Mostar?

K: Geen probleem.

D: Top. Hoe was het voor je daar op te groeien?

K: Mijn hele jeugd heb ik daar doorgebracht. Mijn ouders waren daar beide geboren en kwamen daar dus vandaan. Ze kenden dus heel veel mensen. Ook kon mijn vader heel goed voetballen en werd hij daar wel bekend om. Verder ging ik altijd veel spelen met de buurmeisjes. Er zaten ook Bosniakken en Bosnisch Servische meisjes in mijn vriendinnengroep maar dit vonden we allemaal geen probleem. Er was veel contact voor de oorlog tussen de verschillende etniciteiten: we (Bosnische Kroaten) hielpen bijvoorbeeld mee met de bouw van de orthodoxe kerk. Of we vierden samen de feesten van de Islam. Ik kijk er met veel plezier op terug.

D: Wat fijn om te horen. Maar was je je ook bewust van etnische spanningen in de stad?

K: Nou als klein kind natuurlijk niet. Daar krijg je dan weinig van mee. Maar ik moet zeggen toen ik ouder werd merkte ik wel kleine dingetjes.

D: Wat dan bijvoorbeeld?

K: Nou dat de boodschappen vooral gedaan werden bij mensen met dezelfde etniciteit, of dat er weleens kleine schermutselingen waren tussen de verschillende etniciteiten.

D: Zoals?

K: Bijvoorbeeld ramen die werden ingegooid, of mensen die elkaar ontlieden omdat ze van een andere etniciteit waren. Maar niets dat echt niet kon.

D: Oké. En als we het hebben over de Bosnische oorlog. Je was dus 22 jaar oud toen de oorlog uitbrak?

K: Ja dat klopt.

D: Wel heftig. Ik ben nu 22 jaar oud en het is voor mij moeilijk te realiseren wat er zou gebeuren als er nu een oorlog uit zou breken. Je bent je ook zo bewust van alles lijkt me en staat in de bloei van je leven.

K: Ja dat was ook heel heftig. Ik weet er ook nog veel van.

D: Zou je er dingen over kunnen vertellen?

K: Ja dat kan ik wel. Ik moet zeggen dat ik het wel moeilijk vind om erover te praten.

D: Ja dat snap ik heel goed. In elk geval heb ik er veel respect voor dat je een poging wilt wagen.

K: Ja ik ga het proberen.

D: Fijn.

K: Voor de oorlog waren er kleine schermutselingen maar alles was rooskleuriger. Ondanks de verschillende etnische tegenstellingen deelden mensen een cultuur, tradities en overtuigingen. Mensen waren zich bewust van de verschillende etniciteiten, maar dat wil niet zeggen dat mensen nationalistisch waren. Er vonden ook bijvoorbeeld 'gemengde' huwelijken plaats: mijn nichtje bijvoorbeeld was het kind van een Bosnisch Kroatische moeder en een Bosnisch Servische vader. Dit had wel impact op de kinderen want mijn nichtje ging zich afvragen: papa en mama wat is nou de echte kerst? We vierden het op de orthodoxe manier maar ook op de manier hoe de Kroaten het vierden. Ze ging zich afvragen van waarom doen die opa en oma het zo, en de andere opa en oma het zo?

D: Ja ik snap wel dat dat soms lastig kan zijn. Maar misschien ook wel mooi omdat ze dan meerdere culturen meekrijgt en gemengde huwelijken laten zien dat etnische tegenstellingen overbrugbaar zijn.

K: Ja dat is zeker waar. Maar ze kampte wel met belangrijke vragen en wist niet goed waar zij nou behoorde.

D: Ja dat kan ik me goed voorstellen. En als we verder gaan op de oorlog: wat kan je daar nog meer over vertellen?

K: Het was een angstige tijd. Ik durfde niemand meer te vertrouwen. De buurmeisjes waar ik altijd mee speelde stonden nu aan 'de andere kant'. De etnische tegenstellingen werden verscherpt want ik wist dat ik de Bosnische Kroaten enigszins meer kon vertrouwen aangezien die aan mijn kant stonden. Mijn vader moest ook meevechten in de oorlog. Dat was moeilijk: ik was elke dag bang dat hij niet thuis zou komen. Ook mijn broertje was oud genoeg om mee te vechten, als ik nu met hem over de oorlog praat wil hij er weinig over zeggen. Dan vraag ik maar niet door, bang dat het wonden kan openrijten. Wel hebben mijn ouders me altijd proberen mee te geven: je moet van je eigen etniciteit houden, maar wel anderen respecteren. Je moet wel van anderen houden, en niet opgroeien met haat. Dit vind ik heel erg knap van ze dat ze er zo in staan. Want ook zij hebben veel mensen verloren door

mensen die hun vijanden waren en toch zeggen ze dat haat koesteren niet de oplossing is. Al snap ik wel dat andere mensen wel wrok blijven koesteren jegens anderen: als je vader of opa wordt vermoord door de Serven (Bosnische Serviërs) bijvoorbeeld, dan kan ik me daar wel iets bij voorstellen. Dan is het heel moeilijk over zaken als vergiffenis en liefde te praten wanneer je alleen maar aan verdriet en wraak kan denken. Het blijft dus een lastig stukje. En hangt ook af van de opvoeding.

Er zijn bijvoorbeeld meerdere films die over de Bosnische oorlog gaan. Die kan je misschien wel kijken als je erin geïnteresseerd bent?

D: Ja natuurlijk! Noem ze maar op.

K: Je hebt bijvoorbeeld de film 'in the land of blood and honey' geregisseerd door Angelina Jolie. Het gaat over een Bosnisch Servische politieagent en een Bosniakse vrouw die verliefd op elkaar worden voor de oorlog.

D: Oeh dat klinkt interessant.

K: Ja is het ook. Echt een aanrader.

D: Oké ga ik onthouden!

K: Je moet trouwens wel opletten wie het heeft geregisseerd om zo bias te voorkomen. 'The weight of chains' is bijvoorbeeld een goede documentaire die over de Bosnische oorlog gaat. Hier wordt de rol onderzocht die de Verenigde Staten, de NATO en de Europese Unie hebben gespeeld in het uiteenvallen van Joegoslavië. Interessant hierbij is ook dat er aandacht is voor het Servische perspectief aangezien de Serviërs vaak neergezet werden als de hoofdagressors in de oorlog. Maar zo zwart-wit kan je en mag je het niet zien. Meerdere actoren speelden hierbij een rol. Hier belichten ze vooral dat het een gevecht was tussen de Verenigde Staten en Rusland die werd uitgevochten in het communistische Joegoslavië. De VS wilde dit tegengaan en wilde dat landen onafhankelijk werden van het communistische systeem. Wilden de landen zich hiervan afscheiden, dan kregen ze hulp van de VS, wilden ze in de communistische staat blijven, dan volgden economische sancties van de VS.

D: Oeh wel een interessant perspectief dat in de documentaire geboden wordt!

K: Ja zeker. Verder vind ik het heftig van de oorlog dat nationale helden tijdens de oorlog daarna oorlogscriminelen worden.

D: Ja dat snap ik. Zou je dat kunnen toelichten?

K: Nou de broer van mijn opa - inmiddels gestorven - heeft in het Joegoslavië tribunaal gezeten in Den Haag. Hij deed de administratie aan de Kroatische kant, maar ze moesten iemand uitleveren. Dan pakken ze de kleine vis, en dat was hij. Iemand moest opdraaien.

Zo heb ik een heel ander beeld van het Tribunaal gekregen.

D: Heftig. Heb je het gevoel dat wanneer je er met vrienden over sprak je op veel onbegrip stuitte?

K: Ja dat zeker. Toen ik in Nederland zat begrepen mensen al weinig van de Bosnische oorlog, wel was vaak Srebrenica bekend en het Tribunaal. En als ze dan hoorden dat een familielid van mij daar werd berecht begrepen ze dit vaak niet en hadden ze vaak hun vooroordelen klaar.

D: Dat lijkt me wel moeilijk.

K: Ja dat was het ook wel. Ik heb ook het gevoel dat het onrechtvaardig is want iedereen heeft bijgedragen aan de oorlog. Iedereen heeft iets verkeerd gedaan in die tijd. Maar aan de andere kant snap ik ook dat mensen voor hun daden moeten opdraaien, maar door het Tribunaal lijkt het net alsof de Bosniakken de enige slachtoffers zijn geweest. Wij als Kroaten waren ook slachtoffers en hebben ook veel dierbaren moeten begraven. Dat was vooral in Mostar het geval waar veel dierbaren zijn vermoord door de Bosniakken. De Bosniakken hebben ook veel slechte dingen gedaan maar dat zie je weinig terug in het Tribunaal. Ook de Serviërs zijn net zo goed slachtoffers. In een oorlog zijn alleen maar verliezers. Dat blijft helaas vaak onderbelicht.

D: En was het moeilijk voor je met je familie te praten over de oorlog?

K: Ja dat was het zeker wel. De oorlog kwam vooral ter sprake toen ik voor mijn studie onderzoek ging doen naar de Bosnische oorlog. Toen merkte ik hoe gevoelig het allemaal lag om er nadertijd over te praten. We hebben er nooit echt bij stilgestaan wat we allemaal hebben meegemaakt. Je moet door en probeert te leven. Toen ik het weer opbracht had m'n moeder het erg lastig. Daar voelde ik me schuldig over, dat ik dat had losgemaakt. Echte trauma's kwamen weer boven. Mijn oma heeft bijvoorbeeld PTSS. Zij heeft in de oorlog als sociale medewerker gewerkt in de oorlog en heeft veel nare dingen gezien. En mijn oom - de broer van mijn moeder - werkte als ambulancemedewerker tijdens de oorlog. De dingen die hij heeft gezien kan ik me niet eens voorstellen. Allerlei verschrikkingen. Mensen die zonder ledematen over de grond moesten kruipen, families verscheurd door de oorlog, kinderen die omkomen van de honger, de continue granaat en mortierinslagen die maar niet tot een einde leken te komen, bang als je was dat ze dit keer op jouw huis zouden vallen of je dierbaren van je zouden ontnemen. En dan de vrees die alles overheerste. Het was heel moeilijk. Mijn oom heeft zelfs zijn ID-kaart moeten opeten en doorslikken om niet als Kroaat aan te worden gezien. We hebben het dus alleen over de oorlog wanneer ik ernaar vraag en dat doe ik dus niet veel zoals je wel begrijpt. De oorlog laat je met beide benen op de grond staan. Maar je moet niet je eigen problemen met die van anderen vergelijken, iedereen heeft zijn eigen zwaartes die hij meedraagt. Maar dat het niet makkelijk is geweest, dat is zeker zo.

D: Goh wat heftig allemaal. Wat een verschrikkingen moeten dit zijn geweest.

K: Ja echt.

D: En wat merkte je in je geboortestad Mostar tijdens en na de oorlog?

K: In Mostar was het verschil van voor en na de oorlog groot. Tijdens en na de oorlog werden de etnische tegenstellingen duidelijk. De ene kant van de stad werd Kroatisch, en de andere stad Moslim. Christelijk versus moslim. Letterlijk. Eén grote weg markeerde de scheiding en twee culturen gingen letterlijk naast elkaar bestaan.

D: Op een gegeven moment ging je ook van Mostar en van de oorlog weg toch? In 1994 ben je naar Nederland gevlucht toch?

K: Ja dat klopt. Mijn vader was een goede voetballer in Bosnië en werd daar beroemd. Toen werd hij via een speciale voetbalbeurs naar Nederland gehaald aangezien hij een talent was en hier werd hij

opgeleid. We konden gelukkig met het hele gezin naar Nederland komen: mijn vader, moeder en broertje. Ik ben blij dat we niet gescheiden van elkaar hoefden te leven.

D: Ja dat snap ik. Fijn om dat te horen!

K: Ja dat was het ook.

D: En welk beeld had je vooraf bij de migratie?

K: Nou veel Bosnische vluchtelingen vertrokken naar Duitsland tijdens en na de oorlog. Een soort beeld dat daar 'the American dream' geleefd kon worden, maar dan in Duitsland haha. Veel mensen waren bedrogen uit aangezien de integratie niet zo voorspoedig ging als gedacht. Mijn tante is bijvoorbeeld naar Duitsland gegaan. Nu gaat het beter met haar, maar de eerste jaren vond ze het heel moeilijk weer een nieuw leven in Duitsland op te bouwen. In een land waar ze niemand kende, haar oorlogsherinneringen meenam en de taal niet sprak.

D: Ja dat kan ik me heel goed voorstellen.

K: Maar wij zijn naar Nederland gegaan door die beurs van mijn vader waar ik je eerder over heb verteld.

D: Ja inderdaad. Fijn dat je hier terecht kon. Hoe verliep de integratie in Nederland voor jou?

K: Dat was moeilijk. Net zoals mijn tante eigenlijk, maar het scheelde dat wij met het hele gezin gingen dus we hadden altijd steun aan elkaar. Over de oorlog praten deden we amper, dat zou weer veel verdriet boven brengen. Ik had ook laatst een artikel gelezen over dat de integratie van Bosniërs bijna onopgemerkt verliep in Nederland en bij Turken en Marokkanen zou een veel groter stigma heersen.

D: Hoe komt dat denk je?

K: Nou misschien door het feit dat de mensen uit het voormalige Joegoslavië zich niet volledig hebben aangepast, maar wel hun best hebben gedaan zo volledig mogelijk op te gaan in de Nederlandse samenleving door de taal te leren en veel te werken hier. Daarom valt de migratiestroom minder op. Nederlanders hoor je vaak klagen over Marokkanen en Turken en de criminaliteit, maar over onze groep hoor je bijna nooit wat.

D: Misschien ook doordat het komt omdat er misschien meer begrip aanwezig is aangezien de Bosniërs oorlogsvluchtelingen zijn?

K: Ja ik denk ook zeker dat dat een rol speelt.

D: En als we het hebben over de remigratie, wanneer ben je naar Sarajevo geremigreerd?

K: 5 jaar geleden, dus in 2015.

D: Dus als ik het goed heb - en even rekenen hoor - dan heb je 21 jaar in Nederland gewoond?

K: Ja dat klopt.

D: Wow dat is een lange tijd, mag ik vragen waarom je er toch voor hebt gekozen terug te verhuizen?

K: Nou mijn ouders besloten acht jaar daarvoor terug te verhuizen naar Sarajevo toen ze de gepensioneerde leeftijd hadden bereikt. Ik heb altijd veel contact met Sarajevo gehad, het blijft toch je geboorteland en je wilt dat het daar goed mee gaat. Toen mijn vader twee jaar geleden stierf had ik

veel verdriet. Vooral omdat mijn moeder alleen achterbleef. De gezondheidsvoorzieningen in Bosnië zijn namelijk niet goed, niet zoals in Nederland. Dus ik heb het twee jaar aangekeken maar mijn moeder heeft dringend hulp nodig. En mijn broer heeft een eigen bedrijf en werkt veel in het buitenland, dus hij heeft geen tijd om voor mijn moeder te zorgen. Ik kan haar toch niet aan haar lot overlaten?

D: Nee dat lijkt me inderdaad niet. Maar alsnog heftig en knap van je dat je alles achterlaat in Nederland voor je moeder.

K: Ja dat doe je voor je moeder vind ik. Dat vind ik het mooie aan de Bosnische cultuur. Ouderen worden niet weggestopt, daar word voor gezorgd. Net zoals mijn moeder bijna haar hele leven voor mij heeft gedaan.

D: En is je man meegegaan met het terugverhuizen?

K: Ja. Daar heb ik veel steun aan gehad. Mijn kinderen zijn in Nederland gebleven. Maar dat begrijp ik wel. Het leven is beter voor hun daar.

D: Waarom is dat denk je?

K: Mijn dochter doet de studie Rechten in Utrecht en mijn zoon heeft een goede baan in de ICT. Dit kunnen ze niet zomaar opgeven. Ik verwachtte ook niet dat ook zij alles achter lieten om met ons mee te gaan naar Bosnië. Het is wel pijnlijk dat ik ze veel minder zie en ze komen niet al te vaak langs. Maar het is wel fijn dat wanneer ze dat doen, we wel volledige tijd voor elkaar hebben.

D: Ja dat snap ik. En het scheelt natuurlijk ook met de huidige social media en telefoonverbindingen dat je elkaar makkelijk kan spreken.

K: Ja daar zijn we inderdaad heel erg blij mee.

D: En waarom bent u naar Sarajevo geremigreerd en niet terug naar Mostar?

K: Sarajevo is een grotere stad en de gezondheidsvoorzieningen zijn daar beter dan in kleinere steden. Daar is mijn moeder dan ook heen verhuisd toen wij naar Nederland gingen. Daarom ben ik ook naar Sarajevo gegaan om haar op te zoeken. Bovendien zijn in Mostar de etnische tegenstellingen nog sterk aanwezig, te zien door de weg waar ik eerder over vertelde dat letterlijk de scheiding vormt tussen de ene kant van de stad die Kroatisch is en de andere stad die Moslim is. Ik wil niet meer op een plek leven waar die tegenstelling zo duidelijk is.

D: Ah vandaar. En is het misschien ook zo dat dat de plek is waar je de oorlog hebt meegemaakt en waar je niet geconfronteerd wilt worden met die herinneringen?

K: Ja dat speelt zeker een rol. Die stad was heel lang mijn thuis, die kende ik op mijn duimpje. Elke straathoek, elke weg, daar lagen allemaal herinneringen. Door de oorlog zag ik welke wreedheden mensen elkaar aan konden doen, mensen die ik mijn hele leven had gekend. Dat vond ik te pijnlijk om naar terug te keren.

D: Ja dat kan ik me heel goed voorstellen. Had je trouwens nog contact met Bosnië toen je in Nederland zat?

K: Ja vooral met mijn moeder dus die daar zat en een groot deel van de familie woont nog in Bosnië. Met andere mensen minder, de mensen uit Mostar helemaal niet meer, daar hoef ik ook geen contact meer mee te hebben.

D: Waarom niet?

K: Door het oorlogsverleden, doordat ik verraden ben door mensen die me dierbaar zijn.

D: Zo dat lijkt me heel heftig.

K: Ja dat was het zeker.

D: En hoe vaak ging je ongeveer terug naar Bosnië?

K: Elk jaar in de zomervakantie bijna wel.

D: Hoe vond je dat?

K: Altijd erg fijn om mijn familie weer te zien en mijn moeder natuurlijk. Maar ook wel pijnlijk omdat je je bewust werd van hoe ontwrichtend de oorlog geweest is. Het land lag letterlijk in puin. Toch blijft de veerkracht overheersen: de mensen moesten hun leven weer oppakken en hebben dat ook gedaan.

D: Ja ik snap wat je bedoelt. Ook mooi hoe de stad is omgegaan met de complexe geschiedenis door bijvoorbeeld Sarajevo Roses als monument te hebben.

(Tijdens de belegering van Sarajevo was het beton van de stad beschadigd door de vele mortier- en granaatinslagen. De stad heeft ervoor gekozen deze plekken te vullen met rode hars zodat er een rozenpatroon is ontstaan. Zo is er een monument ontstaan waar de mensen worden herdacht die door middel van granaten en mortieren om het leven zijn gekomen).

K: Ja inderdaad.

D: En hoe kijk je nu tegen de remigratie aan, waar ligt jouw 'thuis' bijvoorbeeld?

K: Doordat ik langer in Nederland woonde, maar ik nu weer terug ben in mijn geboorteland weet ik niet waar mijn thuis ligt. Ik kan zeggen dat op twee plekken mijn 'thuis' ligt, maar ook dat ik geen echt thuis heb. Het is maar hoe je het bekijkt. Het voelt alsof ik ontworteld ben, alsof ik een bloem was die bloeide in Bosnië maar waar door de oorlog mijn wortels daar werden uitgerukt en ik me maar weer ergens neer moest planten. In Nederland zijn er voorzichtig weer wortels ontstaan maar ook dit is verbroken toen ik de plicht voelde in Sarajevo voor mijn moeder te gaan zorgen. Maar de wortels in Bosnië zaten er nog altijd: een groot deel van mijn familie woont nog in Bosnië en het blijft mijn geboorteland en stad waar ik nu naar teruggekeerd ben.

D: Zo dat heb je mooi gezegd.

K: Dankjewel. Zo voel ik het ook echt.

D: En hoe kijk je als Bosnisch Kroatische naar Bosnië?

K: Het voelt alsof ik een Achterhoeker ben die me identificeert als een Duitser. Zo moet je Kroaten in Bosnië zien. Ze willen eigenlijk bij Duitsland maar dat lukt ze niet. Ik spreek dan ook bijvoorbeeld de Kroatische taal, die heb ik van jongs af aan van mijn ouders meegekregen. Dat moet ook wel, anders zou ik niet met mijn familie kunnen praten. Mensen voelen zich dan ook minder verbonden met je. Ik

vind het bovendien ook mooi de cultuur van mijn voorouders te dragen en het spreken van de taal hoort hier ook bij.

D: Ja dat snap ik. En hoe ging dan bijvoorbeeld de remigratie van etnische minderheden?

K: Nou mensen die na de oorlog terugkeerden naar een plek waar zij nu de etnische minderheid vormden, hadden het wel moeilijk na de oorlog. Als ik kijk naar de Kroaten, dan zijn vooral boven in Bosnië de Kroaten in de minderheid, we zijn echt verdreven daar. Als ik zou zeggen: 'ik kom uit Bosnië' dan zou ik daar echt de rillingen van krijgen. Ik wil daar niet mee geassocieerd worden. Dan word je geassocieerd met iets anders terwijl ik me juist wilt definiëren als de tegenovergestelde etniciteit. Ik zeg daarom altijd dat ik uit Herzegovina kom - dat is de zuidelijke regio van Bosnië - dat behoort ook tot Kroatië vind ik, want de meerderheid is ook Kroatisch.

D: Ik merk wel dat het nationalisme en het verleden hoog zit.

K: Ja dat is ook zeker wel zo. Ik kom uit Kroatië, of Herzegovina. Niet uit Bosnië. Maar dat hangt er natuurlijk ook vanaf wie wat heeft meegemaakt. Dit geeft niet aan dat ik Moslims of Serven haat. Maar meer dat je trots bent op je 'eigen' en alleen daarmee geassocieerd wilt worden.

D: Oke, dat kan ik enigszins wel begrijpen. Maar wel lastig en spijtig dat die etnische tegenstellingen nog heersen op die manier. Al kan ik dat makkelijk zeggen als 'buitenstaander' bijvoorbeeld.

K: Ja ik vind het ook jammer. Maar zo denk ik er wel over.

D: Ja dat snap ik. En wat vind je van het huidige politieke systeem bijvoorbeeld?

K: Het verdeelde politieke systeem snap ik bijvoorbeeld ook wel: soms voelden sommige familieleden van mij zich bedreigd als Kroaat wanneer je in een naoorlogse wijk in de minderheid bent. Dat leeft nog steeds. Wanneer je je bedreigt voelt, ga je ook eerder stemmen op iemand die jouw normen en waarden representeert.

D: Ja ook dat snap ik wel. En als we verder kijken, hoe zie je de toekomst van Bosnië voor je?

K: Ik vind: er zijn drie etniciteiten, waarom dan geen drie entiteiten? De Serven hebben wel hun eigen republiek in Bosnië, maar de Kroaten zijn weer samengevoegd met de Bosniakken en die hebben de Bosnische Republiek gekregen. Waarom hebben wij geen eigen entiteit? In Mostar is het bijvoorbeeld ook heel erg voelbaar dat de Kroaten erkenning willen als derde entiteit. We willen dat de Kroatische Republiek van Herzeg-Bosna een erkende staat van Bosnië wordt.

D: Waarom is het denk je gebeurd dat er geen drie entiteiten zijn gecreëerd bij het Dayton Vredesverdrag?

K: Omdat Europa geen moslimstaat midden in Europa wilt.

D: Oke, en hoe denk je er verder over?

K: Nou, als je de Servische Republiek binnen komt, dan hebben ze alleen al aan de taal zichtbaar op de borden hun eigen markeringen aangebracht van: dit hoort bij ons. De taal lijkt bijvoorbeeld op het Russisch en Latijn, zo wordt de link met de orthodoxie zichtbaar. Binnen de Bosnische Federatie is het een lastige samenwerking tussen Kroaten en Moslims. Dit is de meest nutteloze vorm van een democratisch systeem. Je hebt drie presidenten die alle drie de bevolking vertegenwoordigen. Het

afgelopen jaar bijvoorbeeld moest een Kroatische president gekozen worden. Er waren twee kandidaten hiervoor beschikbaar: één was meer gematigd en leunde meer naar het samenvoegen van Bosnië, maar veel Kroaten waren het daar niet mee eens. De ander pleitte voor een derde entiteit. Als ik het trouwens over Bosniërs heb dan bedoel ik Bosnische moslims.

D: Ja dat had ik al begrepen, maar bedankt voor de toelichting.

K: Geen probleem. Maar goed, de Bosniërs konden hierin ook stemmen en zij vormden gezien hun aantal de meerderheid. Zij stemden unaniem voor de gematigde kandidaat en niet voor diegene die een derde entiteit wilde. De Kroaten zijn dus altijd met het stemmen in de minderheid in vergelijking met de Bosniërs.

D: Ja ik snap dat dat lastig kan zijn.

K: Mijn ouders hebben er wel altijd ingestaan van: je moet iedereen accepteren. Maar nu ik weer in Bosnië ben kan ik vooral in Mostar de tegenstrijdigheid voelen: wij tegen hun. Dat is er zo ingeslepen en beseft je alleen als je er komt. Best wel triest eigenlijk, zo vorder je ook niet echt als land zijnde. Ik zou niet de hele Bosnische Servische generatie kunnen haten, zeker niet nu want zij hebben ook verschrikkingen in de oorlog meegemaakt. Maar als Kroatië speelt tegen Servië met voetbal, dan voel je wel echt die strijd.

D: Wel mooi dat je ouders ook vooral de acceptatie benadrukken.

K: Ja dat vind ik ook.

D: En als je meer ingaat op de toekomst van Bosnië Herzegovina? Of zal ik alleen Herzegovina zeggen?

K: Haha nee dat hoeft niet hoor. Nou als ik daarover nadenk dan weet ik wel dat er echt iets moet veranderen in het land om een betere toekomst te creëren. Misschien is de beste oplossing wel opsplitsing.

D: Dus dan bedoel je dat het Servische deel van Bosnië bij Servië gaat horen, het Kroatische deel bij Kroatië en het Bosnische deel Bosnië blijft?

K: Ja precies dat. Of iedereen moet zijn eigen entiteit krijgen. Dat zou rust geven in de spanningen tussen de verschillende groepen. Zodat er geen constante triggers ontstaan.

D: Denk je ook dat er nog een nieuwe oorlog kan uitbreken?

K: Nee dat denk ik niet. De internationale gemeenschap is nu veel voorzichtiger en laat dit niet zomaar gebeuren. In de huidige tijd is het veel moeilijker een oorlog te veroorzaken. Niemand zou dat ook opnieuw willen, iedereen weet dat er alleen maar verliezers zijn in de oorlog. Maar wat betreft de Europese Unie, het zal lang duren voordat Bosnië enigszins kans maakt om daar deel vanuit te maken. Teveel vraagstukken moeten nog worden opgelost. De Serven erkennen bijvoorbeeld de val van Srebrenica niet, maar dit is wel noodzakelijk volgens de internationale gemeenschap. Dit zullen ze nooit toegeven, daar zijn ze te trots voor.

D: En wat denk je specifiek over de toekomst van Sarajevo?

K: Ik vind het een mooie stad en erg interessant. Maar wat ik steeds meer zie nu ik hier woon zijn mensen met hoofddoeken die oorspronkelijk niet eens uit Bosnië komen. Vooral mensen uit Arabische landen trekken nu Sarajevo in. Dat geeft heel gauw een andere sfeer, maar het is niet zo dat ik daar iets tegen heb. Verder is het een stad met veel historie, en interessante monumenten en gebouwen om te zien. De geschiedenis sluimert nog en daar ben ik me zeer van bewust. Wat betreft de toekomst dan denk ik dat het wel goed gaat komen. Zoals ik al zei: een nieuwe oorlog zal niet meer plaatsvinden denk ik - daarvoor was het verlies te groot - maar het duurt nog wel even voordat de stad de geschiedenis echt te boven komt.

D: Ja dat het zo'n mooie historische stad is met een rijke en complexe geschiedenis dat kan ik alleen maar beamen! Ik vond het een fijn gesprek en wil je bedanken voor je tijd.

K: Graag gedaan.

Uitgetypt interview:

05-02-20

Branka

Bosniak, 56 jaar

Al in Nederland heb ik een keer telefonisch contact gehad met Branka om uit te leggen wat mijn doel was met de studie en om duidelijk te maken dat alles geanonimiseerd zou worden.

Eenmaal in Bosnië volgde het tweede gesprek.

D: Hallo. Echt ontzettend lief dat je tijd vrijmaakt en zie maar wat je wilt vertellen. Het is volledig anoniem zoals ik eerder zei.

Kan je jezelf eerst voorstellen? Hoe oud je bent, waar je vandaan komt?

B: Mmm, hier in Bosnië bedoel je?

D: Ja.

B: Ik ben dus 56 jaar, haha ik draai het vaak om. Maar nee 56 jaar.

D: Haha je doet het hartstikke goed hoor.

B: Haha er gaat veel mis met de getallen.

D: En waar bent u geboren in Bosnië?

B: In Tuzla. Het noordoosten van Bosnië.

D: U heeft verder een zoon, maar ook nog andere kinderen?

B: Ja nog een dochter die ouder is, zij is 30.

D: En woont die dochter in Nederland?

B: Nee zij woont in Duitsland eigenlijk, maar dichtbij de Nederlandse grens. Ze werkt in Nederland.

D: En uw zoon woont nu toch weer in Bosnië, hij was een tijdje teruggegaan in Nederland maar woont nu weer in Bosnië toch?

B: Ja hij is meer aan het kijken nog. Nog niet definitief. Soms in Nederland, soms in Bosnië. Op dit moment zit hij weer in Nederland.

D: Oja want waarom ging hij nu weer naar Nederland toe?

B: Gewoon om te kijken voor de zaak, voor zijn werk. En verder beetje mix van werk en gezelligheid.

D: En u heeft de Bosnische oorlog meegemaakt toch?

B: Ja. Ik woonde in Bosnië in een ander gedeelte, niet waar ik ben geboren. Dat heet Tezliz (?) en in de oorlog zijn we daar gebleven. En daarvandaan zijn we weggegaan.

D: Hoe oud was u toen de oorlog uitbrak?

B: Ik was toen 29.

D: Zo dan weet u daar wel heel veel van denk ik.

B: Ja zeker van alles meegemaakt.

D: Ik had er een paar dingen over gelezen en al een paar mensen over gesproken, want het lijkt me heel heftig want dat las ik over die oorlog dat in één keer buurman tegen buurman streed. Wat kan u over de oorlog vertellen, hoe was dat voor u?

B: Verschrikkelijk. Ook verschrikkelijk om over te vertellen. Ik ga niet zo vaak terug.

D: Dat snap ik.

B: Met mijn gedachten. Dan beleef ik alles opnieuw. Die herinneringen komen dan weer naar boven. Dat is niet fijn. Het is verschrikkelijk. Ineens begint iets. En je denkt: dat kan niet. Dat zijn mijn burens, mijn vrienden, mijn collega's. Met wie je alles deelt. Ik pas op hun kinderen, zij op mijn kind. Dat is eventjes iets, dat gaat zo voorbij. Het is alleen maar politiek en militairen. Wij hebben het altijd met elkaar goed gehad. En ineens is alles weg. Het verschrikkelijke gezicht van mensen zie je dan.

D: Maar dan lijkt me ook dat het vertrouwen in sommige mensen echt weg is.

B: Ja mijn vertrouwen was compleet weg. Ik wilde niet meer met mensen leven. Ik wilde alleen zijn. Mensen vond ik verschrikkelijk. Je kan niemand meer vertrouwen. Je draait je om. Zij willen alleen alles van jouw afpakken en vermoorden. Dat is onvoorstelbaar.

D: Ja dat kan ik me voorstellen. Want was u toen al moeder?

B: Ja ik had een kind van drie jaar.

D: Zo. Ik had daar een artikel over gelezen: over moeders uit Sarajevo die de oorlog meemaakten en jonge kinderen hadden. Dat verschrikkelijke verlies wat ze zelf meemaakten maar dat ze ook voor hun kinderen moesten zorgen. Periode van grote armoede. Je had niet alleen je eigen leven die je moest beschermen maar ook dat van je kinderen, dat lijkt me verschrikkelijk.

B: Ja dat is ook zo. Mijn man werd opgepakt in een gevangenenkamp en ik bleef daar met mijn kind alleen. Het is echt heel moeilijk om te vertellen.

D: Want jullie zijn Bosnische moslims toch?

B: Ja.

D: Het lijkt me ook als je man dan weg is, dan weet je ook niet wanneer hij terug zal komen. Maar hij heeft de oorlog wel overleefd toch?

B: Ja.

D: O god nou heel fijn.

En heeft u verder mensen verloren?

B: In de familie wel. Niet in het gezin, maar de familie wel.

D: En toen ging u op een gegeven moment naar Nederland toe. Wanneer was dat ongeveer?

B: Dat was ergens in oktober 1992. Een paar maanden zijn we in Bosnië gebleven. Maar als je daar bent in die tijd lijkt dat eeuwenlang. Zonder iets, zonder middelen om te overleven. Alles wat civilisatie betekent, dan ben je geen mens meer. Maar een getal op iemand zijn lijst. Je doet wat van jou wordt gevraagd. Je wacht tot je aan de beurt bent voor slaan, voor martelen. Je weet niet of je liever wilt leven of doodgaan. Eigenlijk heel vaak wil je liever doodgaan. Maar wij hadden een kind en dan probeer je daarvoor te zorgen.

D: Dan ga je ook leven voor dat kind denk ik.

B: Ja dan zie je dat als je plicht. Maar eigenlijk is alles zo hopeloos om je heen. Je ziet in het donker niets doordat er geen elektriciteit is. Alles wat je hoort zijn wapens en geschreeuw van soldaten en van mensen die worden geslagen.

D: Verschrikkelijk. Ja ik kan me daar amper iets bij voorstellen, het lijkt me echt verschrikkelijk.

B: Zucht.

D: Wel fijn dat enigszins - uw dochter was dan drie zei u - maar wel fijn dat uw zoon dat niet heeft meegemaakt.

B: Nee inderdaad. Hij is in Nederland geboren. Maar gedeeltelijk heeft hij van alles gezien en gehoord. De jaren daarna. Ook toen we in Nederland waren. Je lichaam is ergens verplaatst, maar je geest. Geestelijk blijf je alleen maar verbonden met diegenen die zijn achtergebleven. Ik vroeg me altijd af: waarom ben ik weg en ben ik niet dood en die anderen wel? Een enorm schuldgevoel waaraan je eigenlijk niets kan doen.

D: Ja dat snap ik.

B: Ongeveer een maand waren we onderweg toen we vluchtten uit Bosnië. Veel schuilen.

Je probeert ergens een plek te vinden en verder te gaan in de hoop dat je ergens een onderdak kan vinden. Zo zijn wij ook een tijdje in Servië verbleven, een tijdje in Duitsland. Je hebt geen huis meer. Je krijgt een beetje hulp van iemand onderweg. En zo ga je verder, hoor je wat. Zo hoorden wij ook dat ze misschien in Nederland mensen konden opvangen. Zo kwamen we daar terecht. Daar zijn we gebleven.

D: En weet u ook wanneer u in Nederland kwam?

B: Ja een maand waren we onderweg, dus ergens in november 1992.

D: Het lijkt me ook als je op de vlucht bent, dan ben je zo afhankelijk van andere mensen.

B: Dat is ook zo, je bent zonder middelen zonder iets. Dan is het alleen maar van: als iemand hielp, je even een plekje gaf om te schuilen en om te eten.

D: En ging uw man ook mee of zat hij nog steeds in dat kamp?

B: Ja wij zijn samen vertrokken daar. Gevlucht door eigenlijk van alles te geven aan smokkelaars die mensen wilden brengen. Dat was ook een verschrikkelijke weg. Steeds maar vragen: hoe zou het gaan? Of je het haalt of niet. Met een kind dat soms huilt en schreeuwt. Dat je haar mond dicht moet houden om ergens door te komen.

D: En heeft uw dochter daar nog herinneringen aan ook al was ze maar drie? Heeft ze daar nog nachtmerries over?

B: Ja een beetje wel, maar gelukkig minder dan wij. Dat is onvermijdelijk.

D: Ik vind het heel moedig hoe je hierover praat en daar heb ik alleen maar bewondering voor. Wat u heeft meegemaakt is echt verschrikkelijk. En hoe was het voor u eenmaal in Nederland? Het lijkt me heel moeilijk dat je weer opnieuw een thuis moet vinden en lukt dat dan wel?

B: Heel moeilijk. In het begin ga je van de ene naar de andere opvangcentra waar je wordt gestuurd. Maar ik ben wel blij dat je die militairen niet steeds ziet. Dat je een beetje weg bent van die angst die steeds maar over je hoofd hangt.

D: En hoe lang bent u in Nederland gebleven?

B: In Nederland 26 jaar.

D: Wow.

En hoe was dat? Waarom koos u ervoor terug te keren naar Bosnië en hoe ging dat in zijn werk?

B: Dat was de wens van ons alle twee: mijn man en ik. Elke keer als we terug waren voor bezoek aan familie dan was dat moeilijk. In Nederland hadden wij veel gedachten over Bosnië. Wij zijn nooit vrijwillig weggegaan uit Bosnië. Wij hebben gedaan wat we konden doen. In het begin was het ook heel erg nodig om familie te helpen die nog in Bosnië zaten. Dus werk zoeken en geld van hier in de eerste jaren naar Bosnië sturen. Onze kinderen werden groot, zaten op school. Het was moeilijk om een beslissing te nemen. En zo ga je steeds maar verder, probeer je wat te bereiken, wat te doen met je leven. Je begint in Nederland opnieuw. De taal was voor ons vreemd.

D: U kunt het heel goed hoor Nederlands. Het is wel een moeilijke taal om te leren volgens mij.

B: Ja dat is ook zo. Maar ja, dat was één van onze wensen, als we in Nederland zijn, proberen we alles te doen. En zonder taal red je je niet, of wordt het heel moeilijk.

D: U woonde 26 jaar in Nederland toch? Wat maakte dan dat u toch weer terug wilde naar Bosnië?

B: Bosnië trekt altijd. De hele tijd was de wens aanwezig, dat was altijd in onze gedachten. Soms is het de ene tijd zo, anders zo. Maar gelukkig dachten we alle twee hetzelfde. Toen de eerste jaren van de oorlog en alles wat er gebeurd was een beetje op de achtergrond kwam, toen gingen we nadenken. Alles wat we konden bedenken, zolang we blijven in Nederland, doen we ons best om verbindingen met Bosnië te maken op allerlei manieren. Via ons werk, via mensen, via vrienden en familie. Dat mensen uit Nederland meegingen naar Bosnië om te zien dat we geen barbaren zijn zoals dat soms in de media werd gezegd. De beelden die we in het begin in Nederland konden zien op de televisie, je ziet het, maar je verstaat de taal niet. Ze hebben het alleen maar over mensen die daar met elkaar

vechten. Zo raak je alles kwijt. Maar ook je zelfvertrouwen. Dus de hele tijd in Nederland dachten we, we doen ons best maar als we het meemaken dan willen we graag terug.

D: Had u ook het gevoel misschien dat u in Nederland niet helemaal begrepen werd?

B: Ja dat klopt. Met alles wat we hebben meegemaakt heb ik gezien je hebt overal mensen die je niet begrijpen of niet willen begrijpen. Maar daartegenover ook een heleboel mensen die je willen begrijpen. Zelfs op momenten dat je de taal niet spreekt. En dat hebben wij in Nederland meegemaakt. Het vertrouwen in mensen was ik volledig kwijt. Ik wilde helemaal geen mensen om me heen hebben, ik vertrouwde niemand. Maar langzamerhand kwam het een beetje terug en kwam je tot het besef dat op de hele wereld goede en slechte mensen zijn. En als je wat van je leven wilt maken dan is het goed om contact te hebben met goede mensen en met hun iets te maken. Hoe klein het ook is.

D: En waarom na dan die 26 jaar terug. Wilde u weer terug naar het geboorteland? Of trok dat Bosnische leven u aan? Of waren het meer financiële redenen? Welke redenen waren er eigenlijk?

B: Wij waren ons er helemaal bewust van dat het in Bosnië heel moeilijk ging worden op politiek gebied. Met heel veel corruptie die het leven van gewone mensen nog steeds heel moeilijk maakt. Maar daarnaast wat ik net zei over goede mensen en slechte mensen die je overal hebt. Onze wortels trokken altijd naar ons en wij wilden terug om hier te doen (in Bosnië) om te doen wat we nog kunnen doen. Wij zijn rond de 50/60 jaar. Mijn man is 60 en ik ben dat ook bijna. Haha, ik moet om mijn man lachen. Hij maakt altijd grapjes over de jaren.

D: Haha.

B: Wij hebben in Nederland gedaan wat we konden doen, in de gemeenschap van Bosnische mensen samen met Nederlandse mensen. Nou bestaat de wens voor mij om hier in Bosnië wat te doen en iets te helpen als we ergens wat kunnen doen met onze ervaringen van daar. Ik ben bijvoorbeeld bezig met gehandicapte kinderen. Daarvan was heel veel georganiseerd in Nederland, en hier is heel weinig daarvan. Vooral in kleinere steden en dorpen is er weinig. Dat soort dingen wil ik gebruiken. Mijn man is met muziek bezig, hij is hier bezig geweest met een koor. Zo willen we dat hier oppakken in het klein in onze omgeving iets doen.

D: Prachtig. Heel mooi dat u dan iets terug geeft. Uw man doet dat dan met muziek, u met gehandicapte kinderen.

B: Gewoon iets te doen wat zinnig is. Wat iets kan betekenen. Iets voor iemand maar ook voor onszelf.

D: Maar het lijkt me ook moeilijk want uw dochter zit in Duitsland, wilde u niet het pensioen in Nederland doorbrengen, dichtbij haar? En het is ook allemaal goed geregeld in Nederland?

B: Dat is ook zo. Er is van alles goed geregeld. De beslissing was ook heel groot. We hebben ook met onze kinderen gesproken voordat we dat gingen doen. Gelukkig zijn de tijden anders. Verbindingen zijn veel beter. Als je nu belt dan kunnen we elkaar vaak spreken wanneer we willen. Verbindingen met vliegvelden hier bij ons in de buurt. Vanaf Eindhoven vlieg je in 1,5 uur naar ons toe. Er zijn wel hele fijne mogelijkheden. Het is geen noodsituatie maar het is dat wij konden kiezen naar Bosnië te

gaan. We willen als God ons nog tijd geeft om te leven wat terug doen. Het is heel fijn hier met familie te kunnen zijn. Mijn moeder is heel oud. Ik kan haar eindelijk helpen, dat heb ik vele jaren gemist. Naast alle mooie voorzieningen die je in Nederland treft, wij zullen altijd een warm plekje in ons hart hebben voor Nederland. En voor heel veel Nederlanders. Wij willen graag die banden behouden en veel Nederlanders hiernaar toe brengen. Wij gaan ook daar op bezoek maar onze plek is toch hier in Bosnië.

D: Het lijkt me ook dat je een gevoel hebt van ontworteling. Je werd door die oorlog verplicht losgerukt en dan moet je je maar ergens anders weer wortelen. Maar als je in Nederland heb je denk ik ook een spagaat dat je ook in Bosnië wilt zijn.

B: Ja dat klopt. Nederland was ook een plek waar we de meeste tijd hebben doorgebracht en vele mooie herinneringen. Veel goede mensen. Maar wij zijn ook blij om hier te zijn.

D: Ja dat snap ik. En als ik echt naar uw thuis vraag, wat is dat dan?

B: Dat is Bosnië.

D: En wat maakt voor u een huis een thuis?

B: Ehm. Gevoelens. Mensen.

D: En hoe was dat om weer terug te keren in Bosnië? Om weer te re-integreren want je moest weer opnieuw settelen?

B: Ja, ik denk dat het lang duurde voordat we alle twee weer een plek hadden in Bosnië. Het was allemaal bekend maar ook heel veel nieuw. Wij kwamen hier elk jaar op bezoek. Alles is bekend, mensen zijn bekend. Maar als je hier constant blijft ben je met dagelijkse dingen bezig. Beginnend met administratie, werk, van alles om te regelen waar je iets kan vinden wat je tijdens de vakantie niet nodig had maar als je hier woont dan wel. Dat is allemaal wennen maar niet helemaal onbekend en dat maakt het makkelijker.

D: Ja want uw keerde niet terug naar uw vooroorlogse huis/stad toch?

B: Nee, daar zou ik ook nooit willen gaan.

D: Ik had dan dingen gelezen over mensen dat ze voor de oorlog ergens woonden maar dat door de oorlog zoveel mensen verplaatst waren. Dat dan ook hele andere bewoners in je huis woonden en dan vaak nu van de etnische meerderheid. Was dat bij u ook het geval?

B: Ja dat klopt bij ons ook. 1 klein verschil: wij kwamen oorspronkelijk niet daar vandaan. Maar toen we trouwden gingen we daarheen om te wonen en werken. We hebben alle twee mooi werk gekregen in die tijd, maar dat was zeven jaar voor de oorlog. We woonden zeven jaar daar, het ging goed. Maar ineens was alles anders. En gelukkig hoeven we niet daarnaar toe.

D: En dat wilt u dus ook niet meer?

B: Nee.

D: En waarom? Dan komen al die herinneringen weer op en die mensen?

B: Nee. Vooral wat mensen daar deden. Hoe mensen ineens deden. Dat is iets wat ik niet kan verklaren. Na al die jaren wat ik ook denk. Ik probeer te denken: mensen moesten iets doen van hun

meerderen. Maar zo onmenselijk dat moet niet. En dat is heel moeilijk. Met die mensen zou ik niet meer willen leven en gelukkig hoeft dat niet.

D: Ik snap wel dat u ook dan ergens probeert een nieuw leven op te bouwen. En hoe was het om weer in een andere Bosnische gemeenschap te integreren? Kreeg u bijvoorbeeld opmerkingen van: o u bent naar Nederland geweest?

B: Nee niet echt. Mensen zijn soms nieuwsgierig en vragen dingen. Maar op het ogenblik gebeurt in Bosnië zelf heel veel. Van een kant komen heel veel migranten naar Bosnië. Mensen uit het oosten: Syrië en van allerlei landen. En door de slechte economische situatie hier gaan veel mensen uit Bosnië weg naar West-Europa om werk en een beter leven te zoeken. Wat ik voel daarbij: ja het is één grote ellende in deze wereld. Het gebeurt steeds opnieuw. Al die oorlogen, al die machthebbers, wapenhebbers. Die van alles misbruik maken. Helaas maar kon het maar in vrede. Dat mensen ergens naartoe gaan om dingen te zien, te werken, wat te verdienen, wat te leren en dat ze ook kans hebben om terug te gaan naar hun eigen plekje. Hun eigen landje. Met eigen keuzes. Helaas veel te vaak gebeurt het niet.

D: Nee. Want het lijkt me ook moeilijk want u ziet nu dan ook Syrische vluchtelingen, dat zijn ook oorlogsmigranten. Hoe is dat voor u om te zien?

B: Verschrikkelijk. Zo voelde ik me toen ook. Veel Bosniërs hebben dat zo meegemaakt.

D: En toen u weer eenmaal in Bosnië zat, wat vond u dan mooi aan Bosnië? Want ik had gehoord dat veel Bosniërs klaagden over het individualisme van Nederland en ze vonden in Bosnië dat gemeenschapsleven dat weer opkwam, dat mensen 's avonds op straat een praatje gaan maken met elkaar. Ik weet niet hoe u daarover denkt? Wat vindt u dan de mooie kanten aan Bosnië?

B: Ja ik vind het landschap hier heel mooi. Met mensen omgaan heel mooi. Maar ja... Inderdaad in Nederland is veel meer individualisme, dat is in Bosnië veel minder. Veel meer met elkaar delen en leven in Bosnië. Ik denk dat je overal waar je ook bent open moet staan voor mensen, om mensen te leren kennen en pas als je ze kent kan je ook iets met hen delen. Dan wil je iets delen. Maar dat individualisme brengt iets hard in mensen. Pas als er grote problemen komen denken mensen meer aan elkaar en proberen mensen elkaar te helpen.

D: En heeft u het gevoel dat u met open armen ontvangen bent toen u eenmaal terugkeerde?

B: Jawel. Mensen zijn in het begin een beetje verbaasd. Ze denken zoals jij zegt: maar daar is alles geregeld en kan je beter leven. Ja, maar gaat het alleen daarom? Ik vind dat ik zelf ook veel moet regelen en dat zij allemaal in hun kleine omgeving iets kleins kunnen doen. En als iedereen dat doet dan is dat een enorme verandering.

D: Wat mooi. Dat was ook een mooie uitspraak van Mahatma Gandhi: als iedereen inderdaad probeert zijn eigen omgeving wat mooier te maken en probeert anderen te helpen dan kom je samen heel ver. Zoals u ook zegt. Je moet ook vaak niet de hele trap zien maar als je bij de eerste trede begint dan kan je ver komen. Maar het vergt wel heel veel kracht, doorzettingsvermogen en moed om zeker in uw positie dat ook te doen. Maar het is wel heel mooi dat u er zo in staat.

B: Ja zo denk ik. Ik ben ook heel blij en God dankbaar dat ik zo ver ben gekomen. Dat we nog leven en de kans krijgen om deze dagen hier door te brengen om toch iets te kunnen doen met heel veel mooie gedachten aan Nederland en wat we daar hebben gezien/geleerd.

D: Nu bent u weer dichtbij familie, u kon weer voor uw moeder zorgen. Dat lijkt me ook wel heel fijn.

B: Jazeker, dat geeft heel veel voldoening.

D: En had u nostalgische gevoelens toen u nog in Nederland zat naar het vooroorlogse Bosnië? Dat daar harmonie heerste?

B: Zucht. Dat over die harmonie en het mooie leven van voor de oorlog ben ik eigenlijk kwijt. Dat was als een geprikte ballon. Een hele mooie ballon. Ineens was alles weg. Dan besef je toch dat het heel anders was dan dat we allemaal dachten. Dat is onmogelijk om te begrijpen. Dat mensen zo kunnen veranderen. Waarom? Om iets materialistisch te krijgen. Om mijn spullen te pakken, mijn huis. Alsof ze daar blij van zouden worden. Maar zo te zien sommigen toch wel. Helaas.

D: En toen u in Nederland zat had u wel gevoelens van: hé, we willen toch naar Bosnië. Wist u dat het moeilijk zou worden? Dacht u daar goed over na?

B: Ja. Ik had geen illusie van oh ik ga naar Bosnië omdat ik daar wil zijn omdat daar alles mooi is. Mijn gedachten waren in Bosnië gaat het leven door. We doen wat om iets te maken van het land want de meeste mensen hebben het niet verdiend om in die ellende te leven. Helaas politiek en machthebbers (zucht) maken het zo. Ik had geen illusie om in het paradijs terug te komen maar gewoon om het leven te delen.

D: En heeft u spijt van de keuze dat u teruggegaan bent?

B: Nee gelukkig niet. Ik denk dat we een realistische situatie zagen en met open ogen hier kwamen, helemaal bewust van hoe het is. Maar ook dat we iets kunnen betekenen/veranderen, voor sommige mensen in onze omgeving. Niet om de wereld te veranderen, maar een klein beetje in de eigen omgeving.

D: Prachtig. En hoe kijkt u naar de toekomst van Bosnië?

B: Ik hoop dat de politiek zal veranderen. Dat jongere mensen en eerlijke mensen een kans krijgen om dit land te leiden. Daar hoop ik op. Dat het met kleine stapjes zal veranderen en verbeteren. En voor de rest is dat iets wat ik voor de hele wereld wilt.

D: Nog een laatste vraag: was het voor u anders om als vrouw terug te keren dan als man?

B: Daar merk ik niets van. Ik zie geen verschil voor mijn man en mij. Nee. Misschien dat het anders is wanneer iemand alleen is. Ik kan me voorstellen dat het voor ons makkelijker is geweest omdat we fijne dingen maar ook problemen kunnen delen.

D: Ik denk wel dat je heel veel steun aan elkaar hebt.

B: Jazeker.

D: Ik heb verder geen vragen meer. Heeft u zelf nog dingen die u wilt vertellen of was dit het zo?

B: Blijft dit anoniem? Ik ben niet iemand die graag in openheid hierover praat omdat dit ook moeilijk is.

D: Nee weet ik respecteer dit en alles blijft anoniem. En om dat te bewijzen lijkt het me handig dat ik dit uittyp en dat u het eindverslag kan lezen met de andere namen erin. Daar wil ik heel goed mee omgaan. En nogmaals ik vind het prachtig dat u zo uw verhaal kan doen. Ik vind het ontzettend moedig. Het is voor mij maar amper te beseffen wat u allemaal heeft meegemaakt. Maar nogmaals ik heb heel veel respect voor u in die zin.

B: Dankjewel. En ik vind het van jou ook heel erg goed dat je op zo'n leeftijd je bezighoudt met dit van wat in Bosnië of in de wereld gebeurt. Als de mensen dat willen en bewustzijn en moeite doen om te begrijpen en aan de goede kant te staan dat vind ik heel belangrijk.

D: Eens. Ik heb zelf ook - zoals u zelf zegt - dat als mensen elkaar wat meer zouden proberen te begrijpen en meer compassie en meer respect voor elkaar zouden hebben dat we samen de wereld een stukje mooier zouden maken.

B: Ik vond het een heel fijn gesprek. Ik wens je heel veel succes met je scriptie.

D: Nogmaals hartstikke bedankt en ik vond dit een heel fijn gesprek met u. Heel erg bedankt voor uw tijd en nog heel veel succes in Bosnië en ik hoop dat u met uw man en kinderen nog een heel fijn leven heeft.

B: Nog heel veel succes en misschien dat we in de toekomst nog contact kunnen houden. Mijn man had een vraag: hij gaat binnenkort naar Nederland om aan een project te werken in de buurt van Trebernic (?) wordt iets gebouwd voor de moeders van Srebrenica. Hij is bezig met allerlei projecten daarom vraagt hij om contact te onderhouden. Dus mocht hij een keer contacten in Nederland nodig hebben kan hij dan jou benaderen?

D: Zeker. Ik ben heel erg bereid en vind het allemaal maar mooi als ik uw man ergens mee zou kunnen helpen. Dat zou ik heel mooi vinden. U hoeft me maar te bellen en dan probeer ik iets te betekenen. Zeker.

B: Ja dat is het mooie. Als we voor elkaar iets kunnen betekenen en verder aan mooie dingen kunnen bouwen om de wereld wat mooier te maken. We horen van elkaar.

D: Hartstikke bedankt nogmaals en een hele fijne dag.

B: Jij ook. Dag.

D: Dag.

Uitgetypt interview:

06-02-20

Madiha

Bosniak, 65 jaar

Het sneeuwt flink. Maar ondanks de gladde straten, het weer en haar knieproblemen vindt de 65-jarige Madiha het geen probleem naar het BBI centre (het grote winkelcentrum in Bosnië) te lopen zodat ik haar kan interviewen. Ze wordt dan ook hartelijk gegroet en een fijn gesprek volgt.

D: Heel fijn dat u gekomen bent, hartelijk dank daarvoor.

M: Graag gedaan.

D: Zou u uzelf kunnen voorstellen? Bijvoorbeeld leeftijd, geboorteplaats.

M: Ik ben Madiha. Ik ben al 65 jaar. Getrouwd en heb twee kinderen. Zoon en dochter. En ik woon nu in Sarajevo.

D: En waar bent u geboren?

M: In Zvornik.

D: Dat was het oosten toch?

M: Ja meer Oost-Bosnië.

D: Had u eigenlijk een beroep voor de oorlog?

M: Ja administratieve secretaris.

D: De oorlog brak uit. Want gebeurde er toen voor u?

M: Ik vluchtte in 1992 met twee kinderen het land uit. Mijn man bleef hier.

D: U weet nog wel het moment dat de oorlog uitbrak, hoe was dat voor u?

M: Wij hadden niet verwacht dat de oorlog uit zou breken. De situatie was niet goed. Wij konden mensen met wapens zien. Vooral Bosnische Serviërs. Stonden op de straat met wapens en gingen mensen controleren. Dat was een slechte situatie. Ik dacht dat het goed was met mijn kinderen weg te gaan. De volgende dag kwam mijn man ook naar Kladanj. De stad heet zo.

D: Hoe spel je dat?

M: K - l - a - d - a - n - j. Omdat bij ons nj twee letters is. Toen heb ik in Vlasenica gewoond.

D: En waarom bleef uw man in Bosnië?

M: Hij was er wel de volgende dag heen gekomen. Maar zo ging de situatie. Mijn man zei tegen mij: blijf jij hier. Ik moet hier werken. Als ik naar je bel dan kom je thuis. Ik heb thuis de ziektewet. Dan hoef ik niet te werken. En de kinderen konden niet naar school. Toen mijn man terugging naar huis, ben ik daar (in Zladan) gebleven bij mijn kinderen. Mijn man zei dat ik bij zijn broer moest wonen. Dat is Tuzla, dat ligt tegen Kroatië aan. Grens tussen Bosnië en Kroatië. Dat was niet ver. Mijn man zei tegen mij: ga naar mijn broer toe. Ik was met mijn kinderen daarheen gegaan. Toen ik daar was en de oorlog begon, was er geen kans om terug te gaan. Mijn collega kwam naar mij toe in de stad waar ik was met kinderen, en zij heeft gezegd tegen mij: Madiha, in Vlasenica is horror. Overal worden vrouwen verkracht en mensen afgeslacht. Zij zegt tegen mij dat ik van Bosnië weg moet met kinderen. Dat komt niet goed. De dochter van de broer van mijn man woont in Kroatië, dat is ook de stad dichtbij Bosnië. Haar man en zij hebben vaak naar mij gebeld: tante kom naar ons toe. Ik hoorde ondertussen niets meer van mijn man.

D: Hoe was dat voor u?

M: Vreselijk. Ik heb gebeld naar mijn Bosnisch Servische buurvrouw en vroeg haar: weet je wat over mijn man? Zij heeft gezegd tegen mij: ik weet niets. Maar Madiha bij jouw thuis is alles kapot

gemaakt. Vreselijk. Zij zegt tegen mij: beter kom je niet terug want heel veel vrouwen worden hier afgeslacht. Als je wilt terugkomen, ga dan alsjeblieft niet naar je huis maar kom bij mij. Want wij waren hele goede vriendinnen. Verder zei ze: ik weet dat je geslacht wordt, maar ik weet niet precies waar de polizia is. Ik dacht toen: ik ga weg van Bosnië en probeer mijn kinderen te redden. Ik hoor niets van mijn man. Ik weet niet of hij... En dan het nichtje van mijn man zei dus: kom naar ons. Het was moeilijk om daarheen te komen. Onder het dak van vrachtwagens waren heel veel vrouwen met kinderen. Die vrachtwagens hebben ons naar Kroatië gebracht. Maar er waren heel veel bombardementen in de stad. Wij hebben mensen zonder been gezien, zonder hoofd. In die vrachtwagens hebben wij alles gezien. Ik had heel veel nachtmerries hierover. Zucht.

D: Zoiets vergeet je nooit meer denk ik.

M: Nee nooit.

D: Wel mooi dat u door een Servische buurvrouw bent geholpen. Omdat je vaak leest van de etnische tegenstellingen. Buurman streed wel tegen buurman: maar er waren ook mensen die verder keken. 'Goede Serven'.

M: Ja klopt. En toen wij in Kroatië kwamen zag je dat ze heel veel bommen en granaten stuurden. Toen we daar kwamen, is de zoon van mijn zus door een granaat geraakt. Hij was dertien jaar.

D: Oh wat naar.

M: Hij lag negen dagen in een coma in het ziekenhuis. De dokter zei tegen mij: 3% kans dat hij overleefd. Dit moest ik zeggen tegen mijn zus. Mijn zus was verlamd van de stress. Ik ben naar het ziekenhuis gegaan en heb gekeken of hij nog leefde. Alles deed ik. Maar gelukkig negen dagen erna is hij bijgekomen. En ze hebben hem met de helikopter gebracht naar Zagreb gebracht. Daar lag hij in een ziekenhuis. Daar moesten wij naartoe gaan. Mijn zus en ik met kinderen en haar man zijn naar hem toegegaan. Daar in Zagreb was niets. Geen geld. Iemand heeft voor ons drie nachten betaald dat wij in een hotel konden slapen. Iemand heeft ons geholpen. Een ander iemand heeft ook tegen ons gezegd: je mag bij mij thuis zijn. Die zei: mijn kinderen zijn op vakantie, jullie mogen twee weken in mijn flat. Toen wij in dat hotel zaten, en toen naar die man. Iemand ging voor ons organiseren dat we als vluchteling naar Nederland konden gaan. De man van zijn zus wilde hier blijven bij mijn zoon. Jullie moeten weg van hier. Omdat wij hier niets hadden: geen geld en onderdak. Dat was voor mijn zus erg moeilijk.

D: Ja dat kan ik me voorstellen als je je man en zoon moet achterlaten die in het ziekenhuis ligt.

M: Ja. Die zoon was helemaal verlamd. En de ogen waar naar achteren gedraaid. Zo vreselijk. Hij was in het hoofd geraakt. Mijn zus was aan het huilen: ik kan niet weg. Maar haar man zei: je moet weg. Ik blijf bij onze zoon.

D: En hoe was het voor u naar Kroatië te gaan? Want de Bosniakken streden ook voor een periode tegen de Bosnische Kroaten. Was u niet bang om naar Kroatië te gaan?

M: Nee. Het was later dat ze tegen elkaar gingen vechten. Dit was 1992. Later pas vochten de Bosniakken tegen de katholieke Kroaten, volgens mij rond 1993-1994. In die tijd was het niet en was ik niet bang.

D: Het is voor ons heel moeilijk voor te stellen wat u heeft gezien en uw zus.

M: Ik heb de zoon van mijn zus in mijn handen gehad. En dat hoofd omgedraaid. In mijn handen heb ik gezien hoe de hersenen er een beetje uitgingen. En mijn dochter moest naast mij huilen: mama, mama, mama.

D: Wel heftig om te zien wat mensen elkaar aan kunnen doen.

M: Ja heel heftig.

D: En op een gegeven moment bent u in Nederland aangekomen toch?

M: Ja. In Zagreb hebben we geschreven. Er waren vier bussen naar Nederland gegaan. Wij hebben in Kroatië een paspoort aangevraagd, aangezien we die niet meer hadden. Wij hebben daar foto's gemaakt en een paspoort gekregen. Maar onderweg tussen Slovenië en Kroatië mochten we niet door Slovenië heen. Wij waren drie nachten op straat bij de douane. En de kinderen. En dan komen er heel veel journalisten die zeiden: help deze mensen in Nederland. Ineens kregen we bericht van de minister van Buitenlandse Zaken Hans van der Broek. Hij is naar ons gekomen en zei dat we in Slovenië ergens moesten slapen. Slovenië zou voor ons zorgen. Twee of drie nachten bleven we daar. In die tijd was er geen wet voor vluchtelingen, alleen voor asielzoekers. Wij zaten in de kazerne in Slovenië. In die tijd wilden veel mensen profiteren van vluchtelingen. Toevallig was in de kazerne een vrouw met kinderen. En toen mochten mijn zus en ik en de kinderen bij haar slapen. Want de kazerne was vies en stonk. Het was niet schoon. Alle mensen zaten daar en konden niet slapen. Dat was drie dagen. En dan nog drie dagen in Slovenië. En toen mochten we wel naar Nederland en kregen we een visum. We kwamen in Zeewolde(?) aan. Iets met een z.

D: Zwolle?

M: Haha nee die niet, die stad ken ik wel.

D+M: Haha.

M: Toen mochten we slapen in een toeristenhuisje. En daar was een zwembad, dat was leuk voor de kinderen. Uit de muur kwam de kraan en daar kwam thee uit en melk. Dat was heel bijzonder voor de kinderen. Die kazerne in Den Bosch was gelukkig klaar voor ons. We kwamen vier augustus aan in de kazerne in Den Bosch in 1992.

D: En hoe ging het verder met de zoon van uw zus die in het ziekenhuis lag?

M: De zoon van mijn zus is gebleven in het ziekenhuis in Zagreb. De Duitse vluchtelingen van de staat Weimar, dat ziekenhuis en de ambulance wilden daar kinderen uit Bosnië helpen die geraakt zijn in de oorlog.

D: Dat is mooi.

M: De zoon van mijn zus is daarnaar toe gebracht. Meer kinderen waren daar. Toen wij kamen in de kazerne in Den Bosch hadden wij een contactpersoon. Die heeft geprobeerd om te bellen naar Zagreb

en te vragen hoe het gegaan was met de zoon van mijn zus. Toen hoorden we dat de zoon van mijn zus naar Weimar is gebracht. Toen wij in de kazerne waren zijn heel veel Nederlanders naar ons gekomen om wat snoepjes te brengen. Kleren, schoenen kregen we.

D: Ahh.

M: Eén man is naar ons toe gekomen met chocolade. De jongste zoon van mijn zus - mijn zus heeft twee kinderen, de oudste is geraakt door de granaat - de jongste was daar wel bij zijn moeder. Hij heeft de chocolade aan de jongste zoon gegeven en zei dat als hij een broer of zus had die ook mee mocht. En de jongste zoon zei: ja ik heb een broer, maar die geraakt door een granaat en zit nu in Duitsland. Maar kinderen leren zo snel Nederlands. Wij waren daar (kazerne Den Bosch) ongeveer twee weken.

D: Knap is dat hè?

M: Ja.

D: En hoe is het nu met de oudste zoon dan?

M: Goed. Hij is afgestudeerd, kreeg een baan, is getrouwd en heeft twee kinderen.

D: Nee joh wat fijn.

M: Ja. Hij is wel gehandicapt. De linkerkant van hem werkt niet goed. Het rechterbeen is ook korter. Als hij loopt, loopt hij scheef. Door alles wat hij heeft meegemaakt is hij wel onder behandeling bij een psycholoog.

D: Ja dat zal best, want hij heeft zulke trauma's opgelopen.

M: Ja absoluut. Maar hij heeft wel twee kinderen. Als we klaar zijn laat ik jullie de foto zien van mijn kinderen en van mijn zus.

D: Ah leuk is dat. Ik sprak verder een andere vrouw en die zei tegen mij dat ze het vertrouwen in mensen een beetje was kwijtgeraakt door wat er door de oorlog was gebeurd. Zij had dat vrienden van voor de oorlog ineens haar vrienden niet meer waren. Heeft u dat gevoel ook?

M: Ja. Maar mijn buurvrouw heeft mij gezegd: als je komt kom je niet naar huis maar kom je bij mij. Zij wist dat ik anders geslagen kon worden en nog erger. Zij heeft mij gewaarschuwd. Ik ben haar dankbaar. En toen ik kwam naar mijn stad na de oorlog. Dat was in 1997, toen kwam ik naar haar toe. Toen heb ik mijn cadeau aan haar gegeven. Ik heb nog steeds met haar contact. Toen vertelde ze me dat haar man (Bosnische Serviërs) moslims heeft geholpen en daardoor geslagen werd en gestorven is. Omdat hij moslims heeft geholpen.

D: Ach wat verschrikkelijk.

M: En mijn college met wie ik samen in een kantoor gewerkt. Ik vertrouw ook in haar. Zij heeft mij ook gewaarschuwd. Wij weten allemaal wie aan de goede kant en aan de slechte kant stond. Wij weten allemaal wie er in de stad waar ik woon vrouwen verkracht hebben. Die kan je nu zo aanwijzen.

D: Dus als u naar huis zou gaan zou u geslagen worden.

M: Ja door de Serviërs.

D: Waarom precies?

M: Omdat ik moslim ben. Waarom is er oorlog? Moslim.

D: Verschrikkelijk.

M: En moet je je voorstellen, mijn dochter was dertien jaar oud toen tijdens de oorlog uit haar klas twee meisjes verkracht werden en daarna vermoord. Van dertien jaar.

D: Dat kan je je niet voorstellen.

M: Nog steeds na zoveel jaren kan het niet in mijn hoofd: hoe en waarom? Wij hebben allemaal samen niets gemerkt, en ineens... Zoveel Servische mensen zeggen nu sorry en dat ze niets wisten. Maar ik weet dat hij slechte dingen heeft gedaan. Velen willen zeggen: ik heb niets gedaan. Maar jij weet dat hij wel wat heeft gedaan. Daarom is er geen vertrouwen meer.

D: Dat snap ik. Ik had ook dingen gelezen over verkrachtungskampen waar dan Servische baby's worden gemaakt. Verschrikkelijk.

M: Ja echt. Hebben jullie toevallig de films gekeken gemaakt door een vrouw uit Sarajevo. Zij was een journalist en woont in Amsterdam en heeft een film gemaakt. Hebben jullie die film gezien?

D: Nee heb ik niet gezien. Ik ben wel twee films tegengekomen die ik nog moest kijken, misschien is dat één van die twee. Weet u ook hoe die film heet?

M: Schudt nee.

D: Ik ken er één: a boy from a war movie en ... the land of my dreams.

M: Nee. Iets van mijn oorlog. Ik zal het opzoeken thuis. Dan stuur ik het je op. Dan vraag ik het mijn man. Ik heb wel gezegd tegen mijn dochter, zij woont nu in Amsterdam. Ze had wel zes maanden gewerkt bij de Wereldbank in Sarajevo maar kon niet aarden en wilde toch terug naar Nederland. En mijn dochter kent de filmmaakster. Zij (de filmmaakster) is ook verkracht door Serviërs.

D: Heftig zeg. Ja die film ga ik wel kijken, dat is wel interessant. En hoe lang heeft u in Nederland gewoond?

M: 23 jaar.

D: Hoe was dat voor u?

M: Ik kan niet klagen. Goed. Ik was er vijf jaar alleen. Mijn man heeft in Bosnië de oorlog meegemaakt, en toen is hij naar Nederland gekomen. Maar hij was hier helemaal niet gewend. Hij kon de taal niet leren, is ziek geworden. Aangezichtspijn. Allebei de kinderen, mijn zoon is naar Londen gegaan, mijn dochter zit in Nederland. Mijn zus heeft ook besloten terug te gaan naar Bosnië. Wij waren alleen in Nederland. Mijn man heeft me gevraagd om alsjeblieft terug te gaan naar Bosnië. Mijn kinderen zeiden dat we altijd ze in Nederland mochten opzoeken als we dat wilden. Hij is helemaal niet gewend. Mijn buurman zei tegen mij: wat zielig hoe hij alleen in de tuin loopt. Mijn man was ontevreden. Maar voor mij: ik was altijd positief en dacht altijd dat het goed zou komen. Ik heb mijn best gedaan met kinderen. Mijn kinderen waren goed op school. Mijn zoon was wel intelligent, ik wilde zo graag dat mijn kinderen konden studeren. Ik zei tegen mijn dochter: help mij niets in huis. Ik wil zorgen dat je boeken krijgt. Ze moest met de fiets naar school in Doetinchem. Dat was om acht uur 's ochtends. Om vier uur 's middags thuis. Ik deed alles in het huishouden zodat mijn dochter kon

leren. Ik was ook zelf naar school gegaan om de Nederlandse taal te leren. Ik wilde niet doof zijn maar onder mensen. Ik ben ook naar de Wereldwinkel gegaan in Doetinchem om daar als vrijwilligster te werken. Ik woonde zelf in Gaanderen.

D: Wat grappig, wij (mijn broer en ik) komen uit Doetinchem en kennen die winkel. Toevallig. Kent u ook Ankie?

M: Natuurlijk.

D: Dat is onze buurvrouw. Die woont bij ons in de straat.

M+D: Hahaha.

M: Groetjes van Madiha zeg maar tegen haar.

D: Haha doen we. Wat een kleine wereld. En op een gegeven moment wilde u weer terug naar Bosnië. Waarom Sarajevo en waarom überhaupt terug?

M: Alleen voor mijn man. Omdat mijn kinderen zijn weg van huis, wij waren met z'n tweeën thuis.

Kinderen gaan hun eigen gang. Mijn man was ontevreden en ik heb het voor hem gedaan.

D: En dat was ook omdat hij niet kon aarden in Nederland?

M: Ja absoluut.

D: En stel uw man kon wel aarden in Nederland, waren jullie dan toch teruggegaan?

M: Nee zeker in Nederland gebleven. Omdat ik altijd zeg: vaak maken kinderen met mij een grapje dat niemand houdt van Nederland als ik. Ik ben Nederland dankbaar van hoe ik daar ontvangen ben. Dat mijn kinderen een kans krijgen te studeren. Dat ik een huis heb gekregen. De mensen helpen ons. Ik had aardige burens hier. Die zeiden tegen ons: jullie zijn aardig omdat wij ook aardig zijn. Dat is gek, nu ben ik in mijn eigen land en soms mis ik ook Nederland.

D: Dat is ook logisch misschien.

M: Ik kon ook naar Bosnië gaan omdat mijn kinderen me beloofd hebben dat ze om de drie maanden naar Bosnië zouden gaan om ons op te zoeken. Dus ga met papa. Mijn dochter ziet zelf geen kans terug te gaan naar Bosnië.

D: Maar uw man heeft de hele oorlog meegemaakt in Bosnië maar toch wil hij terug naar dit oorlogsgebied. Hoe kan dat?

M: Dat is wel. Hij heeft heel veel familie in Srebrenica verloren. Moeders hebben nooit de botten gevonden. Hij heeft zoveel meegemaakt. In Bosnië komt hij onder mensen en weet hij wie de oorlog heeft meegemaakt. Dat is anders voor hem dan in Nederland waar niemand hem begrijpt. Niemand weet daar wat hij heeft meegemaakt. Mensen kunnen wel zeggen dat het jammer is, maar toch is het anders. Toen wij vorig jaar weer voor de eerste keer naar Nederland kwamen gingen we naar Doetinchem en ging op bezoek bij een kennis en bij mijn burens. Allemaal zeggen ze dat mijn man er totaal anders uit ziet. Hij heeft in Sarajevo gestudeerd. En het was voor hem ideaal eenmaal weer in Bosnië om weer al zijn klasgenoten te zien en zijn oude vrienden. Hij ging vaak uit. Hij voelt zich hier totaal anders.

D: En toen u in Nederland zat, had u toen nostalgische gevoelens naar het vooroorlogse Bosnië dat dat een mooie harmonieuze tijd was?

M: Ja. Dat was altijd gevoelig. Toen wij Nederlanders waren hadden we altijd het gevoel nog terug te gaan naar Bosnië. Altijd was het gevoel daar. Toen hebben wij gezien dat alles kapot was in Bosnië. Hoe gezinnen in één kamer moesten woonden. Daar schrokken we van.

D: Echt een oorlog verscheurd land.

M: Ja echt. Ik heb een broer die de oorlog heeft meegemaakt en een zus in Sarajevo. Die hebben ook de oorlog meegemaakt. Maar van mijn jongste zus dat haar zoon was geraakt door een granaat was wel heel heftig. Wij hebben samen in Gaanderen dichtbij het treinstation gewoond. Mijn oudste zus woont in Duitsland.

D: En hoe ging de organisatie van de terugkeer naar Sarajevo? Was dat moeilijk om voor te bereiden?

M: Nee dat was niet moeilijk.

D: En hoe ging de re-integratie? Als ik uw vraag: heeft u twee landen die u thuis kan noemen?

M: Ja dat zeker. Dat wat ik verwachtte was totaal anders. Misschien ben ik anders geworden, mensen om me heen ook. Wie de oorlog meegemaakt heeft. Ik kwam terug en veel mensen zeiden: je had gelijk om te vluchten. Soms begrijpen ze me niet. Ik ben nu hier vier jaar. Maar nog niet heel erg geïntegreert.

D: Zien ze in Sarajevo u ook als Bosnische Nederlander?

M: Ja. In Nederland ook. Ik heb 23 jaar in Nederland gewoond. Maar ook daar zeiden ze het.

D: Kreeg u ook van die opmerkingen in Sarajevo: u hebt de oorlog maar gedeeltelijk meegemaakt, u was hier niet dus begrijpt het ook niet? Nare opmerkingen hierover?

M: Ja.

D: Wel lastig. En heeft u ook gevoelens van ontworteling meegemaakt? Er kwam oorlog, toen bent u uit de grond gerukt, toen in Nederland maar neergezet. Waar zijn uw wortels?

M: Meer in Bosnië dan in Nederland.

D: En waarom bent u voor Sarajevo gegaan?

M: Omdat ik niet terug wilde naar de vooroorlogse stad. Daar waren heel veel problemen. Ik heb geen zin om daar te leven in angst dat iemand voor de deur staat 's nachts en dat ik niet lekker kan slapen. Dat mensen mijn ruiten ingooien met stenen. Mijn broer heeft heel veel problemen gehad met toen hij na de oorlog naar Zvornik terug ging. Want dat hoorde bij de Servische Republiek en hij is zelf een Bosniak. Dus soms ga ik ook terug. En daar ben ik geboren. Eigenlijk hoor ik daar. Meer dan in Sarajevo.

D: Dat lijkt me wel moeilijk: want u hoort daar maar kan daar niet zijn door wat er in de oorlog gebeurd is.

M: Ja dat is echt heel moeilijk.

D: En is er nog steeds strijd tussen de Bosnische Serviërs en de Bosniakken? Is er nog steeds ruzie?

M: Wel minder, maar nu vooral politiek. Nu meer mensen die samen praten, maar vooral politiek. Propaganda. Nog steeds heerst de droom een Groot Servië op te richten. Dat de Servische Republiek bij Servië gaat horen. Meer propaganda. Waar ook de Bosniakken worden afgeschilderd als jihadisten voor de islam. Een paar jaar geleden heb ik mijn dochter gevraagd of ze mee wilde terug naar Bosnië om te zien waar ik vandaan kwam. Dat wilde ze wel. Maar mijn dochter vroeg vaak: moet ik een hoofddoek op en welke kleren moet ik meenemen? Ik zei hoe je in Nederland kleedt mag je ook in Bosnië doen. Toen wij in Sarajevo kwamen gingen we 's avonds wandelen. Toen viel het m'n dochter op dat ze meer vrouwen in Nederland met hoofddoek zag dan in Sarajevo, haha.

D: Ah kan je nagaan.

M: Zo sterk kan propaganda zijn. Hoe jij zelf wilt kleed je je. Nu zie ik wel dat meer jonge meisjes een hoofddoek dragen dan voor de oorlog.

D: En was het anders om als vrouw terug te keren naar Sarajevo dan als man? Denkt u dat daar verschil in zit? Bijvoorbeeld toch meer discriminatie?

M: Nee.

D: Ik vind het wel mooi dat u voor de liefde toch terug bent gegaan naar Sarajevo om uw man te steunen.

M: Ja zoiets doe je.

D: En heeft u nog dromen? En hoe ziet u de toekomst van Bosnië?

M: Ik droom wel. Dat de politiek verandert. Want Bosnië is echt een mooi land. Mooi klimaat. Wij hebben alles. Ik vind het jammer dat jonge mensen wegtrekken naar Duitsland en andere landen. Dat we samen ons land opbouwen, vooral jonge mensen. Dat lijkt me ideaal. Dat de politieke taal verandert. Dat Bosnië als land bestaat. Dat niemand zegt: jij bent moslim, jij katholiek, jij Servisch. Maar dat ze kijken naar hoe jouw karakter is. Mijn vader heeft me geleerd: niet kijken naar het geloof van mensen, maar hoe de mensen zijn. Hoe goed of slecht mensen zijn. Dat is het belangrijkste.

D: Prachtig. Ik ben eigenlijk klaar. Heeft u verder nog vragen?

M: Nee.

D: Ik vond het een heel fijn gesprek en wij danken u hartelijk dat u de tijd heeft vrijgemaakt en hebben nog een kleinigheidje (chocoladehart).

M: Ik heb gezegd, Nederland heeft mij geholpen. In mijn hart zal ik Nederland dan ook nooit vergeten. Ik heb nooit meegemaakt dat ik Nederland slecht vond of daar iemand mij pijn heeft gedaan. En ik ben blij dat jullie uit Doetinchem komen.

D: Ach wat fijn voor u. En haha dat is inderdaad wel heel toevallig. En als we Ankie zien doen we de groetjes. De chocolade is voor u.

M: Ahh dankjewel.

D: Hvala haha (dankjewel in Bosnisch).

M: En wanneer vertrekken jullie weer van hier?

D: Vrijdag heel vroeg vertrekken we al.

M: Het is goedkoper om vanuit Eindhoven naar Tuzla te vliegen en dan naar Sarajevo. Soms kan je wel voor vijftien euro vliegen.

D: Haha meen je? Wij hebben veel meer betaald haha. Dankjewel voor de tip. Maar wij vlogen ook vanuit Schiphol via Zagreb naar Sarajevo en probeerden nog Eindhoven Airport maar er waren geen vluchten naar Sarajevo aangezien het geen hoogseizoen is denk ik.

M: Oh zo haha.

D: Maar wel goed voor een volgende keer. Want ik wel graag terug in de zomer.

M: Ja dat is prachtig. Mijn zoon is ook naar Bosnië gekomen omdat hij in augustus hier zijn bruiloft wilt vieren. Officieel viert hij het met zijn vrouw in Londen maar ze willen daarna hierheen. Ze gaan 13 mei in Londen trouwen en daarna ook in Bosnië.

D: Ach wat mooi. Wens uw zoon een hele fijne bruiloft in Londen!

M: Ja zal ik doen! In oktober maakten we kennis met de ouders en schoondochter in Londen.

Soms is de lucht helemaal niet goed in Sarajevo.

D: Ja dat hoorden we eerder al, heel erg mistig.

M: Ja. Maar in het dorp waar mijn man geboren is er heel veel frisse lucht.

(We krijgen foto's te zien van het dorp waar haar man vandaan kwam).

D: Je kan hier ook skiën of niet?

M: Ja absoluut.

(Laat foto's zien van haar man).

D: Ahh wel een lieve kerel haha. Mooi aan het poseren.

M: Hahaha.

D: Ahh ja hartstikke leuk.

(Laat meer foto's zien).

M: Dat is de zoon van mijn zus die geraakt is met zijn vrouw en twee kinderen.

D: Ach ja dat zie je inderdaad. Wat een leuke familie. Wel heftig hoor die granaat.

(Laat foto's van de kinderen zien).

D: Ach wat leuk. Nogmaals hartstikke bedankt.

M: Jullie bedankt! Kom snel een keertje terug, dan ben je welkom bij me thee te drinken!

D: Haha dat lijkt ons gezellig. Heel erg bedankt.

Uitgetypt interview:

05-02-20

Alija

Bosniak, 26 jaar

Al in Nederland heb ik een keer telefonisch contact gehad met Alija om uit te leggen wat mijn doel was met de studie en om duidelijk te maken dat alles geanonimiseerd zou worden.

Eenmaal in Bosnië volgde het tweede gesprek.

D: Aangenaam!

A: Hee hoe is het?

D: Ja goed, echt ontzettend fijn dat je even tijd wilt vrijmaken.

A: Yes geen probleem.

D: Hoe gaat het met jou verder, want jij zit nu in Nederland toch?

A: Ja ik zit nu in Nederland inderdaad. Ik ben hier even in verband met het werk dat ik nu doe. Moet ik hier wat klanten vinden voor mijn nieuwe bedrijf.

D: Welk bedrijf heb je dan?

A: Ik maak, met een vriend zijn we onlangs begonnen websites te maken en online marketing voor bedrijven.

D: Oh nice.

A: En hij woont ook in Sarajevo. Hoe bevalt het jou in Sarajevo verder?

D: Ja goed, ik vond het mooi dat je echt die Ottomaanse architectuur kon zien en dat je letterlijk een grens overloopt met dat Habsburgse. Alle mensen die we gesproken hebben waren ontzettend vriendelijk en gastvrij. Je merkt wel dat die oorlog sluimert. Deze stad heeft een ontzettend verleden en dat is niet eens zo lang geleden gebeurd. Wel mooi hoe veerkrachtig het is. Wel complex, maar wel interessant. Ontzettend bedankt dat je hier tijd voor wilt vrij maken, aangezien je ook een drukke kerel bent. Zou je jezelf even voor kunnen stellen? Waar kom je vandaan: je leeftijd, geboorteplaats.

A: Ja oké, mijn naam is Alija. Ik kom uit, ja waar kom ik eigenlijk vandaan: dat is eigenlijk de vraag die ik me vaak stel. Ik ben dus geboren in Harderwijk, verder heb ik mijn hele leven in Arnhem gewoond. Daar heb ik op de HAN gezeten.

D: Welke studie?

A: Economie.

D: Oja en waar kende je Igor dan van?

(Igor is een contactpersoon in Nederland. Via hem ben ik in contact gekomen met deze geïnterviewde).

A: Dat was van Bosnische culturele evenementen die we elke week wel hebben. Waar we dan met onze ouders naartoe kwamen. We kennen elkaar vanaf toen we ongeveer 10 jaar oud waren. Wel een hele lange tijd.

Ik ben dus twee/drie jaar geleden, heb ik mijn opleiding afgerond. Toen ben ik naar Bosnië gegaan. Tijdens mijn stage op de studie had ik al de stap gemaakt om stage te lopen in Bosnië, in Sarajevo, dat beviel me ook wel. Daarom had ik de keuze gemaakt om te blijven.

D: En de oorlog zelf heb jij niet meegemaakt toch?

A: Nee inderdaad.

D: Dat lijkt me ook wel heftig voor jou. Je hebt de oorlog dan zelf niet meegemaakt maar je ouders wel dus dat lijkt me wel heftig.

A: Ja dat is wel zo. Je hoort ook - in ben opgegroeid met al die verhalen dat ze altijd hebben verteld toen ik opgroeide. Ik heb ook een oudere zus, die was toen net een paar jaar oud en zij heeft dit ook allemaal meegemaakt. Daar groei je wel mee op met die verhalen en alles.

D: Voel je je dan ook niet machteloos? Jij kan niets doen, kon niets doen.

A: Ja natuurlijk, maar het is zoals het is geweest. Gelukkig hebben ze het overleefd, dat is eigenlijk het belangrijkste. Stel je voor wat er allemaal had kunnen gebeuren.

D: Ja god.

A: En dan was ik er ook niet geweest natuurlijk.

D: Nee.. en hoeveel jaar verschillen jij en je zus dan?

A: Vier jaar.

D: En jij wist dat er oorlog heerste in Sarajevo. Waarom besloot je dan daar stage te gaan lopen?

A: Dat maakt niet echt veel uit, want de oorlog is toch al een hele tijd voorbij. Dat heeft nu geen impact op mij. Economisch is het een stuk slechter in Bosnië, maar ik heb meer het gevoel van thuis zijn hier.

Dat heb ik meer dan Bosnië dan in Nederland eerlijk gezegd.

D: Ja snap ik wel.

A: Ook al is het best apart eigenlijk aangezien ik in Nederland ben geboren. Maar ja, op de een of andere manier trekt het je toch meer.

D: Misschien ook - ik weet niet of dat voor jou ook zo geldt - dat je voorouders daar altijd gezeten hebben, misschien dat daar jouw wortels liggen?

A: Het is zo, alleen mijn ouders woonden in een ander gedeelte dan de rest van mijn familie, de rest van mijn familie bleef in Bosnië. Ik had hier (in Nederland) alleen mijn ouders en mijn zus. Dus die band is altijd met Bosnië geweest. Dus daar zit het hem vast ook wel in voor een groot deel. Elke zomer...

D: O ja, daar heb ik ook dingen over gelezen. Elke zomer keer je terug en zoek je familieleden op.

A: Ja precies.

D: Dan smeed je toch wel banden zeg maar.

A: Ja zeker.

D: En hoe voelde jij je in Nederland? Voelde je je wel een beetje begrepen? Want niet heel veel mensen weten wat over de Bosnische oorlog, of niet precies. Je hebt natuurlijk wel Srebrenica en welke verschrikkingen daar zijn gebeurd met de Dutchbat.

A: De meeste mensen weten het oppervlakkig, leeftijdsgenoten weten er eigenlijk niets van. In de zin van de middelbare school toen ik daar op zat. Hun ouders misschien wel iets. Maar die generatie gewoon niets. Maar ik zocht ook niet per se dat iemand mij begrijpt met de oorlog of wat dan ook.

D: En wat zocht jij dan wel echt?

A: In welke zin?

D: Nou je zocht niet echt begrip over de oorlog, want dat kon je dan in Sarajevo wel krijgen, want iedereen had dat daar meegemaakt. Maar wat zocht je dan echt in Bosnië? Meer die familiebanden dan?

A: Ja, meer de familiebanden en de saamhorigheid. Het thuis gevoel dat je dan hebt.

D: Ik had dan ook gelezen, want veel Bosnische jongeren in Nederland zoeken elkaar op. Dat is logisch, je deelt een geschiedenis ook al hebben sommigen het dan zelf niet meegemaakt. Je hebt je familiebanden daar. Sommige Bosnische jongeren - ik weet niet of dat voor jou geldt - voelden dat de Nederlandse samenleving best individualistisch was, van afspraken maken. Terwijl in Bosnië meer dat saamhorigheid, meer op straat leven.

A: Precies dat. Daar ben ik het ook mee eens. Wanneer iemand mij iets vraagt, waarom ben je naar Bosnië gegaan, is dat één van de hoofdpunten. De Nederlandse mentaliteit is gesteld op werken - snel, snel, snel. En de Bosnische mentaliteit is meer gericht op familie, doe alles maar een stuk rustiger. Goed gezind. In die zin. In Nederland is het zo van: bijvoorbeeld met je ouders als die wat ouder worden gaan zij naar een tehuis, en de meeste mensen bezoeken ze niet elke dag. Misschien één keer in de week. Maar in Bosnië is het soort van een, ik weet niet of ik het een schande kan noemen, maar soort van wel. Mensen zouden dat sowieso nooit doen voor hun ouders. Die zorgen voor hun ouders tot de dood.

D: Wel mooi is dat hoor. Een individualistische samenleving heeft ook zo zijn voordelen. Maar dat gemeenschapsleven spreekt mij zelf heel erg aan. Ouderen voelen zich niet weggestopt. Dat is wel mooi dat die Bosnische ouderen ook eer krijgen, ze hebben veel meegemaakt. Ik snap wel wat je daarmee bedoelt ook zeker.

A: En het zijn je ouders - niet eens of ze een oorlog hebben meegemaakt of niet. Het zijn je ouders.

D: En had je nog andere redenen om naar Sarajevo te gaan?

A: Als ik kijk naar terugkeer naar Bosnië, is Sarajevo de enige plek waar ik naar zou kunnen terugkeren omdat die andere plekken in Bosnië teveel voor mij verschillen van de Nederlandse - urbanistisch leven dat ik heb gehad in Nederland. De rest is echt - ik weet niet of je verder iets van Bosnië heb gezien - dat zijn meer dorpjes en kleinere steden waar je niet echt zoveel te doen hebt. En een stuk minder levendig.

D: Ja snap ik wel. En misschien ook voor je bedrijf, dat het minder kansen biedt in een dorpje dan dat je in een grotere stad zit.

A: Ja dat zeker. Alles is gefocust op Sarajevo, En de dorpen en steden zijn een stuk minder. Zijn wel mooie plekken.

D: Ja qua landschap enzovoorts.

A: Ja. Mijn familie woont niet in Sarajevo maar een ander gebied.

D: Waar wonen ze?

A: Dat is in Tuzla. Ongeveer twee uurtjes rijden van Sarajevo.

D: Het is natuurlijk anders dan dat je vaak op vakantie gaat hier. Dan dat je echt gaat proberen hier een leven op te bouwen. Want hoe lang woon je nu al in Sarajevo?

A: Iets langer dan twee jaar.

D: Hoe is dat gegaan - die integratie hier? En de eerste vraag is: waarom ging je dan permanent toch naar Sarajevo toe? Vond je dat niet spannend, want het was meer dan een vakantie.

A: Weet je wat het bij mij is? Daarom ben ik een soort van half-half nog. Want ik heb wel die stap gemaakt. Maar wel in het achterhoofd: ik kan elk moment terug. Dus die stap vond ik niet zo groot. Ik ben eerder al langere tijd in Sarajevo geweest, meer een maandje of iets. Dat was meer een vakantie ofzoiets. Maar ik heb nog steeds een Nederlandse verzekering, ik ben nog steeds wel heel erg gebonden met Nederland. Maar toch wel dat ik in Bosnië woon. Ik heb niet die 100% stap gemaakt: dat ik zeg ik zeg mijn Nederlandse verzekering op en ga alles met Bosnië doen. Dan is het een verdere stap.

D: Wanneer ik je vraag naar thuis, heb je dan het gevoel dat Nederland je thuis is of is dat vooral hier?

A: Nederland ook, maar meer Bosnië.

D: Wat maakt voor jou een thuis?

A: Tuurlijk ik heb 22 jaar in Nederland gewoond, dus het kan niet zomaar uit me gaan. Wat thuis betreft, dat je het gevoel hebt van thuis. Mmm, ja. Dat je je goed voelt. En dat je vrienden en familie hebt om je heen. In Nederland heb ik dan geen familie meer, alleen m'n zus (ouders zijn ook geremigreerd naar Bosnië). Maar dat is ook belangrijk. Qua vrienden heb ik dan de meeste vrienden in Nederland. Altijd wanneer ik naar Nederland komt, voelt het dan ook als thuis.

D: Heb je soms ook het gevoel je in een spagaat te begeven? Van: ik heb daar mijn wortels, en daar ook?

A: Ja dat heb ik wel eens. Want dan weet je niet echt waar je thuis hoort. Want je bent ook niet in Bosnië een echte Bosniër, en in Nederland een echte Nederlander. Dat gevoel is er wel altijd.

D: Snap ik. En heb je dan ook het gevoel dat je in Bosnië - of Sarajevo - kan verbeteren? Of een mooiere plek kan maken met je vaardigheden opgedaan in Nederland?

A: Dat is altijd mijn doel geweest. Vanaf 7/8 jaar. Ik wil iets doen in Bosnië. Ik had zelfs een tijd dat ik de president wilde worden in Bosnië om het daar beter te maken.

D: Ah wel mooi. Never stop dreaming hè?

A: Haha ja inderdaad.

D: Onze stem krijg je al, ook al kunnen we niet stemmen maar goed.

A: Haha ja dankjewel, dankjewel. Maar goed dat is wel altijd het gevoel dat ik heb gehad. Met Nederland heb ik dat minder gehad. Ik denk ook wel dat Nederland al zo goed georganiseerd in alles dat ik moeilijk in die zin kan bijdragen. Economisch of wat dat betreft. Als je kijkt naar Bosnië zou je nog heel veel dingen kunnen doen en bijdragen.

D: En had je obstakels toen je hier (Sarajevo) permanent ging wonen?

A: Mmmm.

D: Want kreeg je ook opmerkingen van de lokale gemeenschap? Oh kom je uit Nederland dan moet je het wel goed gehad hebben? Of ook negatiever? Of was dat niet echt?

A: Ik heb alleen, maar ja dat stoort me niet echt. Maar bijna iedereen tegen wie ik zeg van: ik ben teruggekomen vanuit het buitenland naar Bosnië. Dan zeggen ze van: ben je wel goed bij je hoofd? Iedereen gaat weg en jij komt terug! Haha.

D: Haha.

A: In die zin heb ik wel vaak opmerkingen gehad. Dat kan in de winkel zijn, bij de kapper. Bijna iedereen zegt dat wel. Maar voor mij is dat bijna een extra push - iedereen gaat weg en jij gaat terug - dan moet jij terug om juist die jongeren hier te houden. Als je ziet hoeveel jongeren weggaan uit Bosnië dan is dat schrikbarend. Dat is voor niemand goed.

D: Wel mooi hoe je dat zegt: dat jij ze juist weer aan wilt trekken. En heb je ooit een gevoel van uitsluiting ervaren hier in Bosnië of waren het enkel luchtige opmerkingen waar je dan ook wel om kon denken: ik begrijp wel waarom ze dat zeggen?

A: Nee ik heb verder nooit iets gemerkt, nooit een gevoel van uitgesloten te voelen of in die zin.

D: En je hebt nog steeds wel veel contacten in Nederland dan?

A: Ja dat zeker.

D: En stel al die vrienden zouden naar Bosnië komen, zou je dan nog banden hebben met Nederland? Of zijn het enkel de vrienden en kennissen die je aan Nederland bindt?

A: Mmm. Ja dat is een goede vraag.

D: Want heb je dan ook banden met alleen Nederland zelf? Of zijn het alleen de mensen in Nederland met wie je een band hebt?

A: Ik denk het meeste de mensen. Met het land zelf niet echt zoveel eerlijk gezegd. Ik weet niet of dat individueel bij mij is, omdat ik echt een persoon ben die zich niet heel erg veel bindt aan plekken. Maar als we kijken naar Bosnië, dan heb ik wel die neiging ik wil Bosnië helpen. Maar heeft dat ermee te maken dat Bosnië zoveel achterloopt op Nederland en dat ik Nederland niet echt iets te bieden heb in die zin? Dat is een goede vraag.

(Stilte).

D: Als je het antwoord weet moet je het maar zeggen. En anders niet, dat begrijp ik ook wel. Lijkt me ook leuk dat je nu weer dichterbij je ouders in de buurt woont. Ook dat je ook voor hun kan zorgen.

A: Ja dat zeker. Ik vind het vooral fijn voor hun dat ze nu een beetje kunnen genieten. Ze kunnen ook wat bieden aan het land. Want ja als ik ook naar hun kijk - wat hadden ze eigenlijk te bieden aan Nederland? Dat weet ik niet, hetzelfde als ik eigenlijk. Een soort van gevoel: je hoort er toch niet helemaal bij in Nederland.

D: Ja dat snap ik wel.

A: We zullen sowieso nooit echt een Nederlander zijn in dat opzicht?

D: En voel je wel dat je een echte Bosniër bent of dat ook niet helemaal?

A: Mmm. Ja ook niet een echte, echte Bosniër. Maar wel meer dan Nederland. Meer Bosniër dan Nederlander.

D: De dualiteit die jij hebt - Bosnisch maar ook een klein beetje Nederland is ook wel mooi denk ik.

A: Is dat makkelijk voor mij te zeggen, ik heb dat nooit ervaren. Maar misschien kan je dat ook versterken? De vaardigheden aangeleerd in Nederland kan je dan inzetten in Bosnië. Dat maakt je ook sterker. Je hebt wat van de wereld gezien misschien. Ik weet niet of ik dat goed zie. Die dualiteit kan misschien een zwakte zijn omdat je nooit helemaal 100% thuis thuis bent, maar ook wel weer een kracht. Ik weet het niet hoor.

A: Weet je wat het is bij mij? Ik heb de laatste twee jaar mezelf ontwikkeld met veel reizen dat ik heb gedaan. Op de een of andere manier voel ik me dan meer een inwoner van de wereld, niet van een land per se.

D: Prachtig, waar ben je allemaal heen geweest?

A: Een maand geleden was ik in Marokko. Daarvoor heb ik drie maanden in Turkije gewoond.

D: Echt waar joh? Wow. Prachtige stad volgens mij.

A: Daarvoor ben ik in Tsjechië en Polen geweest en daarvoor in Japan.

D: Wat cool allemaal zeg.

A: En nu ben ik van plan over een maandje naar Indonesië te gaan.

D: En waarom Indonesië?

A: Het lijkt me een prachtig land, een relaxt land. Ik ben daar ook simpel in, ik kies gewoon een stad, waarschijnlijk zal het Bali zijn. Het mag best eenvoudig zijn. Als het me bevalt blijf ik daar, als het me niet bevalt ga ik weer verder. Ik ben gewoon heel makkelijk daarin.

D: Misschien wel leuk om te vertellen. Zelf houd ik heel erg van backpacken. Ben ook in Bali geweest, ik vind het heel fijn ook de mentaliteit die daar heerst. Zoals je zelf ook zei: in Nederland is het vaak hard doorwerken. Volle agenda. En zelf ben ik ook van: jongens, geniet ook een beetje van het leven. Als ik mezelf mag omschrijven, dan zie ik mezelf ook meer als een wereldburger dan als een echte Nederlander. Al ben ik wel geboren in Nederland. Ik begrijp je wel heel erg. Dan merk je dat je ook niet veel nodig hebt. Als je maar fijne familie en vrienden om je heen hebt en die banden nog steeds goed zijn. En een goede gezondheid natuurlijk.

A: Mooi om te horen dat je ook van reizen houdt. Dat vergroot echt je denkbeeld hoor. Niet alleen in de zin van reizen als je naar een duur hotel gaat. Maar als je echt onder de mensen komt en die culturen - echt meeleeft wat er gebeurt. Dat is het mooiste. Dan leer je om anders te kijken.

D: En ook om te relativiseren - tenminste dat heeft het mij gebracht. Zo wil ik zelf ook doen voor anderen. Ik interesseer me heel erg voor levensverhalen.

A: Prachtig.

D: En nog één vraag: waren er ook bijvoorbeeld push-factoren die jouw uit Nederland drukte? Voelde je dat opgelegd door de regering om weg te gaan uit Nederland?

A: Mmm. Een factor was wel dat de laatste tijd politieke partijen zoals die van Geert Wilders opkwamen. Dat was voor mij weer een extra push voor mij omdat je denkt er zijn zoveel mensen die je eigenlijk niet willen dat je hier bent. Dat heeft wel een extra rol gespeeld.

D: Ja dat snap ik wel. Dat is voor mij ook heel moeilijk om te horen want als ik een Geert Wilders hoor, die man doet uitspraken en daar ben ik het helemaal niet mee eens. En dan vind ik het heel heftig hoe hij dan inderdaad mensen kan laten voelen. Ik begrijp je. Maar weet ook dat je voor heel veel mensen hartstikke welkom bent.

A: Haha ja zeker. Dat weet ik ook. Absoluut.

D: Dan ben ik bijna klaar. Zou je ooit terug kunnen gaan naar Nederland? Het is dus niet zo permanent bij jou dat je je hele leven in Sarajevo wilt blijven wonen?

A: Nee dat is echt de persoon die ik ben. Ik kan overal zijn. Ik wil ook niet in Sarajevo voor altijd blijven. Ik wil alles zien. Meerdere landen en steden. Dus ik ben niet zo: ik moet hier zijn. Ik sta altijd open voor alles. Anders is het leven maar saai.

D: Haha ja eens. En hoe zie jij de toekomst van Bosnië?

A: Dat is lastig. Op sommige dagen denk ik van: het gaat de goede kant op. Sommige mensen die ik heb gesproken gaan echt op een goede manier met het land om, dan denk ik dat het de goede kant op gaat. Op andere dagen zie je dan weer het nieuws en hoor je wat er gebeurt met het land en dan denk je weer van: ja, waar gaat het heen? Dat is het lastige maar ik denk uiteindelijk dat toch wel de goedheid zal overwinnen en dat het wel de goede kant op zal gaan. Nu met het toerisme, dat is wel echt een hele goede factor die eraan zit te komen. Dat het land meer open staat voor het buitenland. Dat is belangrijk als het land vooruit wilt gaan.

D: Echt prachtig zoals je net zei dat de goedheid zal overwinnen. Heel mooi.

Ik heb eigenlijk geen vragen meer, heb je zelf nog vragen en/of opmerkingen?

A: Ik ben eigenlijk benieuwd naar hoe de scriptie er uiteindelijk uit gaat zien?

D: Ik ga het sowieso opsturen voordat ik het in ga dienen bij mijn begeleider. En nogmaals namen worden veranderd. Je hoort nog van me. Ik vond het oprecht een heel fijn gesprek en wens je heel veel geluk met alle reizen die je gaat maken.

A: Ik heb alleen één vraagje.

D: Ja vertel.

A: Waarom ben je eigenlijk op de keuze gekomen voor de Bosnische oorlog te kiezen?

D: Eerlijk gezegd interesseerde ik me altijd voor vluchtelingen en hun verhaal. Ik wilde die mensen een stem geven. En eigenlijk zijn mijn scriptiebegeleider toen waarom doe je het niet over de Bosnische oorlog? Toen dacht ik bij mezelf ik weet er heel weinig van, Srebrenica wist ik dan wel. Maar ik vond dat een goed idee. Toen ben ik me er verder in gaan verdiepen en kwam ik erachter hoe complex het lag. Ik vond het dus heel interessant en een uitdaging. Ik wilde het vertellen over die oorlog eer aandoen en de mensen die het hadden meegemaakt eer aandoen. Ik hoop ook dat het

eindresultaat - ik hoef totaal geen hoog cijfer zoiets boeit me niet - maar als ik maar de mensen hun verhaal heb kunnen laten doen.

A: Juist, dat is een mooi doel.

D: Nogmaals hartstikke bedankt en we houden contact hierover. En jij ook heel veel succes in Nederland met je bedrijf. Als ik ergens mee kan helpen moet je het zeggen.

A: Heb je LinkedIn?

D: Nee moet ik helaas nog aanmaken.

A: Binnenkort zet ik op LinkedIn een post, want we willen voor een goed doel een gratis website maken. Dan willen we wat terugdoen aan de community.

D: Als ik dat kan delen op Facebook doet ik dat graag.

A: Top, als je goede doelen hebt?

D: Ga ik even over nadenken, laat ik weten.

Nogmaals bedankt en we houden hier contact over.

A: Helemaal goed. Fijne dag en geniet nog van Sarajevo.

D: Ja doen we, hartstikke bedankt. Dag.

A: Graag gedaan. Dag.

Ik ben dankbaar voor alle leerzame gesprekken die ik heb mogen voeren en dat ik deze mensen heb ontmoet. Het was niet makkelijk voor ze om over het verleden en de oorlog te praten, een oorlog die niet eens zo lang geleden nog heeft plaatsgevonden. Ik heb hier dan ook veel respect voor. Ik hoop dat ik hun verhaal eer aan doe en dat ze met een fijn gevoel op deze ontmoetingen hebben teruggekeken. Ik wel in elk geval.